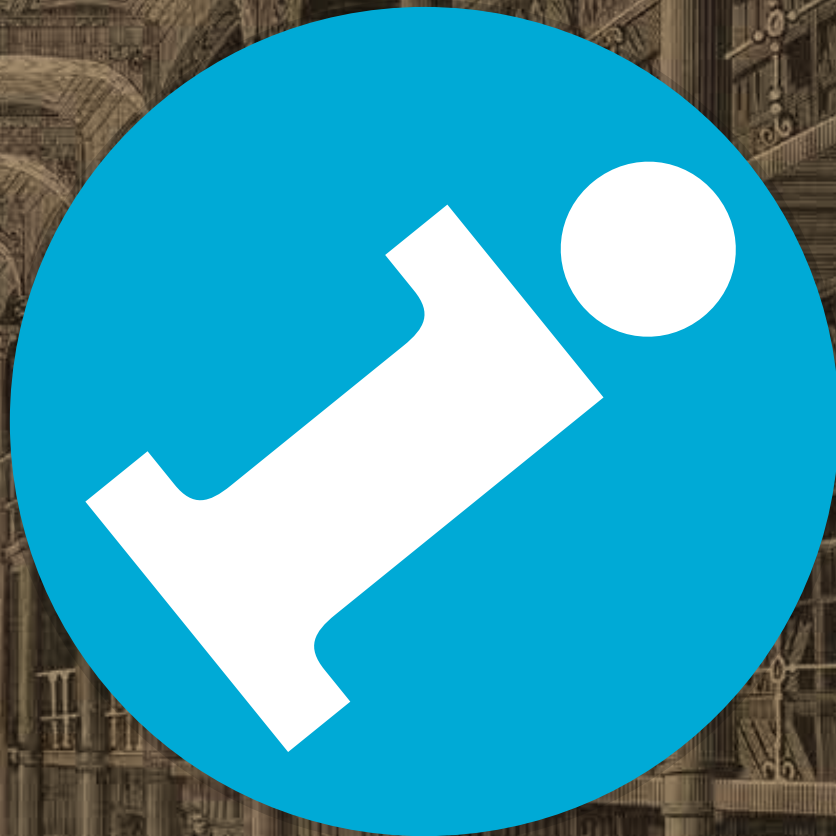

INFORMATION SOM PROBLEM

MEDIEANALYTISKA TEXTER FRÅN MEDELTID TILL FRAMTID

..... RED.

OTFRIED CZAICA
JONAS NORDIN
PELLE SNICKARS

RED. OTFRIED CZAICA, JONAS NORDIN
& PELLE SNICKARS

Information som problem

Medieanalytiska texter från medeltid till framtid

National Library
of Sweden

INNEHÅLL

.....

- 4 OTFRIED CZAICA, JONAS NORDIN OCH PELLE SNICKARS
Information som problem. En annan sorts jubileumsbok
- 10 JONAS NORDIN
Plikten bakom allt. Pliktleveranshanteringen vid det kungliga biblioteket under 1700-talet
- 46 MAGDALENA GRAM
Pliktleveranser, selektivitet och mediekonvergens
- 78 OTFRIED CZAICA
Det svenska riksrådets censur av David Chytraeus' krönikor på 1590-talet
- 98 ANNA MARIA FORSSBERG
Information som problem och möjlighet i 1600-talets Sverige
- 120 JÜRGEN BEYER
Förbjudna böckers smittofara. Attribueringen till Revals boktryckare av svenskspråkiga pietistiska traktater från 1700-talets början
- 140 ESKO M. LAINE
Läsande i Finland under 1700-talet – kontroll och attityder
- 152 PÄR CASSEL
Arkivet som problem. Hur man skriver kinesisk historia utan ”arkiv”

- 170 MATTS LINDSTRÖM
*Där papperet slutar tar filmen vid. Överflöd och mikrofotografisk
reproduktion, 1900–1940*
- 186 BIRGITTA ALMGREN
*Inte bara problem ... Om forskning kring Sverige,
DDR och kalla kriget*
- 218 MATHIAS KLANG
Informationens sötma
- 242 RASMUS FLEISCHER
Robotarnas kapprustning. Om spam i en nät- och bokhistorisk kontext
- 260 LARS ILSHAMMAR
Med e-plikten tillbaka till framtiden
- 278 PELLE SNICKARS
Information overload
- 324 FÖRFATTARPRESENTATIONER

OTFRIED CZAİKA, JONAS NORDIN
OCH PELLE SNICKARS

Information som problem

En annan sorts jubileumsbok

DEN 22 SEPTEMBER 1661 utfärdades den första svenska pliktleveranslagen. Den stadgade att ett exemplar av varje trycksak som framställdes i riket och dess underliggande provinser skulle lämnas till det kungliga kansliet. Detta har många gånger betraktats som startskottet för Kungl. bibliotekets verksamhet som nationalbibliotek. Som flera av uppsatserna i denna antologi visar är det ett högst tvivelaktigt anspråk.

År 1961 firade Kungl. biblioteket storstilat sitt officiella 300-årsjubileum. Som en följd av detta ansåg bibliotekets ledning under riksbibliotekarie Gunnar Sahlin att ett motsvarande 350-årsfirande borde anordnas 2011. Några lika storslagna arrangemang som femtio år tidigare, med ambulerande jubileumsutställning och festbankett, var aldrig på tal, men en vetenskaplig konferens och en publikation kunde sätta bibliotekets rika samlingar och långa verksamhet i relief. Uppdraget att anordna detta gick till Kungl. bibliotekets dåvarande avdelning för forskningsverksamhet, där den här bokens tre redaktörer hade sin verksamhet.

Mycket har hänt i samhället och i forskningen mellan 1961 och 2011. För femtio år sedan var historievetenskaperna fortfarande i hög grad traderande och kulturkonservativa; i dag är de snarare att beteckna som emancipatoriska och kulturkritiska. Jubileer och mångsekelgamla traditioner var viktiga för att markera kontinuitet och identitet; i dag anlägger kulturvetenskaperna hellre ett historiserande och dekonstruerande perspektiv på denna sorts manifestationer.

Mot sådan bakgrund var det för oss redaktörer givet på förhand att det inte kunde bli tal om att producera något klassiskt jubileumsverk. Vare sig till idé, funktion eller samlingar är Kungl. biblioteket, nationalbiblio-

teket, någon 350-årig institution. Som vi såg det fanns det inget intressant vetenskapligt problem att anlägga kring en ren jubileumsmanifestation. Det enda verkliga jubileum vi kunde skönja var femtioårsjubileet av 300-årsjubileet. Undersökningar som studerar uttrycken för det som synes vara, snarare än att utreda det som faktiskt varit, finns det för all del gott om i dagens forskning – av både god och mindre god kvalitet. Men inte heller ett sådant metaperspektiv – ”den kulturella konstruktionen av ett nationalbibliotek” – såg vi som någon särskilt givande infallsvinkel.

Men, frågade vi oss, vad händer om man i stället vänder på perspektivet? Om man i stället för att se året 1661 som en startpunkt snarare betraktade det som en slutpunkt? Den första pliktleveransbestämmelsen hade ingen kulturarvsv funktion; det är välkänt att den i första hand var ett censurinstrument. Syftet var att kontrollera den tryckta information som spreds inom det svenska väldet. Den första svenska boken utgavs i Stockholm 1483 och här, liksom i andra länder där detta nya sätt att mångfaldiga text vann insteg, försökte makthavarna att kontrollera tryckpressarna. Trots det dröjde det mer än ett och ett halvt århundrade innan myndigheterna prövade en mer systematisk metod att granska *samtliga* trycksaker.

Varför lät ett centralt censurinstrument vänta på sig så länge, kan man fråga. Det enkla svaret är att de tekniska förutsättningarna – tillgången till tryckpressar – var så begränsade att det aldrig producerades trycksaker i sådana volymer att det krävde särskilda åtgärder; det var viktigare att kontrollera inflödet av främmande böcker. Under den svenska tryckpressens första hundra år drog heller inte krona och kyrka i samma riktning. Stora delar av 1500-talet präglades av kraftmätningen mellan dessa båda konkurrerande maktcentra. I mitten av 1600-talet hade däremot den svenska statsbyggnads- och centraliseringsprocessen kommit en god bit på väg. Ett påtagligt uttryck för den nya enhetsstatens strävan efter att etablera kontroll var 1634 års regeringsform. Ett annat var de förordningar som reglerade arbetsformerna för den tidens viktigaste myndighetsorgan: det kungliga kansliet eller kanslikollegium. Karl XI:s förmyndarregering utfärdade en förnyad kansliordning 1661, och det var alltså denna författning som innehöll de första pliktleveransbestämmelserna.

Det var med andra ord två faktorer som samverkade: å ena sidan en ökad tillväxt av trycksaker som myndigheterna kände behovet att reglera, å andra sidan en centraliserad statsbyråkrati som hade kraft att åstadkomma den önskade kontrollen. Statsmakten upplevde information som ett problem, och man ville göra något åt det.

I historiens backspegel markerar pliktlagen alltså en slutpunkt på 180

års försök att kontrollera det tryckta ordet. Denna dubbeltydighet hos pliktlagen har varit utgångspunkten för detta bokprojekt, men vi har velat vidga frågorna bortom det rent historiska perspektivet. Att den mångsekelgamla pliktleveranslagen under arbetets gång återigen varit under omförhandling är ett förhållande som präglar boken. Det är bara några få år sedan det audiovisuella kulturarvet införlivades i Kungl. bibliotekets samlingar, och i skrivande stund sker en implementering av den så kallade e-plikten. Från april 2013 skall även digitalt material levereras till Kungl. biblioteket, inledningsvis enbart från utvalda leverantörer. Den nya lagen börjar gälla fullt ut från 2015 och hur den praktiskt kommer att fungera är ännu oklart.

I dagens digitala domän har pliktexemplarslagen förlorat sin semantiska grund eftersom den implicerar publicering genom framställande av en fysisk artefakt. I dag kan vem som helst publicera, offentliggöra, vad som helst på webben – allt från triviala bloggar till långfilmer och podcaster med nationellt genomslag. Den nya e-pliktlagen är ett tamt försök att utifrån förlegade definitioner hantera detta nya överflöd av information. Med lagens nuvarande utformning kommer Kungl. bibliotekets samlingar i framtiden att ge en mycket begränsad bild av den digitala domäns rikedom. Jämförelsen med ett provinsialt folkbibliotek ligger närmare till hands än den klassiska idealbilden av ett nationalbibliotek med en fullständig samling av landets tryckta litteratur. Det tog åtskilliga decennier för att inte säga århundraden för den ursprungliga pliktleveranslagen att förvandlas från ett censur- till ett kulturarvsinstrument och under denna process omformades också det kungliga biblioteket. Med stor möda har bibliotekets anställda från 1800-talet och framåt strävat efter att komplettera de luckor som tidigare generationers brist på visioner och resurser lämnat efter sig. Kommande generationer har än större mödor att vänta om de vill få en någotsånär täckande bild av vad vår tid åstadkommit.

I dagens västerländska diskurs anses information ha ett självklart egenvärde, men information har alltid på gott och ont utgjort ett problem för både myndigheter och privatpersoner. Från början handlade det om tillgång till och kontroll av information, i dag handlar det också om ett växande informationsöverflöd och försök att genom webbaserad informationsfångst spara ett mer eller mindre automatiserat datautbyte mellan exponentiellt växande kommunikationsnoder. I båda fallen är frågan om rätt sorts information central.

I Sverige avskaffades förhandscensuren 1766, men även därefter har myndigheterna funnit vägar att begränsa spridningen av misshagliga

trycksaker. Det tog lång tid innan pliktlagen fann sin form som kulturarvsinstrument, men som sådant behöver den ständig skärpning för att behålla sin vassa egg. År 1978 utfärdades en pliktleveranslag som även omfattade ljud- och bildupptagningar (SFS 1978:487), vilket ställde informationshanteringen inför nya problem, inte minst av upphovsrättslig natur. Den nya lagen om pliktexemplar av elektroniskt (digitalt) material (SFS 2012:492) har redan före sitt ikraftträdande kritiserats på en lång rad punkter. Insamlingskraven är för snäva, fel saker lagras, den långsiktiga tillgängligheten är inte säkerställd – detta är bara några av de invändningar som framförts. Hur riktig kritiken än må vara är sanningen den att ingen ännu kunnat presentera någon optimal alternativ lösning, vare sig i Sverige eller på andra håll. Webben är en dynamisk informationsbärare som ställer oss inför nya problem och kräver nya definitioner. Vi har alla varit med om att viktig information försvunnit från webben från en dag till en annan. I andra fall har många tvingats uppleva att integritetskränkande uppgifter fått global spridning och varit i det närmaste omöjliga att utplåna. Att mycket av den webb-publicerade informationen är skriven i vatten erkänns av alla, men är det möjligt eller ens önskvärt att spara all information? Skall information på webben i ett minnesperspektiv kanske snarare jämföras med ett telefonsamtal än med en tryckt bok?

Närpå all informationshantering är i dag uttryck för olika former av digitala kommunikationsakter. Tryckta böcker är numera digitala filer innan de blir fysiska alster. Frågor om vad som är original respektive kopia ställs här på sin spets för ett nationalbibliotek. Och vad lämpar sig bäst ur ett bevarandeperspektiv – pocketboken som sladdrig fysisk artefakt eller som datafil med osäkra lagringsegenskaper?

Bokmediets gränser håller därtill på att upphävas i en digital kontext, där all läsning av en e-bok inköpt från exempelvis nätbokhandeln Amazon registreras. Som singulära objekt kan alla digitala filer i dag övervakas – och det på ett långt mer raffinerat sätt än vad som var möjligt på 1600-talet. Numera kan marknadens aktörer samla in och analysera information om enskilda konsumenters preferenser, vilket utnyttjas nästa gång en kund ger sig ut på nätet. Och liksom tidigare fortsätter kontroll av information att vara en politisk angelägenhet, vilket senare års avslöjanden om statlig övervakning visar med all tydlighet. 1600-talets maktstat må ha varit auktoritär, men dess kontroll och censur framstår som skäligen tafatt i jämförelse med den storskaliga uppsyn över det virtuella rummet som utövas av dagens säkerhetstjänster. Deras övervakning omfattar inte bara det som på ett eller annat sätt har publicerats på webben

utan också sådant som är av rent privat karaktär: mejlväxlingar, chattar, telefonsamtal ...

Givetvis skall överväganden i det förflutna inte bedömas från dagens tekniska horisont, men det är många gånger slående hur pass likformiga informationsproblemen förr och nu i grunden är. Med hjälp av ett långt tidsperspektiv har vi i den här boken därför tematiskt försökt att undersöka informationsförsörjningens kontinuiteter och avbrott. Under rubriken *Information som problem* har ambitionen varit att berätta och belysa, diskutera och spekulera om informationsförsörjningens svårigheter, möjligheter och utmaningar i det förflutna, i nuet och i framtiden. Några av de frågor vi och våra medförfattare funderat över är:

- Vad är information?
- Är information detsamma som kunskap?
- Har värderingen av information förändrats över tid?
- Är all information viktig?
- Är all information nyttig?
- Vem kontrollerar informationen?
- Skall information kontrolleras?
- Kan information vara fri?

Ingen av dessa vidlyftiga frågeställningar har något entydigt svar. Men med dem och många andra frågor som avstamp erbjuder den här boken en rad spännande och spänstiga synpunkter på informationssamhällets möjligheter och problem. Bidragen sträcker sig tidsmässigt från 1500-talet över nutid och in i framtiden. De särskilda problem som står i brännpunkten är inte nya och har aldrig varit nationellt avgränsade, men det torde vara ett okontroversiellt påstående att de antar en allt mer universell karaktär ju längre fram i tiden vi rör oss.

Metainformation från svenska Wikipedia.

JONAS NORDIN

.....

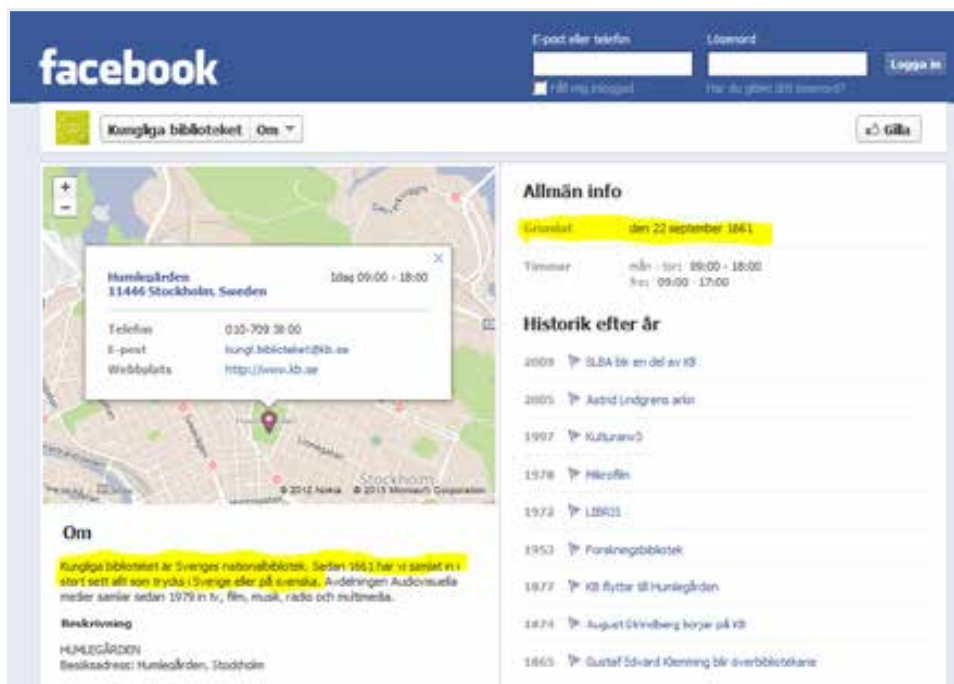
Plikten bakom allt

Pliktleveranshanteringen vid det
kungliga biblioteket under 1700-talet*

FRAMSTÄLLNINGAR AV KUNGL. BIBLIOTEKETS, det svenska nationalbibliotekets, historia brukar följa ett visst upplägg. De tar avstamp i Gustav I:s boksamling, uppmärksammar tillsättningen 1611 av en särskild förståndare, *Regiae Majestatis bibliothecae custos*, beskriver drottning Kristinas rika boksamling och når fram till det som brukar benämnas den första pliktleveranslagen 1661. Med bestämmelsen om att varje skrift som trycktes i riket och dess underliggande provinser skulle levereras i ett exemplar till vartdera det kungliga biblioteket och rikets arkiv antas grunden ha lagts till det blivande nationalbiblioteket. Att det 1961 hade förflutit tre sekler sedan leveransplikten först infördes föranledde rentav Kungl. biblioteket att fira sitt officiella trehundraårsjubileum detta år.¹ Enligt denna historieskrivning har biblioteket från 1661 bara haft att förädla rutinerna ända tills den moderna myndigheten framstått i all sin prydno. En koncentrerad framställning enligt denna linje ges i den auktoritativa *Nationalencyklopedin*:

Nationalbibliotekets ursprung går tillbaka till de boksamlingar som regenterna av huset Vasa, främst drottning Kristina, byggde upp under 1500- och 1600-talen. Vid slottsbranden 1697 förstördes stora delar av samlingarna och först vid slutet av 1700-talet återhämtade sig K[B]. År 1877 blev biblioteket egen myndighet och 1878 flyttade det in i en nyuppförd biblioteksbyggnad i Humlegården.²

Det är inte utan att man vid sådana här beskrivningar associerar till den typ av *invention of traditions* som framför allt satts i samband med natio-

Kungl. biblioteket framför vågade anspråk på sin Facebook-sida.

nalstaternas uppkomst.³ Här finns ett stort mått av historisk konstruktion. I själva verket hade redan Gustav II Adolf donerat de äldre Vasakungarnas boksamlingar till universitetsbiblioteket i Uppsala, drottning Kristina medbragte större delen av sitt bibliotek till Italien och slottsbranden förödde det mesta av återstoden. Inte heller ändamål och arbetsformer uppvisar någon större kontinuitet över tid.

I definitionen av ett nationalbibliotek har av hävd fyra aspekter betonats: insamling, bevarande, beskrivande och tillhandahållande av textbärande medier. Förhållandet till dessa kriterier kan också användas för att bedöma det kungliga bibliotekets ställning i äldre tid. Frågan om tillhandahållandet är enklast att besvara. Tillgången till materialet var begränsad och tycks i en självförstärkande rörelse ha motsvarats av en lika begränsad efterfrågan. Karl XII:s kansliordning från 1713 föreskrev att det kungliga bibliotekets samlingar skulle göras offentligt tillgängliga om än på vissa villkor. Biblioteket skulle stå öppet dagligen på bestämda tider "för dem som sig deraf willia betiena, och dertill förut bekommit Collegij tilstånd".⁴ Likväl anmärkte kunglige bibliotekarien Henrich Brenner att det dagliga öppethållandet omöjliggjorde katalogiseringsarbetet och han ansökte därför 1728 om att få inskränka allmänhetens tillträde till två dagar i veckan.⁵

Fastän öppettiderna fortsatt var fyra timmar om dagen beskrev bibliotekets föreståndare Anders Wilde en ganska snäv avnämmarkrets ännu 1771. Biblioteket, skrev han, var ”ämnadt til bruk och nytta för det Kongl. Hofwet, för här warande Collegier och Embetsmän, samt så många andra sig härstädes uppehållande personer, hwilka arbeta i Wetenskaper och konster”. Medelbrist och otillfredsställande yttre villkor, tvingades han medge, gjorde att det inte riktigt gjorde ”wederbörlig nytta och skäl för sit namn af et Publiqut Riks-Bibliotheque”.⁶

Under de första sjuttio åren efter slottsbranden flyttades samlingarna tre gånger mellan tillfälliga lokaler. Bibliotekarierna klagade över brist på hyllutrymme, förråd, möbler, läsplatser, gardiner, ljus och värme. De mer än otillräckliga katalogerna försvårade sökningar i bokbeståndet. Först med flytten till kungliga slottets nordöstra flygel 1768 erhöles rum som tillät systematisk rangering och katalogisering av böckerna, men arbetet tog lång tid och det dröjde ytterligare tre decennier innan lokalerna var färdiginredda. Brenner skrev 1730 att man tvingats förvara ”böckerna ihopa på hwar andra uti ett förwirrat chaos”⁷ och fortfarande 1770 beskrev Wilde en snarlik situation:

För bok-förrådet blifwer nödwändigheten af des påskyndande dagligen större, emedan jag, i brist af rum, warit twungen, at låta upstapla någon del deraf i högar på gålfwen, där böckren icke allenast fara mindre wäl, utan ock förhindra en wederbörlig ordnings bibehållande, samt förorsaka öfwerflödigt arbete wid deras igenletande, då de påfordras.⁸

Av flera sådana berättelser vet vi att bibliotekets yttre omständigheter var allt annat än gynnsamma. När det gäller insamlande och bevarande av litteratur blir utredningen genast mer komplicerad. De flesta som undersökt frågan har utgått från de normativa källor som stadgat en leveransplikt av samtliga tryck.⁹ Det är få som studerat i vad mån denna lagstiftning efterlevdes. Än mindre vet vi huruvida det som faktiskt inlevererades också omhändertogs och bevarades för framtiden. Detta tycks inte ha varit klart för bibliotekets tjänstemän ens i samtiden. Magnus Celsius, det kungliga bibliotekets föreståndare 1750–1760, behandlade frågan i sin historik över biblioteket 1751 (citerad efter John Rohnströms översättning från latin):

Sedan dess [1702] tillväxer alltså biblioteket icke blott genom dessa intäkter utan även, för att nu meddela detta på sin rätta plats, genom alla böck-

er som i riket utgivas. ”I olika kungl. förordningar”, säger nämligen Thun i levnadsteckningen över [sekreteraren i rikets arkiv Elias] Palmskiöld, s. 60, ”i synnerhet 1661, 1663 och 1684, är det strängeligen och vid äventyr av fastställda penningböter stadgat, att av alla slags avhandlingar, s.k. traktater, och skrifter, av vad slag och inom vilket ämne de än må vara, som förfärdigas och utgivas inom detta rike och dess provinser, inalles två exemplar skola av tryckarna före distributionen överlämnas, det ena till Riksarkivet och det andra till Kungl. biblioteket, att där förvaras. [...]”¹⁰

Nyckelfrasen i citatet är traditionellt *tillväxer alltså biblioteket ... genom alla böcker som i riket utgivas*. Denna mening bör emellertid inte läsas utan iakttagande av bisatsen *säger nämligen Thun*.¹¹ Fastän Celsius hade arbetat mer än ett decennium i biblioteket och just utnämnts till kunglig bibliotekarie valde han – på tidens vanliga sätt, bör tilläggas – att hellre förlita sig på auktoriteter än att beskriva den verksamhet han själv hade under ögonen. Man får inget intryck av att han var förtrogen med rutiner. Att det inte var någon tillfällig lapsus i Celsius’ berättelse bekräftas av fortsättningen (med min kursivering):

*Det är mig icke bekant, vilket år Thun här åsyftar med ”förra”, då jag icke heller är säker på, vilket år levnadsteckningen över Palmskiöld skrevs. Men jag vet – om Norrelius’ uppgift är riktig [...] – att denna bestämmelse för Uppsalas och de övriga akademibibliotekens del tillkom den 11 juli 1694.*¹²

Celsius hade vaga kunskaper om regelverket, han hade ingen bestämd uppfattning om hur böckerna tillvaratogs och han tog ingen hänsyn till samlingarnas fullständighet, som framgår av följande citat (min kursivering):

Pernau-biblioteket [som fraktades till Stockholm 1710] var visserligen rikt på äldre böcker, [...] vilka under alla omständigheter ha sitt värde; men med dessa följde även *en mängd skolböcker och andra av obetydligt värde, som knappast komma att få sin plats* i den praktfulla sal där Kungl. biblioteket inom kort skall uppställas [...]¹³

Vi vet från utsagor av senare bibliotekstjänstemän att en sådan här kommentar inte bara handlade om *var* enklare böcker skulle förvaras utan huruvida de alls skulle bevaras åt eftervärlden – skrifter som inte ansågs ha något värde behandlades med ringa omsorg.¹⁴ Av bokbanden bland

Det kungliga bibliotekets lokaler låg överst i östra längan på borgen Tre kronor. Här hade Kristina sin boksamling, som till största delen följde med henne till Rom. Gravyren av Stockholms gamla kunga-

borg är utförd i Paris av Jean Le Pautre. Det var inte lätt för honom att få information om rätt ljusförhållanden och skall man döma av skuggan står solen i en onaturlig position högt i nordväst.

Kungl. bibliotekets svenska tryck från 1700-talet och tidigare kan vi sluta oss till att mycket få ens monografiska framställningar har haft en obruten hemvist i samlingarna sedan de trycktes. I stället är den äldre svenska samlingen i allt väsentligt uppbyggd av ett antal större privata bokbestånd som inköptes och systematiserades av nitiska bibliotekarier under 1800-talet.¹⁵ Gustaf Edvard Klemming, Kungl. bibliotekets legendariska chef åren 1865–1890, framhålls traditionellt som portalfiguren, men han var ingalunda först med att formulera behovet av och att försöka skapa en fullständig samling av svenskt tryck. Grundläggande arbete genomfördes av Johan Erik Rydqvist på 1830-talet och han arbetade efter målsättningar som framställts redan av kunglige bibliotekarien Pehr Malmström år 1813:

*det Kongliga och Riks-Bibliotheket, böra egentligen blifva ett Stats- och National-Bibliothek [...] Jag har således ansett detta bibliothek böra förnämligast omfatta: a) Stats-Vettenskaperna i allmänhet, med deras Grunder och Hjelpredor: b) det som hör till Fäderneslandets kännedom i synnerhet, uti alla möjliga hänseenden, fysiskt, politiskt, historiskt, geografiskt, statistiskt, economiskt, militariskt, litterairt, o. s. v. samt c) hela den Svenska Litteraturen, som på något ställe i Riket måste finnas fullständig, och framförallt i National-Bibliotheket; [...]*¹⁶

Trots den framåtsyftande planen gör det lilla ordet ”förnämligast” att man undrar även över Malmströms fullständighetsambitioner. En del ämnen, verkar han ha antytt, borde alltså bevakas med större noggrannhet än andra.

En mer udda idé var litteratören och förläggaren Carl Christopher Gjörwells plan från 1792 på ett privat ”National-bibliothek” finansierat genom subskriptioner. Liksom så många av hans projekt var det ett luftslott som knappt lämnade skisstadiet, men som Gunilla Jonsson konstaterat är det anmärkningsvärt att det kungliga biblioteket, där Gjörwell arbetade under större delen av sitt liv, inte figurerade i sinnet.¹⁷ Förklaringen tycks vara att det varken till samlingarnas innehåll eller i tillgänglighet för ”det svenska almänna” motsvarade vad han hade i åtanke.

Alltnog, pliktleveranserna har haft stor betydelse för bedömningen av det kungliga bibliotekets ställning och uppdrag i äldre tid. Att närmare utreda deras tillämpning har därför mer än bara ett bok- och bibliotekshistoriskt intresse. De få studier som finns på området har i huvudsak tagit de normerande påbuden till intäkt för såväl goda intentioner som ambitiösa

rutiner från bibliotekets sida. Om leveranserna fallerat antas det uteslutande ha berott på försumligheter från boktryckarnas sida, men som ovan antytts har bevaranderutinerna alldeles uppenbart varit föremål för tolkningar från de kungliga bibliotekariernas sida.

Den som vill kartlägga hur pliktleveranserna hanterades i praktiken under 1600- och 1700-talet ställs inför stora och många gånger olösliga problem. Bristfälligt källmaterial och metodiska svårigheter gör att en fullständig bild inte går att erhålla, men i det följande kommer göras ett försök att belysa det kungliga bibliotekets arbetssätt rörande insamling och bevarande under främst 1700-talet. Den pliktleveranslag som knä-sattes 1661 hade då hunnit prövas och justeras mot praxis under några decennier och vi har både leveranslistor och bibliotekskataloger i behåll, vilket gör att det går att hjälpligt rekonstruera samlingarna.

Pliktleverans och censur i de normativa källorna

Den första pliktleveransbestämmelsen utfärdades i den förnyade kansliordning som är daterad den 22 september 1661. Den upprepades i kungl. brev den 15 juli 1662, i religionsstadgan 14 augusti 1663 och i en kungl. resolution den 12 november 1674.¹⁸ Enligt kansliordningen skulle två exemplar av alla traktater, predikningar och skrifter som framställdes i riket, ”ingen vndantagandes”, levereras till kansli-kollegium; ett exemplar skulle vidarebefordras till rikets arkiv, ett till det kungliga biblioteket. Leveransen skulle ske omedelbart efter tryckningen och före allmän distribution. Den primära avsikten med bestämmelsen var ”att Kongl. Majj:t må weta hwadh för böcker och schriffter, som vthi dess Rijke, och tillhöriga provinicier, tryckes och bringes vthi liuset”. Med andra ord ville regeringen kontrollera det tryckta ordet och den information som spreds i de svenska länderna.

Ty hörer till RijkzCantzlerens, och CancellieCollegij omsorg först och frempst, att see och höra effter, om the som tryckerij hafwa, holla sig effter ofwanbem:te Kongl. M:tz allenådigste willie och befallning. [...] Skulle the och vthi CancellijCollegio befinna [...] att vthi dhe trychte och inkomne schriffter något præiudicerligit woro insatt, fordrar theas plicht, att gifwa Kongl. M:t thet i tidh tillkänna, att behörige böter ther på kunne schaffas.¹⁹

Slottsbranden 1697 då större delen av det kungliga biblioteket gick upp i lågor. Den tyske gravören har inte haft helt pålitlig information att tillgå. Slottet brann ned den 7 maj, men folk springer över isen för att delta i släckningsarbetet. Förlagan är Frans Hogenbergs gravyr från 1588, det vill säga ett 109 år äldre Stockholm.

En liknande kontrollfunktion hade sex år tidigare införts i det akademiska väsendet när Uppsala universitet fick nya konstitutioner, och nu fick övervakningen en central instans i kanslikollegium, som vid denna tid närmast förenade funktionerna hos ett utrikes- och ett inrikesministerium. Kansliordningen nämner inget uttryckligt om ändamålet med det kungliga biblioteket. Inom ramen för "Riksens Archivum" skulle däremot bedrivas auktoriserad forskning. Dels skulle en särskild "antikvarius" på arkivets stat eftersöka och publicera gamla dokument som kunde lända ri-

ket till heder och nytta (§ VIII), dels skulle rikshistoriografen ha tillgång till arkivets handlingar för att med deras hjälp förfärdiga de arbeten han ålagts att skriva. Tillträdet till akterna var reglerat och skulle ske med vederbörlig diskretion och censur. Rikets arkiv betjänade även kollegierna med information liksom det hanterade hänvändelser från privatpersoner, inte minst när de behövde konsultera relevanta akter i rättssaker.²⁰

Kansliordningen innehöll inga bestämmelser om tillgång till bibliotekets böcker, men det kan antas att åtminstone kollegiernas ämbetsmän hade möjlighet att utnyttja dess bestånd under betingelser som liknade dem rörande arkivets handlingar. Först 1713 blev, som nämnts, samlingarna formellt offentliga och i 1719 års förnyade kansliordning var reglerna mer utarbetade. Liksom tidigare var bibliotekarien underställd arkivets

sekreterare, en i sammanhanget inte helt obetydlig omständighet. Han ålades att hålla god ordning bland bibliotekets böcker och manuskript, se till att materialet fanns på plats och hanterades varsamt samt uppmanades att upprätta kataloger över samlingarna. Han skulle därtill dagligen befinna sig i biblioteket mellan klockan åtta och tolv för att bistå dem ”som sig däråf willia betiena och låta hwar och en läsa uti de böcker han begiärar”. Det var förbjudet att föra ut böcker från biblioteket, men undantag gjordes i praktiken för tjänstemän och forskare anställda av kansliet.²¹

Trots de plikter som kansliordningen lade på rikets boktryckare haltade inlevereringen av tryck och luckorna var många i arkivet och biblioteket. Den 5 juli 1684 hade en separat censurstadga utfärdats och två år senare inrättades ett särskilt censursämbete som ombesörjde förebyggande kontroll; båda kom att vara i kraft fram till 1766.²² Censurstadgan ålade boktryckarna att insända listor på alla arbeten som tryckts från 1662 och framåt och att genast inkomma med de skrifter som inte redan tidigare levererats. Inte heller dessa befallningar efterlevdes tillfredsställande och den 16 februari 1707 utfärdades en allvarlig påminnelse om boktryckarnas skyldigheter. Kanslikollegium upprepade tidigare påbud att leveransplikten gällde ”alla Skrifter, Böcker och Tractater, som uti Sweriges Rike, och där under hörande Land och Provincier af trycket utgifwas, de hafwe hwad titel, form och materie (andelig eller werldzlig) som de hafwa kunna, ingen undantagandes”.²³ Distribution fick, enligt bestämmelserna, inte ske förrän tryckaren fått bekräftat att rikets arkiv och det kungliga biblioteket mottagit sina exemplar.

Trots att regelverket kan tyckas ha varit tydligt formulerat fortsatte de ojämna inlevereringarna under hela 1700-talet tills kanslikollegium slutligen resignerade och begärde ändring. Genom beslut den 16 november 1764 tilläts tryckerierna att begränsa sina leveranser till två försändelser om året supplerade med förteckningar över det som tryckts. Den förhandscensur som redan var kraftigt ifrågasatt blev härigenom naturligtvis omöjlig att upprätthålla och ganska exakt två år senare upphävdes den formellt genom tryckfrihetsförordningen. Nu och senare hamnade i stället informationsförsörjningen allt mer i förgrunden. Boktryckarnas försumlighet, påpekade kollegiet i sin nyssnämnda skrivelse, fick till följd, att ”Kongl. Maj:ts så wäl som de Kongl. Academiernas Bibliothekver i Riket förlora den tilwäxt de årligen böra undfå, medelst ett af förenämnde til Archivum insände Exemplar”. Men även med detta ändamål var det svårt att bringa tryckarna till hörsamhet och nya cirkulärbrev av samma innehåll avgick den 18 februari 1767, den 23 september 1771

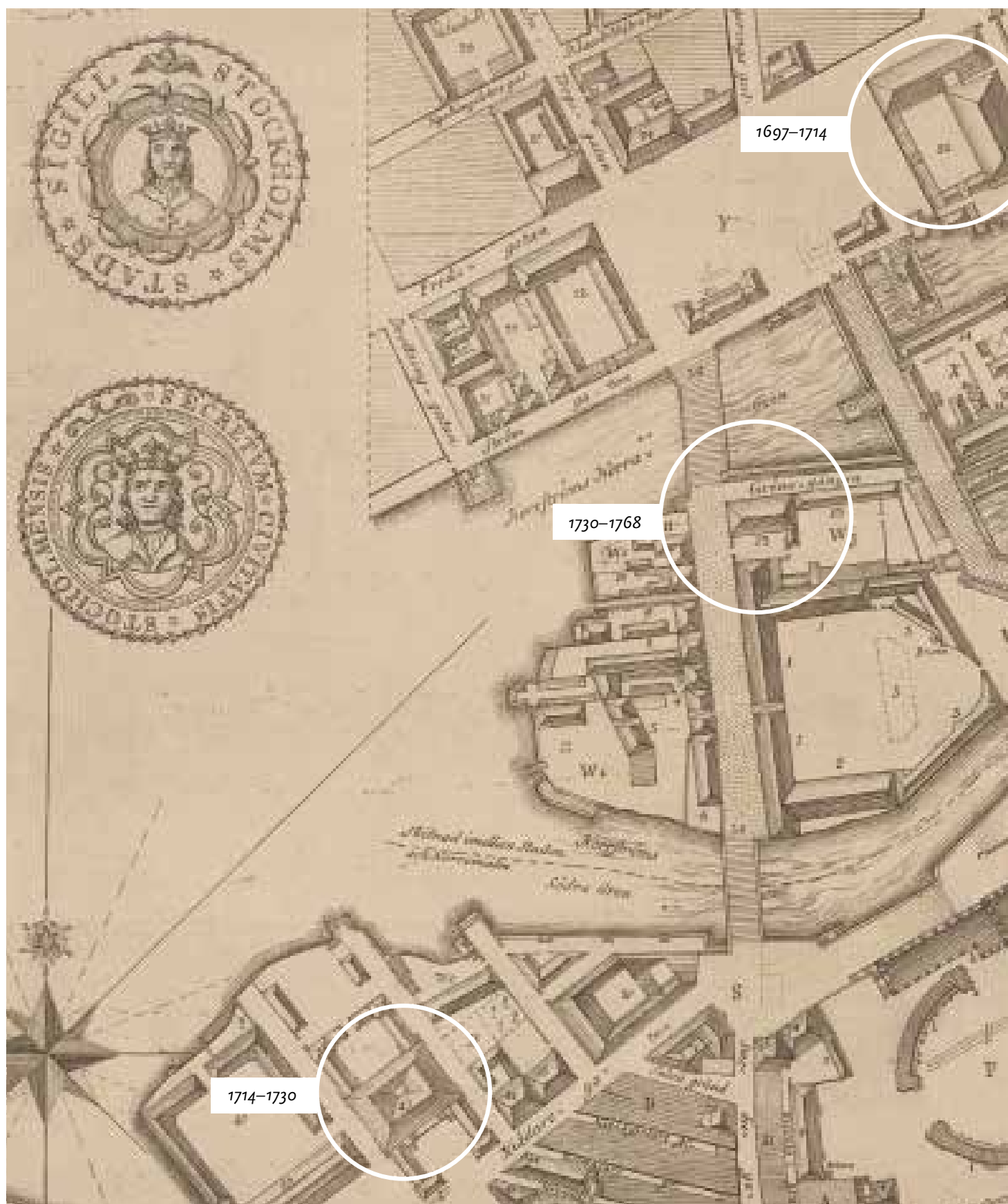
och den 26 april 1774 (det vill säga samma dag som Gustav III fattade beslut om en reviderad tryckfrihetsförordning). Fortfarande 1786 klagade tjänstemännen i rikets arkiv över försumliga tryckare.²⁴

Formuleringarna i de upprepade förordningarna är i sig bevis på att myndigheterna hade utomordentliga svårigheter att få boktryckarna att leva upp till leveransplikten. Omfattningen av problemen är svårutredd av källkritiska skäl, men en liten uppfattning ges av en undersökning utförd av dåvarande landsarkivarien i Göteborg Gustaf Clemensson.²⁵ Så vitt jag känner till är uppsatsen det enda försök som gjorts att utreda i vad mån pliktlagen hörsammades i äldre tid. Studien publicerades i en svårtåtkomlig festskrift tryckt i endast 200 exemplar och är dessutom ganska preliminär till metod och slutsatser.

Göteborgstryckaren Zacharias Hagemann (Jöns Rahms efterträdare) hade närmast monopolställning i Västsverige vid 1700-talets början. Han försörjde så gott som ensam Bohuslän, Västergötland, Dalsland, Värmland och Halland med trycksaker. Trots de till synes otvetydiga formuleringarna i 1707 års förordning rörande leveransplikten krävde Hagemann ytterligare förtydliganden från kanslikollegium. Han frågade ”om meningen af kongl. förordningen denne woro, at af sådane ringa kyrke- och scholeböcker skulle jämväl de anbefallte exemplaren afläggas och lefwereras eller ej”. Arkivsekreteraren Elias Palmskiöld svarade att bestämmelsen var fullt tydlig och att allt tryck, ”ehuru ringe det och må wara”, skulle jämte trycklistor insändas i behörigt antal.²⁶

Oaktat detta klargörande visar Hagemanns trycklistor att han endast i begränsad utsträckning följt förordningen. De listor som omfattar åren 1691–1707 upptar 420 nummer, men inga av de kyrko-, skol- och psalmböcker, katekeser, ABC-böcker och grammatikor som han särskilt ville ha besked om återfinns där; faktum är att sådana böcker inte behövde granskas enligt 1684 års censurplakat, i vilket fall inte centralt. Almanackor, blanketter och kungörelser saknas också nästan helt i listan. Endast två inventarieförteckningar för flottans fartyg har registrerats fastän minst tjugosex sådana trycktes under perioden, enligt magistratens räkenskaper. Från andra källor har Clemensson framletat ett minimum av 170 tryck som inte finns förtecknade i några trycklistor och som synbarligen aldrig avlevererats.

Clemenssons studie visar att iakttagandet av leveransplikten ännu i början av 1700-talet var dålig och att dess omfattning orsakade missförstånd. Samtidigt lider hans undersökning av ett allvarligt metodfel. För att studera pliktleveransernas praktik jämförde han de samtida trycklis-

Det kungliga bibliotekets olika lokalteter efter slottsbranden: Axel Lillies palats, Bondeska palatset, Greve Pers hus och biblioteksflygeln på Stockholms slott. Detalj ur Jonas Brolins Stockholmskarta från 1771.

torna med Kungl. bibliotekets bestånd. Om ett verk saknades i Kungl. bibliotekets samlingar utgick Clemensson från att det berodde på att tryckaren en gång försummat sin leveransplikt. Här finns emellertid en rad källkritiska fallgropar.

Som redan påpekats var ambitionen att skapa en offentlig samling i bästa fall sekundär och inte egentligen reglerad i de nämnda förordningarna. Det kungliga bibliotekets vårdare kunde därför efter eget huvud gallra i beståndet och tycks i första hand ha sparat sådant som med samtida ögon ansågs värdefullt. Exempelvis mycket av den teologiska folklitteratur som överflödade marknaden är ojämnt bevarad, och den var dessutom delvis undantagen från leveransplikten. Detsamma gäller pamfletter och flygblad av propaganda- eller kungörelsekaraktär, en materialkategori som är av stor betydelse för den moderna forskningen. Rikets arkiv ansvarade för lagerhållning av de offentliga kungörelserna i det så kallade årstrycket, men det kungliga bibliotekets samling förefaller att ha haft stora luckor även om det är omöjligt att säga något med visshet på denna punkt. Kungl. bibliotekets nuvarande fyra samlingar av kungörelser kan inte ge någon ledning, däremot finns det samtida förteckningar över årstrycket med noteringar som förefaller vara från tiden. Att kungörelserna inte registrerats i de äldre katalogerna kan då förklaras av att beståndet i stället prickats av mot trycklistorna, en rationell metod att registrera denna materialkategori. Om dessa antaganden är korrekta måste noteringarna tolkas som att en betydande del av kungörelserna saknades i biblioteket. Skulden kan i de fallen ha varit både boktryckarnas och bibliotekariernas.²⁷

I sammanhanget är det relevant att erinra om den första nationalbibliografins begränsningar, uttryckta i ett tillkännagivande från 1827. Den skulle omfatta allt svenskt tryck, inklusive kartor och grafiska blad, ”endast med undantag af Förordningar, Disputationer, Cataloger o.d. samt visor och små skrifter som kunna vara läsning för den lägsta klassen”.²⁸ Det låter i det närmaste som att den praxis som av allt att döma varit rådande under föregående perioder härmed upphöjdes till princip.

Denna praxis framskymtar i en prydlig uppställning undertecknad av Anders Anton Stiernman, arkivets sekreterare, den 22 juni 1741: ”Förteckning uppå de ifrån Kongl. Maj:ts och Riksens Archivo til Kongl. Bibliothequet i Stockholm aflewererade tryckta böcker, Tractater och Skrifter”, omfattande åren 1738–1741.²⁹ Listan upptar sammanlagt trettion tryckares arbeten och av rikets dåvarande tjugoen tryckerier saknas således åtta.³⁰ Trots ofullständigheten är det påfallande att den stora

mängden rättegångshandlingar och politiskt tryck nästan helt lyser med sin frånvaro i förteckningen. I leveransen från Kongl. tryckeriet anges endast en ”Förteckning på de wid Riksdagen 1738 inkomne mål”, ”Item på de expedierade mål” samt ”Diverse Acta Publica hörande til Sweriges fundamental Lag”. Därutöver nämns ”En Process emellan Tobias Leij och Kronan” och från Röpkes tryckeri en process mellan David Frölich och Hans Pahl.³¹ Saknas gör även de officiösa *Stockholms Post-Tidningar*, som trycktes vid Kongl. tryckeriet. De finns inte heller registrerade i de samtida katalogerna.³² Censurplakatet 1684 hade undantagit kyrko- och skolböcker från förhandsgranskning, och för att hålla priset nere lämnades från 1727 frihet åt boktryckare och konsistorier att utan begränsning lägga upp biblar, psalmböcker och katekeser så länge de förhöll sig troget till auktoriserade utgåvor.³³

Pliktleveranserna och förhandscensuren var förbundna företeelser, men med detta sagt måste framhållas att ”censur” under 1700-talet hade en på många sätt annan och vidare innebörd än vi i dag vanligen lägger i begreppet. ”Det ligger en småskuren pjollrighet över frihetstidens tryckfrihetspolitik som är beklämmande, och exemplen på myndigheternas ingripande verkar många gånger rent löjeväckande”, skrev Bengt Åhlén.³⁴ Även om han får beskrivas som portalgestalten inom svensk censurforskning är hans karakteristik mer moraliskt än historiskt motiverad. Åhlén lade den mest iögonenfallande men kanske minst representativa aspekten av tidens censurförfarande till grund för sitt omdöme.

Censur kommer av latinets *censere*, ’uppskatta’, ’värdera’, vilket har en tämligen öppen betydelse. Under 1700-talet handlade censur förvisso om att motarbeta politiska villoläror och religiösa heresier, men den handlade också om att skydda upphovsrätten och om en generell kvalitetskontroll av den information som spreds till allmänheten. Efter att ett arbete genomgått vederbörlig censur hos kanslikollegium, konsistorierna eller annan behörig instans kunde boktryckaren erhålla privilegium på verket. Det innebar att under en bestämd tid, vanligen tio eller tjugo år, fick ingen annan författare eller boktryckare ge ut ett liknande eller samma verk eftersom det skulle inkräkta på avsättningsmöjligheterna för det befintliga arbetet. Före uppkomsten av en idealistisk upphovsrätt under 1800-talet var detta privilegium ett viktigt, om också ineffektivt, medel för författare och förläggare att slå vakt om sin utkomst.³⁵

Censuren var en kvalitetskontroll, som sträckte sig ända ned till språkbehandlingen. Kanslikollegiets *censor librorum* skulle därför vara en akademiskt bildad och litterärt orienterad man med erforderliga kunska-

per i svenska och främmande språk. ”Han måste hålla en flitig brefwäxling med främmande Universiteter och lärde Männ”, stadgade 1720 års kansliordning, ”til at förnimma, hwad gode och wäl utarbetade böcker på en eller annan ort upläggas, hwilket han i CancellieCollegio tillkänna gifwer, och sådant sedan med Bibliothecarierne comunicerar”.³⁶

Rätten att trycka, imprimaturen, var inte bara en bekräftelse på att ett arbete var renlärt utan också på att det uppfyllde innehållsmässiga och stilistiska minimikrav. Man bedömde dessutom nyttan, det vi i dag skulle kalla allmänintresset. Eftersom alla trycksaker som godkänts för spridning hade auktoriserats av kungens kansli var det av vikt att det som spreds och lästes inte prövade allmänhetens tålamod och vanhedrade Kungl. Maj:t genom låg kvalitet.³⁷

Vi kallar det inte censur när undermåliga texter inte bereds plats i dagstidningen eller när de refuseras av förlagen; det betraktar vi i dag som normalt redaktionellt arbete. Så länge informationsförmedling uppfattades som en i första hand statlig angelägenhet var det naturligt att denna sorts kvalitetsgranskning upprätthölls av myndigheterna.

Under hand kom kontrollen i stället att överlåtas på civilsamhället, primärt korporationerna. Ganska snart efter att Kungl. Vetenskapsakademien inrättats 1739 kom den att överta kanslikollegiums språkvårdande uppdrag. År 1752 inrättades Boktryckerisocieteten, som fick delegerat ansvar för kontrollen av det tryckta ordet; dess medlemmar ålades att ”betiena sig af gode och pålitelige Correctorer, hwilka åter å deras sida böra swara för Correcturen”.³⁸ Med 1766 års tryckfrihetsförordning avskaffades förhandscensuren och den litterära kvalitetskontrollen upphörde att vara det offentliga omedelbara ansvar. Med Gustav III:s ”förbättrade” tryckfrihetsförordning från 1774 och senare inskränkningar återinfördes den effektiva politiska kontrollen av det tryckta ordet, men publikationernas intellektuella höjd lade sig kungen inte i och språkvården kunde han senare med varm hand överlåta på Svenska Akademien.

Leveransförteckningar som källa till pliktleveranserna

Så långt de kvalitativa källorna. För att komma närmare pliktleveransernas praktik krävs mer handfast statistiskt underlag, något som inte låter sig åstadkommas utan besvär. Kungl. bibliotekets leveransförteckningar och accessionsjournaler är mycket bristfälligt bevarade för den aktuella tiden. De äldsta systematiskt förda liggarna är från 1700-talets sista decen-

nier (1770–1774, 1795–1812, 1810–1814), men dessa är inte kompletta och obrutna sviter finns först från några decennier in på 1800-talet.³⁹ Från 1700-talets inledning finns ett fåtal förvärvslistor förda med bland andra arkivsekreteraren Elias Palmskiölds hand på lösa folioark, sammanlagt ett par dussin sidor. Dessa blad bör sättas i samband med 1707 års förnyade förordning, som alltså fick någon form av effekt. En av dem bär en överskrift som direkt hänvisar till förordningen: ”Lijkmätigt den af Kongl. Cantzlij Collegio åhr 1707 utfärdade publication angående wisse exemplars inlefwererande till Kongl. M:tz Archivum, äre sedan den tijd för Kongl. Academien uti Lund emoottagne underspecificerade exemplar”.⁴⁰ Formuleringen torde uttydas som att de förtecknade böckerna hade lagts undan för akademibibliotekets räkning och motsvarande exemplar bör alltså redan ha funnits i arkivets och det kungliga bibliotekets samlingar.

En annan leveransförteckning härstammar från 1728 och upptar sammanlagt 71 specificerade arbeten samt ett okänt antal ospecificerade (bild s. 26).⁴¹ Den senare gruppen innefattar ”Disputationer merändels i Upsala håldne” samt ”Hwarjehanda ifrån tryckerierna i Riket insände Graf- Bröllops och andra skrifter för åtskillige år tillbakars”. Redan de oprecisa specifikaionerna antyder att detta var materialkategorier som det inte fästes något större avseende vid. Av de 71 namngivna arbetena på listan kan 69 identifieras.⁴² Genom att följa dessa verk i de äldre katalogerna och därefter granska de bevarade exemplaren i Kungl. bibliotekets samlingar går det att i någon mån rekonstruera hur pliktleveranserna hanterades under 1700-talet.

Tabell 1. Pliktlevererade böcker överlämnade 1728 från rikets arkiv till det kungliga biblioteket:

KB 1728	KB 2012	Möjl. arkivex.	U 123	U 126
69	65	33	14	46

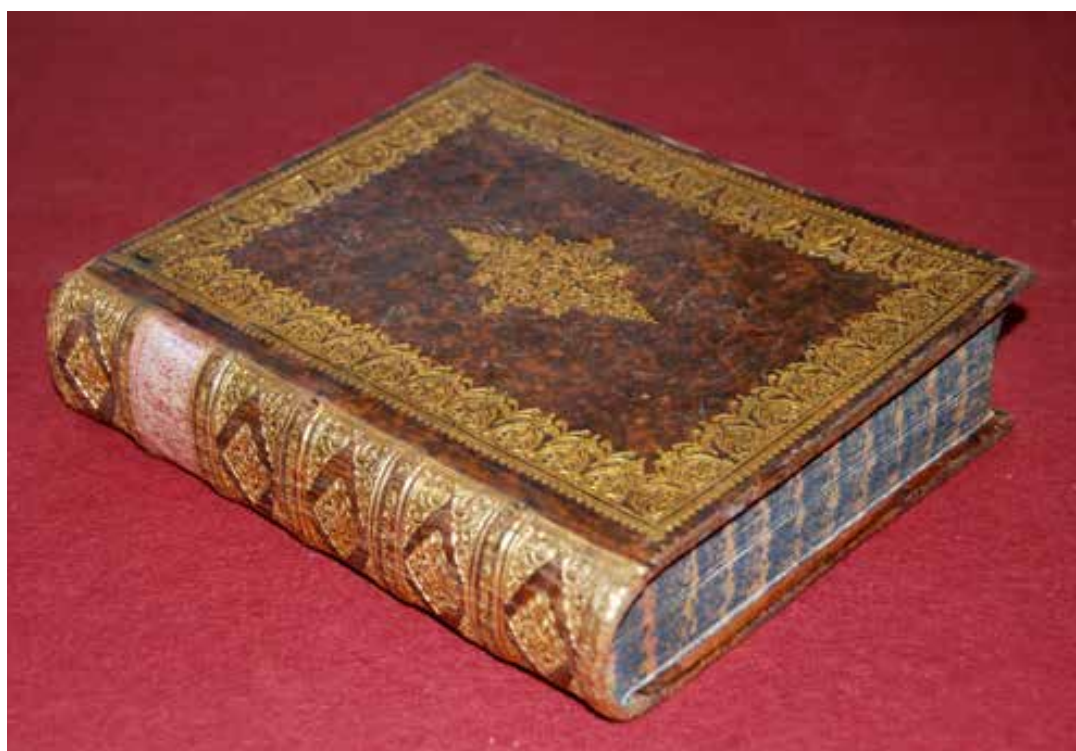
Källor: Leveransförteckning 19/9 1728; katalogerna U 123, U 126 och Libris; fysisk besiktning av exemplaren i Svenska samlingen 1700–1829, KB.

Anmärkning: U 123 avser kungliga bibliotekets nominalkatalog förd ca 1726–1770; U 126 är nominalkatalogen förd från omkr. 1769 till 1840-talet.

Leveransförteckningen har attesterats av kanslirådet Johan Fredrik von Schantz vid rikets arkiv den 30 augusti 1728 och mottagandet kvitterades av kungl. bibliotekarien Henrich Brenner den 19 september. Av tabell 1

framgår att fyra av 69 arbeten som en gång bevisligen levererats i dag saknas i Kungl. bibliotekets samlingar. Två av dem kan visserligen tillhållas, men då i form av fotostatkopior tagna efter original i Uppsala universitetsbibliotek; två arbeten felas alldeles. Noterbart är att samtliga fyra verk saknas i de samtida katalogerna och alltså tycks ha förkommit ganska snart efter mottagandet.⁴³ En besiktning av yttre kännetecken – bandtyp, exlibris, ägaranteckningar med mera – på de 65 verk som finns i be håll leder till slutsatsen att högst hälften, eller 33 tryck, *kan* vara identiska med de ursprungligen levererade arkivexemplaren. Det skall betonas att denna siffra är ett potentiellt maximalt. Flera av dessa 33 exemplar har förmodligen inkorporerats senare i samlingarna även om det inte kan fastslås med säkerhet. I gengäld är det bara en enda av de 65 böckerna som med någorlunda säkerhet kan antas vara det ursprungliga arkivexemplaret. I den första volymen av den lärda tidskriften *Acta literaria Sveciæ* överensstämmer det hyllsignum som antecknats på pärmens insida med placeringsuppgifterna i katalogerna från 1700-talets slut.⁴⁴

För enkelhets skull kallas Kungl. bibliotekets böcker här för national-exemplaren.⁴⁵ Omständigheten att som mest hälften av nationalexempla-

Acta literaria Sveciæ för åren 1720–1724, möjligen just den volym som levererades till kungliga biblioteket i september 1728.

ren är identiska med de ursprungliga arkivexemplaren behöver i sig inte betyda så mycket. Bibliotekets samlingar har alltid varit en levande materia och genom tiderna har många tjänstemän, inte minst Gustaf Edvard Klemming, bytt ut exemplar i samlingarna mot andra som haft vackrare band, intressantare proveniens eller på annat sätt uppfattats som mer värdefulla. I ganska många fall kan man dock ana att nuvarande nationalexemplar införskaffats för att fylla luckor i beståndet. Vidare är många nationalexemplar i så dålig kondition att det förefaller osannolikt att de införskaffats för att ersätta en bok som redan funnits i samlingarna.

Katalogiseringsarbetet var eftersatt under 1700-talet, vilket bland annat berodde på det kungliga bibliotekets flackande tillvaro efter slottsbranden. En ny nominalkatalog, U 123, började upprättas troligen 1726; det är en handskriven volym i bastant pergamentsband. I februari 1728 menade Henrich Brenner att tre månader skulle räcka för att bringa denna katalog till fullkomning, och i oktober 1729 rapporterade han att arbetet snart var färdigt.⁴⁶ Men trots att U 123 användes till slutet av 1760-talet blev den aldrig tillnärmelsevis komplett. År 1768 flyttade biblioteket till kungliga slottets nordöstra flygel och omkring den tiden påbörjades den utförliga nya katalogen, U 126, om sammanlagt 53 foliotomer. Bibliotekschefen Anders Wildes ambition var att den skulle ”innefatta ej allenast hwarje volyme, utan och alla, ända till de minsta skriffter och afhandlingar, hwarutaf ganska många finnas samlade uti en stor del af banden”. Litteratören Carl Christoffer Gjörwell skrev 1797 uppskattande att den nya katalogen var ”så förträffelig, så fullständig, att vi ej äga en dylik i Sverige”. Detta var huvudkatalogen fram till 1840-talet.⁴⁷

Under de första fyra decennierna efter inlevereringen har endast 14 av de 69 verken, motsvarande 20 procent, blivit vederbörligen katalogiserade i U 123. Vänder vi oss till U 126 återfinns 46 arbeten, eller exakt två tredjedelar. Det innebär att var tredje bok som levererats till det kungliga biblioteket inte har förts in i några kataloger under åtminstone det första dryga seklet. I minst tio fall saknas ett arbete i bägge katalogerna samtidigt som dagens nationalexemplar har en annan proveniens. Här finns det i många fall starka skäl att misstänka att arbetena förkommit eller utgallrats redan ganska snart efter inlevereringen. Det handlar vid flera tillfällen inte om några obetydliga småtryck utan om fylliga böcker på åtskilliga hundra sidor. Även om tillgänglig information är otillfredsställande inexakt kan Gustaf Clemenssons antagande att boktryckarna varit ensamt skyldiga till luckorna i Kungl. bibliotekets bestånd med bestämdhet avvisas.

Kompletterande information om rutinerna ges av Stiernmans redan omtalade leveranslista från juni 1741. Uppdelningen i fyra avdelningar ger vid handen att skrifterna levererades i fyra lårar. Listan förtecknar sammanlagt omkring 130 verk huvudsakligen framställda mellan 1738 och 1741, men åtminstone i Jönköpings tryckeris fall med tryckår så långt tillbaka som 1719. Vid sidan av större, namngivna arbeten används den återkommande samlingsbeteckningen ”brud- och grafskrifter”, alltså så kallade tillfällestryck. Under denna rubrik ryms sammanlagt 226 ospecificerade alster. Det höga antalet från Jönköpings tryckeri, 85 stycken, antyder att det även här var tidigare leveransförsummelser som nu reparerades. I ett memorial från 1764 luftade Stiernman sitt förakt för sådana ”usla” skrifter; då hade ändå denna sorts trycksaker på grund av sin mängd och karaktär undantagits från den centrala censuren genom kungligt brev den 16 januari 1750.⁴⁸ Att de inte längre behövde granskas av *censor librorum* torde ha uppfattats som en lättnad för bägge parter och kan ha inneburit att somliga inte längre ansåg dem leveranspliktiga.

En annan levande bild fås genom en anonym lista från seklets mitt med överskriften ”Följande Böcker, som under de sednare åren af tryckerierna här i staden blifwit utgifne, men i Kongl. Bibliotheket eij inkommit, afhämtas derföre nu”.⁴⁹ Därpå räknas de försumliga Stockholmstryckarna och -förläggarna upp med de arbeten som saknas:

Kungl. tryckeriet – sex poster

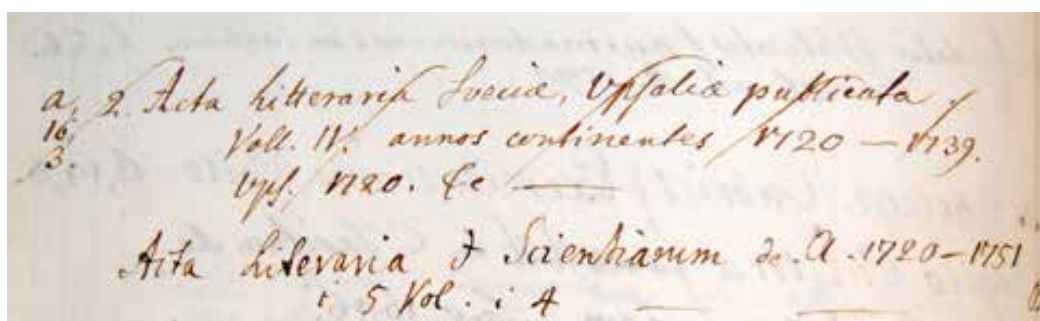
Historiographi regni tryckeri – en post

Grefing – fem poster

Kiesewetter – sju poster

Merckell – två poster

Om man bortser från en oklar post – ”Comoedier &c.” – under Kungl. tryckeriet förtecknas enbart arbeten av monografisk karaktär. Möjligen var det svårare att hålla uppsikt över och i efterhand inkräva den stora mängd småtryck som utgavs, men troligare är att det endast var de större arbetena man ansåg det mödan värt att efterspana. Marginalanteckningar på listan låter förstå att man utgick från trycklistor, förannonseringar eller rentav censurprotokoll. En notis gällde ”Hoffmans twenne böcker om förnöjeligheten” och åtföljdes av beskedet ”är ännu intet tryckt”. Anmärkningen avsåg en bok förlagd av Gottfried Kiesewetter, som själv har fogat kommentarer till listan. ”Linnæi Philosophica Botanica” följs av förklaringen ”lefwererat af Grefing d. 22 febr.” Den tysk-

Acta literaria Sveciæ i U123, det kungliga bibliotekets första katalog efter slottsbranden.

Katalogpost i Kungl. bibliotekets katalog U 126 med olika placeringskoder för Acta literaria Sveciæ. De bägge yngre koderna – b.22.3 och d.16:4 – återfinns antecknade i den bevarade volymen.

födde Kiesewetter var en av tidens största bokhandlare, 1735–1761 verksam både i huvudstaden och för akademien i Uppsala.⁵⁰ Han var även selsatt som förläggare såväl i Stockholm och Uppsala som i Leipzig och tog därvid hjälp av andra tryckare för sin utgivning. Kiesewetter ville inte vidkännas någon försumlighet i denna verksamhet och alla erinringar bemöttes av honom, och ibland en annan penna, i marginalen (kursiverat nedan):

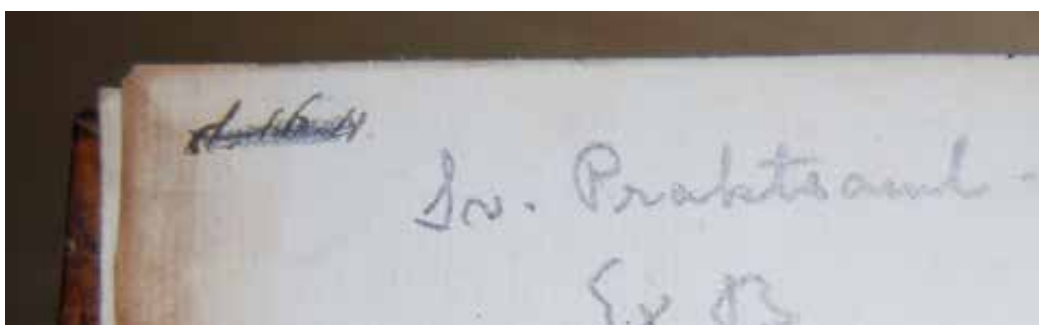
Pepliers Fransöska Grammaire, sidsta uplagan af år 1750 – *lefwer[er]adt*
Utkast til föreläsningar öfwer sidsta Kriget – *Hr. Prof. Voltemats förlag*
Genwäg til Statshistorien. 3dje uplagan – *är tryckt 1748 och lämnadt til bok-*
tryckaren at lämna åt Archivet – Grefing lefwererade til Kgl. Archivo redan
i början af år 1749. G. K.

Andra delen af Euclides på swenska, om Trigonometrien &c. – *är tryckt*
1749. och ock så lämnat af boktryckaren åt archivtet – Grefing lefwererade
saml. til Archivo G. K.

Rumans himmelska löpare &c. – *Kl. Secret. Wildes förlag*

Placeringskod ur Acta literaria Sveciæ med den beteckning som infördes vid 1790-talets omflyttning.

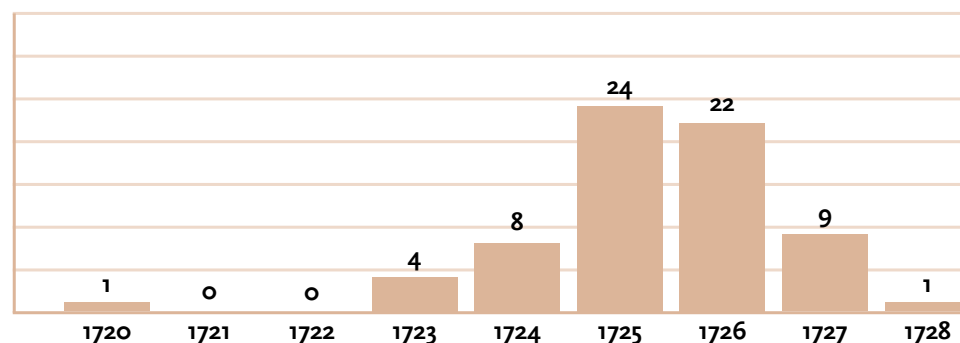
1830-talets placeringskod, d.16.4, jämte mycket yngre signum, ur Acta literaria Sveciæ.

”Men, inalles”, framhöll Kiesewetter avslutningsvis, ”lefwererar jag alltid de för Kongl. Archivet hörige 6 exemplar åt boktryckaren, som trycker för mig, at gifwa dem til Kongl. Archiv.” Anmärkningarna visar att arkivet och förläggaren ibland hade skiftande uppfattningar om vem som egentligen var leveransansvarig, men att det förekom en nära dialog mellan dem. Kiesewetter förefaller också ha varit angelägen att fullgöra sina lagstadgade förpliktelser. Trots kontakter av denna art hade biblioteket stora svårigheter att ordna och komplettera sina samlingar. Som framgått hade det både interna och externa orsaker.

Leveranspliktens förbindelse med censurpolitiken har flera gånger nämnts, men med denna verksamhet hade det kungliga biblioteket ingen befattning. De 69 böcker som levererades till biblioteket 1728 var i de flesta fall många år gamla – i medeltal 2,7 år. Flertalet arbeten var tryckta 1725–1726 och ett verk hade hela åtta år på nacken (diagram 1). Kunglige bibliotekarien Gustaf Benzelstierna bekräftade 1734 att många tryckare levererade ”ganska sent och undertiden efter några åhrs förlopp”.⁵¹ I den mån det fanns en effektiv förhandskontroll ägde den rum långt innan böckerna nådde sin slutdestination, men man förnimmer också att *censor*

librorums granskning, som skedde vid rikets arkiv, hade högre prioritet än berikandet av kungliga bibliotekets samlingar.

Diagram 1. Tryckår på böcker överlämnade till kungliga biblioteket 1728

Källor: Leveransförteckning 19/9 1728 och Libris.

Paradoxalt nog innebar slopandet av förhandscensuren 1766 att bibliotekariens arbetsbörda ökade. Utöver att granska svenska trycksaker hade det ålegat *censor librorum* att övervaka införseln av utländsk litteratur och att utdela privilegier på böcker. När censorsämbetet avskaffades överfördes dessa arbetsuppgifter i stället på den kunglige bibliotekarien utan att lön eller personalresurser förstärktes.⁵²

Ett hundraårigt nationalbibliotek

De stora problem det innebär att försöka rekonstruera äldre tiders arbetsmetoder beror till inte ringa del på att Kungl. biblioteket aldrig varit något bokmuseum; enskilda exemplar av en bok har sällan tillmätts särskild betydelse. Strävan alltifrån 1800-talet har i stället varit att ha en så komplett uppsättning som möjligt av svenskt tryck i alla tillgängliga varianter. Samlingarna har varit en dynamisk massa och enskilda bokexemplar har lagts till och dragits ifrån denna.

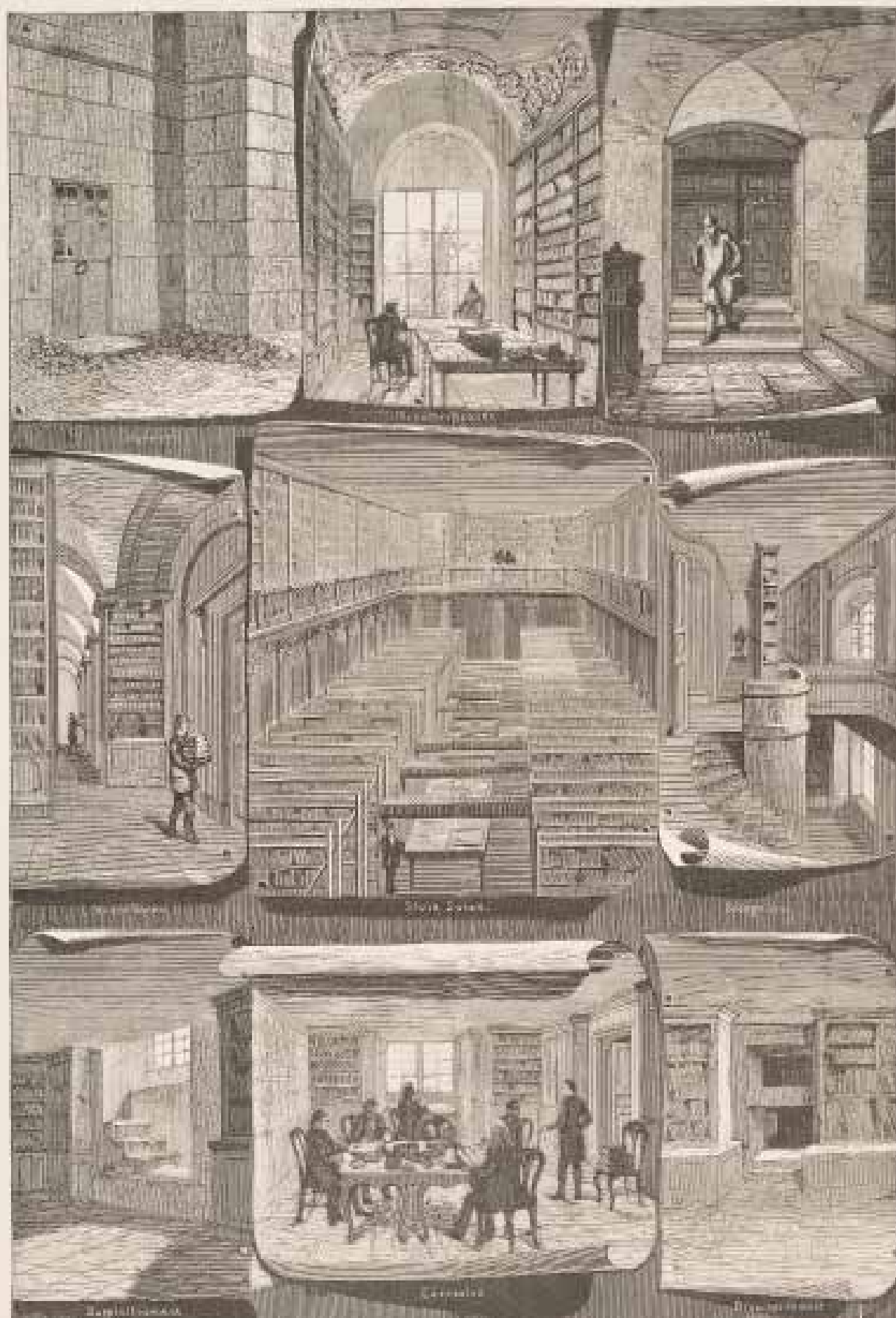
I Riksarkivets bibliotek finns gott om 1700-talsband i kalvskinn med pärmstämpel "RIKSENS ARCHIVUM", vilket skvallrar om att det är egentliga pliktlevererade arkivexemplar som haft sin plats i arkivets bibliotek alltifrån den ursprungliga leveransen. Motsvarande yttre kännetecken kan inte användas lika enkelt för att kartlägga Kungl. bibliotekets böcker, bland annat eftersom regentens personliga böcker ofta märktes på samma sätt som de volymer som ingick i det kungliga biblio-

tekets offentliga samlingar. Detta ämne kan inte fördjupas här, men fram till 1751 försågs bibliotekets inbundna böcker idealt med regerande furstes namnchiffer på frampärmen och tre kronor-vapnet på bakpärmen. Efter 1751 användes lilla riksvapnet på både fram- och bakpärm. Bokryggarna märktes med kungliga kronor på rad fram till 1734, varefter de anbringades i tre kronor-mönster även där.⁵³ Denna sorts pärmprägling har många gånger bevisligen påförts senare och samsas ofta med privata bokägarmärken i och på volymerna.

Av de 69 böcker som närstuderats har inte ens en handfull kännetecknen av denna art. De ursprungliga arkivexemplar som en gång inkommit som pliktleverans från tryckerierna utgör i alla händelser endast en mindre del av Kungl. bibliotekets äldre svenska samling. Detta är förvisso ingen ny kunskap och Sten G. Lindberg har redogjort för några av de stora privata boksamlingar som levererat kärnan till mycket av nationalbibliotekets äldre bestånd.⁵⁴ I en jubileumsskrift från 1998 kan man trots det läsa följande:

År 1661 fick Kungliga biblioteket som första svenska bibliotek lagstadgad rätt till tryckleveranser och sedan dess har KB haft skyldigheten att bevara och förvara allt svenskt tryck. Det innebar att alla boktryckare i det svenska riket skulle skicka in två exemplar av varje tryckt skrift för arkivering i Kungliga biblioteket och Riksarkivet. Status av Sveriges nationalbibliotek fick Kungliga biblioteket på riktigt i samband med detta.⁵⁵

Av denna beskrivning, och särskilt den sista meningen, får man intrycket att året 1661 var slutet på en utveckling. Med utgångspunkt i den hantering som här skildrats menar jag att det i bästa fall kan ses som inledningen på en lång process som inte var avslutad förrän en bra bit in på 1800-talet. Insamlingsrutinerna hade under hela 1700-talet långt kvar till fulländning och någon nationalbibliotekstanke fanns inte som idé, än mindre som empirisk realitet. Signifikativt är redan det faktum att det långt fram i tiden var rikets arkiv, inte det kungliga biblioteket, som var överordnad instans och primärmottagare av pliktleveranserna. Den starka kopplingen till rikets arkiv syns inte minst i den sedan gammalt etablerade benämningen ”arkivexemplar” på de pliktlevererade böckerna. Enligt Magnus Celsius började det kungliga biblioteket att få böckerna utan omvägar först vid mitten av 1700-talet: ”För Stockholmsbibliotekets vidkommande är det nu i en ny lagbestämmelse stadgat, att dess exemplar icke må sändas till Riksarkivet, utan direkt till detta biblio-

NOT RECORDED WITH DATE. KING, DELIVERED BY CYNTHIA ROBERTS-KINGSTON. Telephon at W. A. Henson

tek.”⁵⁶ Förändringen hade tillkommit efter hänvändelse från hans företrädare Olof Dahlin (von Dalin) 1748, men indikationer i källorna tyder på att de nya rutinerna inte fick omedelbar effekt; senast vid mitten av 1770-talet förefaller de emellertid ha satt sig.⁵⁷ Sannolikt underlättade det att det fysiska avståndet mellan institutionerna i det närmaste eliminerats sedan de funnit rum i flyglarna på ömse sidor om slottets norra länga. Möjligen fanns det också ett, åtminstone indirekt, samband mellan de nya leveransrutiner som beslutades 1764 och den något yngre tryckfrihetsförordningen. När förhandscensuren avskaffades behövde böckerna inte först passera genom rikets arkiv och kansliets censor. En sådan ordning kunde bestå även efter 1774. Fastän Gustav III kraftigt inskränkte tryckfriheten återinförde han inte omedelbart förhandscensuren och aldrig i samma form och omfattning som tidigare. Riksarkivets hantering av pliktleveranser upphörde hur som helst inte förrän 1863 genom ett tillägg till 1812 års tryckfrihetsförordning.

Någon skyldighet att ”bevara och förvara allt svenskt tryck” framställdes inte i den första kansliordningen. I reglementena från 1713, 1719 och 1720 ålades bibliotekarierna däremot att hålla samlingarna i god ordning, så ”at inga böcker eller manuscripter med hwad mera som därtill hörer blifwa wårdslöst handterade eller förskingrade”.⁵⁸ Även om det redan dessförinnan funnits en underförstådd bevarandeambition visar både tidigare och senare praxis att den aldrig syftade till fullständighet. I brev och skrivelser uttryckte bibliotekarierna många gånger en föraktfull inställning till de ”usla” småskrifter som levererades från tryckerierna, och av de 69 tryck som spårats i denna undersökning har lågt räknat mellan 6 och 14 procent, eventuellt mer än det dubbla, förkommit redan under 1700-talet. En tredjedel av böckerna registrerades i vilket fall aldrig i några kataloger och har därmed i praktiken varit oåtkomliga även om de faktiskt fanns undanstoppade någonstans i biblioteket.

Sammantaget kan sägas att 1661 års kansliordning med medföljande pliktleveransbestämmelser hade mycket lite med en nationalbibliotekstanke att göra. Denna vaknade långsamt under 1700-talet, började formuleras fastare under 1800-talets första hälft och ledde så småningom till att Kungl. biblioteket 1877 blev en självständig myndighet med definierat kulturvårdande och informationsförsörjande uppdrag.

Vid Kungl. bibliotekets jubileumsfirande 1961 ville man göra detta gamla bibliotek ännu gamlare, för att parafrasera Heidenstam. I dag, ett halvsekel senare, kan vi betrakta dess upprinnelse med större modération. Samlingarna och deras historia är intressanta nog i sig själva, men

nationalbibliotekets imponerande äldre bestånd är framför allt frukten av ett aktivt spårsinne hos senare tiders trägna bibliotekarier, som med mycket möda fått ersätta det som deras företrädare försummat på grund av bristande såväl resurser som intresse.

NOTER

- * Jag vill tacka förra biblioteksrådet förste bibliotekarie Gunilla Jonsson, som lämnat initierade kommentarer på en tidigare version av denna uppsats. Jag är rädd att jag inte förmått förvalta alla hennes kloka synpunkter fullt ut.
- 1. I jubileumsprogrammet ingick vandringsutställningen ”Kungl. biblioteket – 300 år nationalbibliotek”, som under hösten 1961 visades i Stockholm, Karlstad, Linköping, Malmö, Umeå, Västerås och Växjö.
- 2. *Nationalencyklopedin*, 11 (Höganäs 1993), uppslagsord ”Kungliga biblioteket”. Intressant nog används mer eller mindre samma berättelse som prolog även till en annan institution: Bernadottebiblioteket. Se Göran Alm & Antoinette Ramsay Herthelius, *Bernadottebiblioteket: en kunglig kulturskatt* (Stockholm 2007). Än mer tilltvingat är det då det finska nationalbiblioteket daterar sin tillblivelse till 1707, då den svenska leveransplikten utsträcktes till flera av rikets universitetsbibliotek, däribland Åbo; jfr jubileumsskriften *Från Agricola till Kalle Anka: allt finns i nationalsamlingen!* Red.: Inkeri Pitkäranta, Esko Rahikainen & Harri Ahonen (Helsingfors 2007).
- 3. Eric Hobsbawm & Terence Ranger (red.), *The invention of tradition* (Cambridge, UK, 1983).
- 4. ”Ordning, hwarefter Kongl. Maj: t i nåder will, att dess Cantzllij sig underdånigst skall hafwa att rätta, Gifven i Timurtasch d. 26 October Åhr 1713”, i Gustaf Floderus (utg.), *Handlingar hörande till konung Carl XII:s historia*, 3 (Stockholm 1824) cit. s. 121. Biblioteket berörs i § 40–41.
- 5. Henrich Brenner till kanslikollegium, 5/2 1728, Kanslitjänstemäns ämbetsmemorial m.m. samt ansökningar, allmän serie 1715–1779, Kanslikollegium, E IV:11, Riksarkivet (RA).
- 6. Anders Wildes brev till ständerna, 18/7 1771, i *Handlingar om begjärt understöd för Kongl. Maj:ts och Riksens bibliotheque* (Stockholm 1771) s. [3 f.]. Jfr dens. ”Ödmiukaste Pro Memoria”, 28/2 1768, Kanslikollegium, E IV:11, RA.
- 7. Henrich Brenner till kanslikollegium, 14/7 1730, Kanslikollegium, E IV:11, RA.
- 8. Wilde (1771) s. [12]. Se i övrigt Ulla Ehrensvärd, ”Från Gröna gången till Humlegården: Kungliga bibliotekets äldre lokalhistoria”, i Åke Lilliestam (red.), *Bibliotek och historia: festskrift till Uno Willers* (Stockholm 1971) s. 69–73.

9. Senast Boel Larsson, "Från censurinstrument till stöd för forskningen och den svenska kulturens bevarande: den svenska pliktexemplarslagstiftningens betydelse för samhällets framsteg och identitet", *Biblis: kvartalstidskrift för bokvänner*, 55 (2011).
10. Magnus O. Celsius, *Kort historia över Kungl. biblioteket i Stockholm*, övers. John Rohnström (Stockholm 1961 [1751]) s. 107.
11. Hänvisningen avser Josef Thun, *Imago politici christiani in vita nobilis & generosi viri, dn. Eri Palmskiöldii*, s.R.M.tis in archivo regni quondam secretarii fidelissimi, [...], (Stockholm 1707/1708).
12. Celsius (1961 [1751]) s. 108.
13. Celsius (1961 [1751]) s. 117.
14. Jfr exv. Johan Erik Rydqvist, *Bidrag till Kongl. bibliothekets historia under min tjänstetid*, utg. av Einar Sundström (Stockholm 1926) s. 5 f.
15. Sten G. Lindberg, "Boksamlarna gjorde biblioteket: några 1600- och 1700-talssamlingar som bildar huvuddelen av Kungl. bibliotekets äldre litteratur", *Biblis: föreningen för bokhantverk*. Årsbok 1976, s. 55–126. Även som särtryck med nytt titelblad: *Givarna gjorde biblioteket: några 1600- och 1700-talssamlingar som bildar huvuddelen av Kungl. bibliotekets äldre litteratur*.
16. *Till Kongl. Maj:t, underdånig ämbets-berättelse med tillhörande handlingar, af Pehr Malmström, år 1813* (Stockholm 1819) s. 23 f.
17. Gunilla Jonsson, "Nationella bibliografier, nationalbibliotek och nationalbibliografi", *Biblioteksbladet*, 1995/1, s. 4.
18. Kansliordningen 22/9 1661 är tryckt i [Carl Gustaf Styffe] (utg.), *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland*, 1 (Stockholm 1856) s. 327–365. Bestämmelserna rörande rikets arkiv, det kungliga biblioteket och leverans av trycksaker finns främst i § VIII och XIV. Ytterligare relevanta stadgor återfinns i Gustaf Edvard Klemming & Johan Gabriel Nordin, *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883: med inledande allmän öfversigt* (Stockholm 1883; faksimil med tillägg 1983) s. 280 ff.
19. Kansliordningen 1661, § XIV, efter [Styffe], (1856) s. 362 f.
20. Arkivsekreterare Erik Runells memorial, 23/6 1675, i Severin Bergh, *Svenska riksarkivet 1618–1837* (Stockholm 1916) s. 437.
21. Kansliordningen, 29/5 1719, § 18, efter [Styffe], (1856) s. 380. Även § 17 berörde indirekt kungliga biblioteket. Om utlåning: Gustaf Benzelstiernas memorial, 25/6 1734, Kanslikollegium, E IV:11, RA, § 3.
22. *Hans Kongl. Maj:ts stadga och förordning om alla nyskreffne wärkz censerande i riket, så wid academier och skolar, som andra orter innan dhe tryckte warda. Item stadfästelse på förra kongl. förordningar om thet samma, så och exemplars inlefwederande til Kongl. Archivum och Bibliotheket aff alt thet som tryckt warder [...]*, (Stockholm 1684) årstrycket 5/7 1684.
23. Kanslikollegiums allvarliga påminnelse, 16/2 1707, i Klemming & Nordin (1883 [1983]) s. 294 f.

24. Sven Wilskman, *Swea rikes ecclesiastique werk, i alphabetisk ordning sammandragit utur lag och förordningar, privilegier och resolutioner, samt andra handlingar* (Örebro 1781) s. 826–829, cit. s. 826; Bergh (1916) s. 399–403. Debatten om tryckfriheten: Gunnar Kjellin, *Rikshistoriografen Anders Schönberg: studier i riksdagarnas och de politiska tänkesättens historia 1760–1809* (Lund 1952) s. 67–88; Anders Burius, *Ömhet om friheten: studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala 1984) kap. 8; Thomas von Vegesack, *Smak för frihet: opinionsbildningen i Sverige 1755–1830* (Stockholm 1995) s. 15–61.
25. Gustaf Clemensson, ”De äldsta trycklistorna från Göteborg”, i *Bibliografiska och personhistoriska studier tillägnade Gustaf Bernström 15/1 1927* (Stockholm: tr. Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1927).
26. Zacharias Hagemann i Göteborg med svar av Palmskiöld, cit. efter Clemensson (1927) s. 35.
27. Se ”Förteckning på förordningar” (ryggtitel), 1: 1660–1769, Jurid./Sv./Förordn./OKAT./1700–1829, Kungl. biblioteket (KB). Marginalnoteringarna är från olika tidevarv, somliga uppenbart från 1800-talet, andra sannolikt äldre.
28. Cit. efter Jonsson (1995) s. 5.
29. ”Trycklistor, saml. 5”, F3E, KB, pag. 5.
30. Redovisade är Kongl. tryckeriet, Historiographi regni tryckeri, Röpkes, Horrens, Grefings, Nyströms, Merckells, Karlskronas, Linköpings, Skara, Strängnäs’, Jönköpings samt Schneidlers tryckerier. Saknas gör båda tryckerierna i Göteborg (Smitt resp. Kallmeyer) samt de i Lund (Decreaux), Norrköping (Broocman), Stockholm (Werners änka/Peter Momma), Uppsala (Höjer/Höjers änka), Västerås (Buchholtz änka/Momma/Devall) och Åbo (Kämpe). Alla de utelämnade tryckerierna var verksamma under de aktuella åren. Listans uppgifter har jämförts med Johan Mannerheims boktryckarlängder i Klemming & Nordin (1883, tillägg 1983) s. 77–112.
31. Leijs processhandlingar har inte kunnat identifieras och saknas i Samuel E. Brings *Svenskt boklexikon 1700–1829: rättegångshandlingar* (Uppsala 1958), vilket i praktiken innebär att de inte heller finns i KB:s samlingar. En betydande del av de politiska trycken – huvudsakligen från Kongl. tryckeriet – för de aktuella åren förtecknas av Bring i *Svenskt boklexikon 1700–1829: riksdagshandlingar* (Uppsala 1961) s. 26–31.
32. Vid *Krigstidningar för år 1797* finns i gengäld den sällsynta noteringen, ”saknades vid signeringen”: U 126:53, KB, vid ”Tidningar”.
33. Resolution på allmogens besvär, 1/8 1727, § 5. Att denna frihet missbrukades antyds av resolutionen på prästerskapets besvär, 6/6 1739, § 1, som inskräpte att inga uteslutningar eller ändringar fick göras från 1695 års psalmbok. Handlingarna i Reinhold Gustaf Modée (utg.), *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718. utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner ock publicationer...*, 1 (Stockholm 1742) s. 688; s.st., 2 (1746) s. 1559.
34. Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen: farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk*

- censurhistoria*, red.: Agneta Åhlén, Lillemor Widgren Matlack & Christer Hellmark (Stockholm 1986) s. 71.
35. Åtminstone från 1752 krävdes – ofta förgäves, kan tilläggas – att ett arbete kunde uppvisas i manuskript innan privilegium beviljades; *Modée*, 5 (1756) s. 3298. Om privilegierade arbeten trycktes olovligen utomlands och fördes in i landet skulle exemplaren konfiskeras; kanslikollegiums brev, 6/9 1748, i Klemming & Nordin (1883 [1983]) s. 298 f. I Kungl. Maj:ts resolution på prästeståndets besvär, 9/1 1766, § 1, medgavs uttryckligen rätten att fritt trycka sådana arbeten där privilegiet löpt ut; *Modée*, 8 (1795) s. 402 f.
 36. Kansliordning, 14/6 1720, § 20, efter [Styffe], (1856) s. 403; jfr kansliordningen 1719, § 17, s.st., s. 379.
 37. Genom kungligt beslut 28/4 1749 ålades samtliga boktryckare att utsätta censors namn och imprimatur omedelbart efter titelbladet, som skulle ange tryckort och tryckår; Wilskman (1781) s. 122. Se vidare Burius (1984) s. 9–26; Robert Darnton, *Censorship in comparative perspective: France, 1789 – East Germany 1989* (Stockholm 1995); Vegesack (1995) s. 15–18.
 38. Kungl. Maj:ts förordning och reglemente om boktryckerierna i riket, 12/8 1752, i *Modée*, 5 (1756) s. 3295–3307, cit. s. 3306.
 39. De äldre leveransförteckningarna återfinns dels i KB:s ämbetsarkiv: D2A:1, ”Accessionsjournaler för det svenska trycket 1701–1877”, dels i sviten F3E, Gamla trycklistor, Samling 1–10.
 40. ”Trycklistor, saml. 3”, F3E, KB, pag. 5.
 41. ”Förteckning på de från Tryckerijerne i Riket till nästl:ne 1727. års slut till Kongl. och Riksens Archivum inkomne tryckte tractater, skrifter och handlingar hwar af för Kongl. Academiens Bibliothequet i Stockholm till Hr assessoren och Bibl: Brenner efterfölliande exemplar af undertecknad aflewererade warda”, signerad och kontrasignerad 30/8 resp. 19/9 1728, ”Trycklistor, Saml. utan angivet tryckeri. Kronol.”, F3E, KB.
 42. Undantagen är ”Den Swänska Psalmboken”, där rätt upplaga inte går att fastställa, samt ”Memorial om Slussens förbättrande i Stockholm”.
 43. Fotostatkopior: [Magnus Lagerström], *En liten doch nödig och nyttig samling, af allahanda approberade läkedomar för boskap och creatur ...* (Stockholm: B. G. Schneider, 1726); Villads Nielsen, *Kiärlighetens måltid, hwilken Jesus Christus hafwer stichtat och lemnat osz i werlden, ...* (Stockholm: H. C. Merckell, 1727). Saknas i KB: Gustaf Johan Herdman, *Dissertatio theologica, aphorismorum decade circumscripta, in Artic. Smalcald. partis primæ articulum tertium, de persona Christi, quam, divina aspirante gratia, ad mandatum & directionem reverendissimi domini, dn Danielis Nordlind, ...* (Stockholm: J. L. Horrn, 1726); *Martini Lutheri förtal öfwer Pauli epistel til the romare* (Norrköping 1726).
 44. Osäkerhet råder emellertid även i detta fall. Det hyllsignum (”a, 16, 3”) som anges i den äldsta katalogen (U 123) finns inte antecknat i volymen. Där emot finns boken införd med Anders Wildes hand och med tre olika place-

ringskoder i den yngre katalogen U 126. Wilde arbetade i biblioteket fram till sin död 1795; omflyttningar av bibliotekets bestånd ägde rum under 1790-talets slut och återigen på 1830-talet. Det antyder att boken fanns i det kungliga bibliotekets samlingar allra senast på 1770-talet, men att placeringen aldrig antecknades i volymen alternativt att noteringen sedermera utplånats. Ett tänkbart alternativ är att dagens volym någon gång mellan 1790- och 1830-talet ersatte en tidigare volym i beståndet. Det präktiga bandet har en påkostad form som överraskar och väcker en del frågor.

45. Benämningen "nationalexemplar" används ofta inom KB utan att för den skull ha någon fastställd innebörd. Så kallas i intern jargong de böcker i svenska samlingen som inkommit genom pliktleverans från tryckerierna och som biblioteket enligt lag är skyldigt att bevara för framtiden. Här skiljer jag på "arkivexemplaren", som pliktlevererats från tryckerierna, och "national-exemplaren", som bevarats i samlingarna. De verk som granskats för denna undersökning kan finnas i upp till fyra exemplar (ex. A–D); i detta sammanhang betraktar jag samtliga utan åtskillnad som nationalexemplar.
46. Henrich Brenner till kanslikollegium, 5/2 1728; dito 27/10 1729, Kanslikollegium, E IV:11, RA
47. Einar Sundström, *Om Kungl. bibliotekets äldre kataloger* (Stockholm 1929) s. 10–14, Wilde och Gjørwell cit. s. 12 f.
48. Kungl. Maj:t till kanslikollegium och konsistorium i Växjö, 16/1 1750, Inrikescivilexpeditionen, B3A:130, RA; Wilskman (1781) s. 122. Usla skrifter: Bergh (1916) s. 401 f.
49. "Trycklistor, saml. 9", F3E, KB.
50. Kiesewetter ansökte 1756 om att få anlägga ett eget tryckeri, men fick avslag från såväl Boktryckerisocieteten som kanslikollegium; Samuel E. Bring, "Boktryckeri-societeten 1752–1900", i *Svenska Boktryckareföreningen 50 år: kort historik över Boktryckeri-societeten och Svenska boktryckareföreningen utgiven med anledning afföreningens femtioårsjubileum* (tr. Göteborg 1943) s. 44 f., 56.
51. Gustaf Benzelstiernas memorial, 25/6 1734, Kanslikollegium, E IV:11, RA, § 4. Rimligen var den studerade leveransen bara en av flera sändningar med tryck från dessa år. För att sätta talen i någon relief kan nämnas att Svensk bibliografi 1700–1829 (SB17) registrerar 83 tryck för 1725, 93 för 1726 och 133 för 1727, men i brist på jämförelsematerial går det inte att dra några mer långtgående slutsatser av dessa summor.
52. Wilde (1771) s [8 f.]. Åtskilliga av Anders Wildes ansökningar i privilegieärenden återfinns i Kanslikollegium, E IV:11, RA.
53. Gustaf Benzelstiernas memorial, 30/10 1733, Kanslikollegium, E IV:11, RA; Kanslikollegi protokoll, 6/11 1733, A II a:47, RA, pag. 830v; Magnus Celsius' memorial, 27/11 1752, Kanslikollegium, E IV:13, RA.
54. Lindberg (1976). Jfr Arthur Sjögren, *Svenska kungliga bokägaremärken inklusive dedikations- och donationsexlibris* (Stockholm 1915) s. XI f., 117–130.

55. Ulla Ehrensvärd, "Från Tre kronor till Humlegården", i Anders Burius m.fl., *Kungl. biblioteket: byggnaden och samlingarna* (Stockholm 1998) s. 12. Boken utgavs i samband med invigningen av KB:s nyrenoverade huvudbyggnad och de nya underjordiska magasinen.
56. Celsius (1961 [1751]) s. 108.
57. Olof Dahlins memorial, 9/12 1748, med anteckn. "bifallit", Kanslikollegium, E IV:11, RA. Att rutinerna småningom ändrats framgår av formuleringar i den mer omfattande liggaren för åren 1774–1794, Trycklistor, Samling 10, F3E, KB.
58. Kansliordning, 29/5 1719, § 18; dito, 14/6 1720, § 21. Cit. efter [Styffe], (1856) s. 380.

BIBLIOTHECA

Vniuersalis, siue Catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, Latina, Græca, & Hebraica: extantium & non extantium, ueterum & recentiorum in hunc usque diem, doctorum & indoctorum, publicatorum & in Bibliothecis latentium. Opus nouum, & non Bibliothecis tantum publicis priuatisue instituendis necessarium, sed studiosis omnibus cuiuscunque artis aut scientiæ ad studia melius formanda utilissimum: auctore
CONRADO GESNERO Tigurino doctore medico.

TIGVRI APVD CHRISTOPHORVM

Froschouerum Mense Septembri, Anno

M. D. XLV.

AD LECTOREM DE VSV

HVIUS INDICIS.

SCRIPTORVM nomina quæ bina trinæue singulorum erant, inuertimus, ut facilius suo quæq; loco inuenirentur: multi enim cognomina sciunt, prænomina nesciunt: nos autem plerofq; omnes eo in loco reposuimus, quem primum elementum prænominis postulabat. Horatium in Quinto, Quintilianū in Marco. Sunt qui multa cognomina habent, ut Q. Septimius Florens Tertullianus, quæ omnia in hoc Indice posuimus, ut si quis vel unum eorū meminerit, statim propriū authoris locum reperiatur. Foliorum numerum adijcere nihil opus erat, cum ordo literarum satis per se clarus sit. Quærendum est autem semper quod posterius ponitur nomen, ut in Tullio Cicerone Marco, quæres Marc. Tullium Ciceronem. Quando etiam plures ex una familia scriptores fuerint, quod nonnunquam cognoscere iuuat, id quoque ex hoc Indice deprehendetur, Vale.

Baërsdorp Cornelius
de Abano Petrus
de Abbatis uilla Ioannes
Abderita Hecataeus
Abderites Democritus
Abelardus Petrus
Abinseni, Auicenna
Abila Priscillianus
Abila Cæcilius
Abiosus Ioan. ex Balneolo
Abydenus Palæphatus
Aboali Auicenna
Abrabmus Isaac
Abstemius Laurentius
Acakia Martinus Catalaunensis
Achillinus Alexander
Acciaiolus Donatus
Acciarmus Tydeus
Acciarius Michael Vrianeus
Acciaiolus Zenobius
de Accoltis Benedictus
de Accoltis Franciscus
Accorombonus Hieron.
Actiacus Nicolaus
Accursius Bonus Pisanus
Accursius Franciscus
Adamantius Origenes
Adamæus Theodoricus
Adelphi Ioannes
Adelphi Proba
Adrianus Matthæus
Aegæus Menelaus
Aegæus Polles
Aegidius Guilermus
Aegidius Ioannes Nucerieus
Aegidius Petrus
Aegineta Paulus
Aelius Sarapian

Aelius Sextus
Aemilius Mansfelden. Georgius
Aemilius Paulus
Aemsteldamus Alanus
Aepmus Ioannes
Aggiua Quintus
Agricola Georgius
Agricola Iunior Rodolphus
Agricola Rodolphus Friso
Afer Optatus
Afer Posidonius
de Afflicto Matthæus
Africanus Iulianus
Albertus Leonis Baptistæ
Albertus Floriacensis
Adreualdus
Abidnus Festus Rufus
Alaxinus Iacobus
Albius Andreas
Albucasin Seruitor
Alcabitius, Alchabit
Alciatus Andreas
Alcidimus Gregorius
Aleyonius Petrus
Aldus Manutius Paulus
Aleander Gregorius
Alegretus Lac.
de Alerio Ioannes
Alesius Alexander
de Ales Alexander
ab Alexandro Alexander
de Alexandria Alexander
Alexander Ioannes Med.
de Alexandro Antonius
Alexander Lacydes Cyrenæus
Alexandrinus Proterius
Alexander Seleucus
de Aliaco Petrus
Aligerus Dantes

Alkindus Iacobus
Almenar Hisp. Ioannes
Almadianus Ioannes Baptistista
Alopeconnesius Manachmus
Alphonfus Petrus
de Altauilla Iacobus
Althamerus Andreas
Altensteig Mindelsh. Ioan.
de Alzeia Conradus
Aluarotus Iacobus
Aluarius Ludouicus
de Aluernia Petrus
Amantius Bartolemeus
de S. Amando Ioannes
Amaseus Pompilius
Amaseus Romulus
Amerbachius Vitus
Amerinus Franciscus Publ.
Ameronius Hadrianus
Anagnosta Theodorus
de Anania Bono. Ioannes
Ancyranus Marcellus
de Ancona Ioannes
Andreas Antonius
Andreas Ioannes Alericiensis
Andreas Ioannes Bono-niensi.
Andreas Paulus
Andr. Resennius, Angelus
de Andernaco Henricus
Andronicus L. uius
Andronicus Zarida
Anemætius Vuolfgangus
Anfrerus Stephanus
Angelus Bauarus Ioannes
Angelus Flor Iacob
Angelus Odonus Ioannes
Angelus de Scarparia Iacob.
de Angelinis, Andreas

MAGDALENA GRAM

.....

Pliktleveranser, selektivitet och mediekonvergens*

VAD ÄR MENINGEN MED att samla in det kulturarv som ständigt produceras? Spelar samhällets minnesinstitutioner – arkiv, bibliotek och museer – i dag en tydlig roll i sammanhanget? Hur kan den snart femhundraåriga idén om lagstadgade pliktleveranser av en nations tryckta skriftmaterial anpassas till vår egen digitala och globaliserade samtid? Sådana frågor är utgångspunkt för den följande texten.

Lagstadgade pliktleveranser syftade ursprungligen till att makthavarna skulle ges möjlighet att kontrollera vilken information som kunde spridas. Senare har lagstiftningen inom området främst stöttat en demokratisk utveckling och förverkligandet av idén om en upplyst offentlighet. Nationalbiblioteken har i detta sammanhang spelat en viktig roll som mottagande, bevarande, kunskapsorganiserande och förmedlande instans.

Frankrike blev genom Montpellier-förordningen 1537 – utfärdad knappt ett sekel efter Johan Gutenbergs uppfinning av boktryckarkonsten – pionjärland inom området.¹ Tidigt ute var även Sverige, vars kansliordning från 1661 stadgade att boktryckerierna i den växande stormakten skulle lämna in två exemplar av alla ”böcher och skrifter” som trycktes i riket och dess provinser till kanslikollegiet för granskning.² Därefter skulle skrifterna överföras till samt arkiveras av det kungliga biblioteket och riksarkivet. Liksom i Frankrike var lagen främst ett censurinstrument och syftet att förhindra spridning av information, som skulle kunna skada den svenska stormakten. Kretsen av institutioner som skulle motta pliktexemplar utvidgades 1692 till Uppsala akademi, 1698 till Lunds akademi och 1707 till akademierna i Dorpat och Åbo.³

Boktryckarnas bristande efterlevnad av lagen ledde dock till flera påminnelser och varningar.

Nationalbibliotek i modern mening utvecklades i takt med en ökande demokratisering och uppfattningen att pliktleveranser är ett sätt att sörja för nationens minne och medborgarnas rätt till information. Principerna för uppdragets avgränsning och materialets organisation har varierat. Med en ökande skriftproduktion har nationalbibliotekens utmaning i hög grad bestått i att finna den rätta balansen mellan de olika aktiviteterna i uppdraget att samla, bevara, beskriva och tillhandahålla materialet. Som exempel kan nämnas att genomslaget för naturvetenskapernas klassificerande princip och titelkatalogernas komplettering med ämneskataloger visserligen förbättrade materialets sökbarhet men också bidrog till en dramatisk ökning av mängden okatalogiserat material. Att katalogisera allt tryck visade sig omöjligt och endast en delmängd av materialet kunde bli föremål för en djupare beskrivning.

Tryckta nationalbibliografier över det egna landets utgivning utvecklades relativt sent, i allmänhet i början av 1900-talet.⁴ I vår egen tid har den digitala utvecklingen ställt nationalbiblioteken inför förändringar och utmaningar jämförbara med dem, som följde på Gutenbergs uppfinning.

Tryckfrihet och yttrandefrihet

Tryckfrihet och yttrandefrihet utgör grundbultar i ett demokratiskt samhälle och är av särskild betydelse för nationalbiblioteken som mottagare av pliktleveranser. Den grundläggande principen i den svenska tryckfrihetsförordningen och yttrandefrihetsgrundlagen är censurförbudet, som innebär att det allmänna inte i förväg får granska innehållet i de medier som omfattas av dessa två grundlagar. Medan tryckfrihetens ändamål är att säkra rätten till utgivning av skrifter, gäller yttrandefriheten audiovisuella medier och säkrandet av en fri och allsidig upplysning samt ett fritt konstnärligt skapande. Filmcensuren var fram till 2011 det enda undantaget från svenska myndigheters förbud mot att förhandsgranska eller bestraffa yttranden. I dag har kommunikationen på nätet satt yttrandefrihetsgrundlagen närmast ur spel.

Den svenska tryckfrihetsförordningen från 1766 var för sin tid radikal och reglerade även offentlighetsprincipen enligt vilken all information vid myndigheter och offentliga verksamheter skall vara allmänt tillgänglig.⁵ I förordningen intogs även bestämmelser om boktryckarnas leve-

ransskyldighet. Tryckfrihetsförordningen beskars successivt och förlorade en tid sin grundlagsstatus, vilket emellertid inte hindrade en regimkritiker som Carl Fredrik Ehrensvärd i Köpenhamn från att via små luftballonger skicka sina pamfletter över sundet till Sverige.⁶ En radikal förändring i demokratisk riktning inträffade i samband med Sveriges förlust av Finland 1809, då Sverige fick ett nytt kungahus, en ny regeringsform, nya gränser och en ny tryckfrihet.

Boktryckarnas leveransplikt inskränktes 1866 från sex till fem exemplar, dels ett granskningsexemplar för vidare befordran till Justitiekanslern, dels fyra biblioteksexemplar till vissa offentliga bibliotek. Bestämmelser om avlämnande av tryckta skrifter från tryckerierna fanns i tryckfrihetsförordningen ända fram till 1949, då gransknings- respektive biblioteksexemplaren separerades och en särskild lagstiftning infördes för de sistnämnda: Lag angående skyldighet att avlämna för bibliotek avsedda exemplar av tryckt skrift (1949:166). Denna lag, som reviderades först närmare trettio år senare, behöll dock i 1 kapitlet 5 § kopplingen till tryckfrihetsförordningen, när det gällde definitionen av vad som skulle betraktas som tryckt och utgivet.

Redan omkring sekelskiftet 1900 diskuterades i flera europeiska länder, däribland Sverige, möjligheten att på laglig väg reglera insamlingen även av de nya medier som då utvecklats, främst filmen. Tanken på att vidga grundlagsskyddet var aktuell även vid tillkomsten av den nu gällande, drygt sextioåriga tryckfrihetsförordningen (1949:105), men först omkring fyrtio år senare kunde det komplicerade lagstiftningsärendet föras i hamn genom yttrandefrihetsgrundlagen (1991:1409). Yttrandefriheten har flera inskränkningar, såsom brott mot upphovsrättslagar, förtal och olaga våldsskildring. Starkast skydd har yttranden som framförs via de medier som omfattas av tryckfrihetsförordningen respektive yttrandefrihetsgrundlagen, till exempel tryckta skrifter, radio- och tv-sändningar, video, dvd och vissa webbsidor.

Även om yttrandefrihetsgrundlagen ger skydd åt yttranden som framställs i andra medier än de tryckta, saknas skyddet för vissa av de yttranden som fälls vid möten på allmän plats, i sociala medier eller vid samtal i mobiltelefon. Förklaringen är att medan ursprunget till en tryckt text i allmänhet kan fastställas och en avsändare ställas till svars för innehållet, så gäller ofta motsatsen om yttranden i andra medier och sammanhang. I dagens mediasamhälle och i de nätverk som utvecklats på internet är avsändaren ofta omöjlig att identifiera. Problemet är inte helt nytt. Även i äldre tid har budskap spritts och opinioner bildats utan

direkt stöd av tryckta medier. Det är snarast snabbheten och spridningseffekten, som skiljer dagens situation från den under tidigare perioder.⁷

Information på gott och ont

Synen på information som något gott är nära relaterad till upplysningen med dess tro på en möjlig kultivering av individen och samhället om bara förtryck ersätts av frihet, vidskepelse av förnuft. Facklan på Kungl. bibliotekets fasad anknyter till denna idétradition, som också bär på fröet till liberala idéer om lagstyre, maktindelning, åtskillnad mellan religion och politik, allmän rösträtt samt individens rätt att tänka och tycka fritt, publicera och organisera sig, ingå avtal och få skydd för sin egendom.

Det öppna samhället är som bekant ett mynt med två sidor. Upplysningen var inte bara det klara förnuftets seger utan alstrade även de första tankarna om ras och rastillhörighet. Liknande paradoxer präglade införandet av den svenska tryckfriheten 1809/1810. Tack vare den kunde tidigare marginaliserade medborgare publicera sig och delta i det offentliga politiska samtalet. I det mediasamhälle som började ta form ökade på så vis känslan av samtidighet och samhörighet. På samma gång alstrades oro på grund av upplösning av tidigare normer, offentligt skvaller och en hotande kulturell förflackning. Sammanhållningen inom bygemenskap, familj och skrå försvagades, sekulariseringen inleddes och samhället atomiserades.

Dialektiken mellan friheten och dess begränsning är och förblir det demokratiska samhällets dilemma och utmaning. När Nobelpristagaren Charles Richet för hundra år sedan lade fram sina prognoser om världen omkring år 2000, förutspådde han att integrationen mellan olika länder skulle öka och att världen skulle bli allt mera ensartad. Richets profetior skulle i hög grad uppfyllas men de negligerade att internationalisering och globalisering även kan leda till motreaktioner i form av ökad nationalism, separatism och extremism. Det sena 1800-talets nya kommunikationer och medier drev upp tempot i vardagen och "stress" var redan för ett sekel sedan ett känt fenomen. Pendeln har fortsatt att svänga. Under andra världskriget ökade censuren, efter kriget var informationsexplosionen ett faktum. Samtidigt bidrog det kalla kriget och järnridån till ökad censur och förvrängda perspektiv. Till de skenbara paradoxerna kan man även räkna det faktum att en bokmarknad och en kulturkritisk opinion kan fungera även under trycket av censur och starkt motstånd – samizdat-litteraturen i det forna östblocket och en i dessa länder utbredd

kärlek till de skönlitterära klassikerna är bara ett exempel på detta förhållande.

Webben och informationsspridningen på nätet har i vår egen tid inneburit en revolution, som kan påminna om både situationen i Sverige efter 1809 och medieutvecklingen omkring 1900. Förekomsten av digitalt fött eller digitaliserat innehåll ökar lavinartat och texter skapas direkt ur redan befintlig text. Samtidigt riskerar hanteringen av information att bli en mera resurskrävande aktivitet än produktionen av nya tankar och idéer. I dag märks även en tilltagande individualism liksom motdemokratiska försök att finna alternativa vägar för att erövra makt.⁸ Både goda och onda budskap sprids med blixstens hastighet och utanför det legala samhällets kontroll. Mejl både underlättar vårt arbete och hindrar det. Sociala medier luckrar upp gränserna mellan privat och offentligt och ger flera människor möjlighet att delta i samtalet om vår tid och vår värld. Facebook främjar uppror mot diktaturer men gör det också möjligt för en massmördare att ostörd sprida hatiska budskap.

Den offentlighet som John Locke, Jean Jacques Rousseau, Immanuel Kant och andra upplysningsfilosofer resonerade om och som 1900-talsfilosofer som Herbert Marcuse och Jürgen Habermas senare fortsatt att problematisera, var resultatet av ett öppet samtal där meningar bryts och där förnuftet i bästa fall segrar. 2000-talets mediesituation har drastiskt ökat komplexiteten och det är inte uteslutet att den kommunikativa gemenskap som kännetecknat moderna demokratier kan vara på väg att splittras och brytas ned. Medvetenheten om friheten på internet som en potentiell chimär har fått flera medieteoretiker att ta till orda. I *Code and other laws of cyberspace* (1999) fäster Lawrence Lessig vår uppmärksamhet på att vårt agerande på nätet styrs mer av programmerare än av juridiska lagar eftersom kommunikationen styrs av algoritmer, som avgör vilken information vi får ta del av och vilka kulturella val vi gör. Filtreringen snävar in vår bild av omvärlden och det offentliga rummet fragmenteras. Den kritiska diskussionen har fortsatt och i *Republic.com* (2001) ställer Cass Sunstein frågan, vad som händer med demokrati och yttrandefrihet, när människor använder internet enbart för att kommunicera med likasinnade. I *Program or be programmed* (2010) hävdar Douglas Rushkoff att kunskap i programmering är nödvändig om man vill spela en aktiv roll i samhällsutvecklingen och inte bara bli ett aningslöst offer för den. Nationalbibliotekens uppdrag att organisera kunskap och informationsflöden får mot bakgrund av sådana hotbilder en särskild betydelse.

Från kungligt bibliotek till nationalbibliotek

När den gamla borgen Tre kronor brann 1697 utplånades det svenska stormaktsväldets symboliska och administrativa centrum. Branden ödelade också stora delar av det kungliga biblioteket och därmed Sveriges samlade skriftmaterial. Av ursprungligen 24 500 böcker räddades 6 000, av 1 400 manuskript 300. Makthavarnas syn på förlusten av skriftmaterialet är inte helt klarlagd. Tolkades den som en förlust av information och kunskap eller av ett symboliskt kapital? Vilket värde tillmättes utländska krigsbyten vid jämförelse med svenskt material?

I Nicodemus Tessins nya slottsbyggnad, som stod klar för inflyttning först 1754, inrymdes det kungliga biblioteket i byggnadens nordöstra flygel. Tillgången till samlingarna var fortfarande mycket begränsad och när en gradvis öppning inträdde, kan framträdandet av en borgerlig offentlighet med krav på tillgång till litteratur och information ha spelat en viss roll.

Kungl. bibliotekets läsesal på Stockholms slott 1877. Männen på bilden är, från vänster, skriftställaren Georg Swederus, historikern Anders Fryxell och kunglige bibliotekarien Gustaf Edvard Klemming. Böjd över "Djävulsbibeln" står teologen Johannes Belsheim, bakom honom juristen Per Erik Bergfalk och biblioteksamanuensen Richard Bergström. Vice bibliotekarien Johan August Ahlstrand läser med ryggen mot betraktaren medan bibliotekarien och redaktören Harald Wieselgren samtalar med hjälppredan Olof Sundbom. I fönstersmygen sitter skribenten och samlaren Christopher Eichhorn. Trägravyr efter teckning av Nils G. Janzon.

Kontrollen över de svenska pliktleveranserna var från början bristfällig. Uppordnandet och katalogiseringen av samlingarna, som med åren blivit eftersatt, förbättrades under 1700-talets andra hälft. Lokalförhållandena präglades dock av fukt, kyla och en tilltagande brist på utrymme; användarna utgjorde ännu mot slutet av 1800-talet en högst begränsad skara. En av dem som högljutt klagade över situationen var den unge biblioteksmannen August Strindberg, som våren 1874 lät publicera två artiklar i *Svenska medborgaren*, där han initierat beskrev missförhållandena. Att det kungliga biblioteket till råga på allt drevs av underbetalda eller oavlönade tjänstemän var enligt den kritiskt granskande skribenten rent skamligt, särskilt som samlingarna i själva verket borde vara till för hela folket.⁹

Överbibliotekarien Gustaf Edvard Klemming tecknad av August Strindberg 1880.

Det planerade Kungl. biblioteket i Humlegården. Färglitografi av Otto August Mankell 1873.

En förändring var dock på väg och sedan det visat sig att det kungliga biblioteket inte fick plats i det nybyggda Nationalmuseum (1866) inleddes planeringen av en särskild nybyggnad för boksamlingen och tjänstemännen. En drivande kraft i processen var den blivande överbibliotekarien Gustaf Edvard Klemming, som också med iver börjat fylla de omfattande luckorna i den svenska samlingen. När Kungl. biblioteket 1877 blev en självständig myndighet och året därpå flyttade in i en egen byggnad i Humlegården, kan man tala om födelsen av ett svenskt nationalbibliotek. Flera faktorer accentuerade bibliotekets förändrade status. De nya lokalerna med specialinredda magasin, en utställningssal och en rymlig läsesal innebar en radikalt ökad tillgång till samlingarna. Med utgivningen av *Svensk bokkatalog 1866–1875* (1878) togs dessutom ett första steg mot en svensk nationalbibliografi. Ett viktigt instrument i uppföljningen av myndighetens uppdrag blev den tryckta årsberättelse som började utges. Redovisningen för 1878 vittnade också om en utvidgad krets av användare, bestående av både allvarliga studieidkare, det vill säga forskare, och besökare som bedrev studier med allvar, det vill säga en intresserad allmänhet.¹⁰

THE SYDNEY TOWN HALL, SHOWING THE GREAT HALL.

FIGURE 10. 1870. Interior of U. A. Norton's, with R. Norton. (U. A. Norton, 1870.)

Nationalbibliotekets samlingar

De lagstadgade pliktleveranser som utgjort grunden för nationalbibliotekens insamling av tryckt material och för upprättandet av nationalbibliografier har mestadels kompletterats av ett selektivt förvärv av antikvarisk och utländsk litteratur. Idén om ett fysiskt universalbibliotek, som omfattar allt, har figurerat men senare övergivits för att i vår egen tid ersättas av idén om det virtuella globala biblioteket med världsomspännande kataloger, fulltexter och andra dokument på internet.

Pliktleveranserna å ena sidan och det selektiva förvärvet å den andra har ofta genererat separata verksamheter, var och en med sina uppgifter och sin speciella kultur. I Sverige har principen om fullständighet gällt för pliktleveranserna av tryckt material och ansträngningarna i den delen av verksamheten har inriktats mot rationella metoder för att organisera inflödet. Parallellt har det förts en diskussion om selektivitet och kriterier för urval av den delmängd som skall katalogiseras och införlivas i nationalbibliografin.

Både när det gäller den nationella utgivningen och det utländska förvärvet har styrande värderingar och urvalskriterier förändrats över tid. Den förlagsutgivna litteraturen utgör den svenska nationalbibliografins stomme, sekunderad av dagspress och ett urval tidskrifter. Merparten av pliktleveranserna överförs dock till den del av samlingarna som i dag kallas vardagstrycket och där en grov uppordning av materialet sker. Trots ansträngningarna för att kontrollera inflödet av svenskt material är samlingarna inte kompletta. De uppkomna luckorna är inte bara ett resultat av slottsbranden, försumliga boktryckare eller tjuvaktiga tilltag utan också av bibliotekariernas egen bedömning, från tid till annan, av vad som ansetts värt att bevara åt eftervärlden.

Kärnan i det svenska nationalbibliotekets utländska samling utgörs av de kungliga regenternas boksamlingar. Den traditionen har byggts på med ett förvärv vars ämnesmässiga tyngdpunkt har legat inom humaniora och, i viss mån, samhällskunskap. Vissa förändringar i inriktningen kan förklaras med hänvisning till faktorer som rådande samhällsideologier, trender inom forskningen, bytesförbindelsernas omfattning och effektivitet liksom intresseinriktningen hos vissa enskilda bibliotekarier i ledande ställning.

Kontinuitet i det utländska förvärvet har varit en ledstjärna och inriktningen har resulterat i att fokus legat på vissa traditionella men med tiden ibland marginaliserade ämnesområden liksom i långa, obrutna svi-

Kungl. bibliotekets visningssal, överst 1900-talets början, nederst 1923.

ter av periodiska publikationer. Trots ambitionen att upprätthålla kontinuiteten har det utländska förvärvet ofta utgjort ett dragspel i nationalbibliotekets budget. Ökningen av detta förvärv decennierna efter andra världskriget kan delvis förklaras med hänvisning till återupptagna och intensifierade bytesförbindelser med utlandet. Minskningen under senare år vittnar bland annat om förändrade prioriteringar i samband med en successiv omställning till digitalisering och insamling av digitalt fött material. En mera selektiv förvärvspolicy har växt fram efterhand och numera betonar Kungl. biblioteket en nationalbiblioteksprofil, där de svenska och utländska samlingarna skall berika och stödja varandra. Målsättningen innebär bland annat att förvärvet av utländsk litteratur koncentreras till de humanistiska kärnområden som präglar Kungl. bibliotekets samlingstradition samt till grundläggande referensmaterial och suecana, det vill säga litteratur om Sverige och svensk skönlitteratur på främmande språk.¹¹

Ett nationalbibliotek med lång historia härbärgerar inte bara tryckta skrifter i form av böcker, tidningar och tidskrifter utan även specialsamlingar med handskrifter, kartor och bilder. En uppdelning mellan Nationalmuseum och Kungl. biblioteket av det grafiska materialet gjordes sedan de två institutionerna blivit självständiga myndigheter och de kungliga samlingarna flyttats från slottet. Principen vid uppdelningen var att museet skulle ansvara för och förkovra de samlingar som representerade de sköna konsterna, biblioteket dem som dokumenterade den faktiska verkligheten, till exempel kartor, historiska planscher, porträtt och utsikter. Då knivskarpa gränser mellan olika materialkategorier eller insamlingskriterier aldrig kan upprättas, ej heller mellan det sköna och det dokumenterande, fick ibland det faktum att ett material ingick i bundna volymer avgöra deras placering på biblioteket.

Ordet och texten har av tradition stått i centrum vid nationalbiblioteken. Vid Kungl. biblioteket har ordets primat under vissa perioder inneburit att handskriftssamlingarna haft högre status än det tryckta ordet medan bilden betraktats som ett slags bihang till boken. Detta styrkeförhållande är fortfarande märkbart. Enligt tryckfrihetsförordningens 1 kapitel § 5 hänförs ”bild” till ”skrift, som framställts i tryckpress”, även om den inte åtföljs av text, och i samma grundlag 4 kapitlet § 2 och 3 sammanställs bilder med tillfällestryck. Mot denna bakgrund är det begripligt att fotografiska bilder visserligen förvärvats som en fortsättning på traditionen från de tryckta gravyrerna men samtidigt – jämfört med situationen i länder som Danmark och Frankrike – behandlats styvmo-

derligt och näst intill som förbrukningsmaterial. Detta synsätt har visserligen förändrats under senare decennier då fotografiet fått närmast kultstatus och bilden som medium stadigt vunnit terräng i samhället. Samtidigt kvarstår flera frågetecken.

Nya medier

Nya medier och medieformer uppkommer oavbrutet, men utbudet har påtagligt ökat de senaste hundra åren. Nationalbiblioteket har ofta betraktat nyheterna med en skepsis, som haft ett visst stöd i en mera allmän, kulturkritisk opinion. Den avvaktande hållningen kan jämföras med den, som följde från konservativt håll efter medieexplosionen i samband med 1809 års reformer. Den är också besläktad med den kritik från en politisk vänster, som Theodor Adorno och Max Horkheimer tiden efter andra världskriget riktade mot den kulturindustri som hade förvanskat traditionen från upplysningen och låtit individens frigörelse förvandlas till ett instrument för de härskande. Den presumerade regressionen belystes med exempel från den ideologi, som kommit till tongivande uttryck i film och radio. Samtidigt antog Adorno och Horkheimer, att pendlandet mellan samhällelig progression och regression var oundviklig.¹²

Trots ett visst motstånd inom bibliotekariekåren mot masskulturen har det svenska nationalbiblioteket både en av världens största affischsamlingar och en stor samling vykort från 1880-talet och fram till nutid. Tillgängligheten till dessa samlingar begränsas dock av ett eftersatt uppordnande. Anmärkningsvärd är frånvaron av tryckta pappersbonader i bildsamlingarna och misstanken väcks i detta fall om en värderande underlåtenhet eller gallring vid källan. Uppfattade inte tryckerierna att de var skyldiga att leverera materialet? Avstod bibliotekarierna från att reklamera? Betraktades dessa bilder som utflöden av en folklig kultur utan värde för forskningen? Sågs de som en materialtyp hemmahörande inom de kulturhistoriska museernas ansvarsområde?

Brytningen med idealismen ledde under 1900-talets andra hälft till ny teoribildning inom humaniora och samhällsvetenskap och på den följde en förändrad syn på masskulturen. Utvecklingen ledde bland annat till grundandet av Nationalfonoteket på Kungl. biblioteket 1958 enligt fransk förebild. Den insamling av ljudinspelningar på grammo-fonskivor, ljudband och vaxrullar som då inleddes var dock inte lagreglerad utan byggde på frivilliga leveranser och gåvor. 1978 trädde vissa

förändringar i tryckfrihetsförordningen (1976:955) i kraft, bland annat upphörde skyldigheten att lämna granskningsexemplar. Samtidigt förbereddes Lag om pliktexemplar av skrifter och ljud- och bildupptagningar (1978:487), som började gälla 1979. Sistnämnda år inrättades myndigheten Arkivet för ljud och bild (från 2001 med namnet Statens ljud- och bildarkiv). Det leveranspliktiga materialet omfattade nu både skrifter och audiovisuella dokument och till de sistnämnda räknades jämte fonogram även radio- och tv-program, biografvisad film, video och kombinerat material, det vill säga skrift i kombination med olika slags audiovisuella medier. Trots en gemensam lag och tecken på en begynnande mediekonvergens fanns nu två myndigheter med ansvar för pliktexemplar av medier, en för skrift och en för ljud och bild, och till den sistnämnda överfördes nationalbibliotekets fonografiska samlingar.

Grundandet av Arkivet för ljud och bild sammanföll med en omfattande debatt om videovåld och ökande krav på granskning. Fastän det audiovisuella medieutbudet fortfarande var relativt måttligt, stod Sverige på tröskeln till en explosionsartad utveckling främst inom etermediernas område och redan inom ett decennium framstod lagen som föråldrad och ofullständig.¹³ En reviderad lag trädde i kraft 1993 och leveransplikten för lokala tv- och radiokanaler omvandlades då till en rekvisitionsrätt. Ändringen innebar med andra ord ett erkännande av att fullständighet vid insamlingen av audiovisuella medier inte är en fullt ut hållbar princip. Inom området tryckta medier inträffade samtidigt flera förskjutningar och utbudet av elektroniskt material ökade stadigt, bland annat på internet. Risken för stora luckor i samlingarna avgjorde slutligen Kungl. bibliotekets initiativ 1997 att starta projektet Kulturarw3, som syftade till en robotbaserad insamling av svenska hemsidor, efterhand även webbtidningar.¹⁴ Senare upprättades också frivilliga avtal med e-boksproducenter. På motsvarande sätt agerade Statens ljud- och bildarkiv när det gällde radio- och tv-bolagens digitala sändningar.

När Kungl. bibliotekets icke lagstödda insamling av den svenska webben blev känd av regeringen, riktades uppmärksamheten mot risken för brott mot det lagstadgade integritetsskyddet. Som en retroaktiv legalisering av nationalbibliotekets tilltag kan man tolka utfärdandet av den förordning, som 2002 medgav möjlighet att tillhandahålla webbmaterialet till en begränsad krets av forskare.¹⁵ Denna något odefinierade målgrupp kom även att prägla reglerna för tillhandahållande vid Statens ljud- och bildarkiv, vars material ofta är särskilt känsligt både av upphovsrättsliga skäl och med hänsyn till skyddet för den enskildes integritet.

En intensifierad övergång till digital publicering, fortsatt mediekonvergens och en väntad lagstiftning rörande pliktleveranser av elektroniskt material avgjorde regeringens beslut att 2009 överföra verksamheten vid Statens ljud- och bildarkiv till nationalbiblioteket. Samma år presenterades ett lagförslag rörande leveransplikt för elektroniska dokument.¹⁶

Lagen om pliktleveranser av elektroniskt material

Varje lands politiska, kulturella och ekonomiska situation är i någon mening unik. Gemensamt för de regeringar som skall ta ställning till en ny lagstiftning rörande leveranser av elektroniskt material är ändå, att de alla vill försäkra sig om att de ekonomiska konsekvenserna av nya pålagor inte skall inverka alltför menligt på marknaden. Nationalbiblioteken å sin sida måste, innan en lagstiftning träder i kraft, bygga upp en teknisk infra-

Interiör från Kungl. bibliotekets kartsamling, vykort tidigt 1900-tal.

struktur som garanterar att det material som samlas in kan tas emot och hanteras på ett korrekt och säkert sätt.

Leveransplikt för elektroniska dokument, 2009 års utredning rörande pliktleveranser av elektroniska dokument publicerade i nätverk, hade föregåtts av tre misslyckade försök att nå fram till en reglering inom området, tillkortakommanden som kan förklaras med områdets komplexitet och svårigheten att hitta metoder för en effektiv begränsning av leveranserna.¹⁷ När en ny utredning äntligen kom till stånd, kan viljan att snabbt gå från ord till handling antas ha varit stark. En förutsättning för ett snabbt resultat och ett lagförslag var avgränsningen av direktivet, som utelämnade bland annat fortsatt utredning av den webbinsamling som pågått inom projektet Kulturarw3 liksom den svåra frågan om tillgängliggörande av det insamlade materialet. Utredningens lagförslag kom att utgå från begreppet ”elektroniska dokument” varmed skulle förstås ”en avgränsad enhet av elektroniskt material med text, ljud eller bild som har ett på förhand bestämt innehåll som är avsett att presenteras vid varje användning”. Kungl. biblioteket föreslogs få ett exemplar av det elektroniska material som tillgängliggjorts för allmänheten här i landet genom överföring via nätverk. Leveranserna skulle enbart gälla material rörande svenska förhållanden och som publicerats med grundlagsskydd enligt yttrandefrihetslagen eller av massmedieföretag. Vidare skulle producenten eller utgivaren leverera filer till Kungl. biblioteket.

Lagförslagets utgångspunkt i begrepp som ”elektroniska dokument” och ”avgränsad enhet” kom också att peka mot ett äldre medielandskap. Motståndet hos vissa remissinstanser och presumtiva leverantörer berodde dock snarare på att de fann förslaget komplicerat att tolka och kostsamt att genomföra. Efter granskning meddelade Lagrådet att man trots flera kritiska synpunkter inte motsatte sig ett genomförande. Invändningarna var samtidigt flera. Begreppsbildningen inom området framstod ofta som ”oklar och abstrakt” och det var svårt att avgränsa vad som skulle omfattas av lagstiftningen.¹⁸ Hänsyn måste tas dels till att pålagorna på dem som skulle omfattas av plikten inte fick bli alltför betungande, dels till att leveransskyldigheten skulle täcka in allt material som kunde vara ”av betydelse för forskningen”. Trots utredarens försök att avgränsa och förutse konsekvenserna av lagen återstod en viss ”oklarhet och osäkerhet”. Vidare framstod det som ”lätt att kringgå lagen”. Fastän den var avsedd som en garanti för leveransplikten måste det eftersträfvade resultatet i hög grad uppnås genom ”samråd och överenskommelser” mellan Kungl. biblioteket och de leveransskyldiga. En oklar lag innebar begränsade möjligheter till sanktioner och därmed risker för att den skulle bli ”verkningslös”. Lagrådet påpekade vidare att utrymmet för regeringen att meddela föreskrifter för enskildas skyldighet att leverera pliktexemplar var mycket begränsat jämfört med möjligheten att föreskriva motsvarande skyldigheter för myndigheter. För de sistnämnda leverantörerna fanns dessutom en liknande reglering i arkivlagstiftningen. Fastän inga hinder fanns för att reglera leveransskyldigheten för både enskilda och myndigheter i en och samma lag, hävdade Lagrådet att myndigheterna borde lämnas utanför den aktuella lagen.

Lagen om pliktexemplar av elektroniskt material trädde i kraft den 1 juli 2012 och dess lydelse motsvarade i princip utredarens ursprungliga intentioner.¹⁹ Kungl. biblioteket hade förberett organisationen för det nya uppdraget men implementeringen av lagen kommer att ske stegvis och inledas av en testperiod.

Medieutveckling och mediekonvergens

Den pågående medieutvecklingen innebär bland annat att både utbudet och systemen för produktion, distribution och konsumtion radikalt förändras. Ett exempel är omstruktureringen av skivbranschen och populärmusiken som inneburit att produktionen av cd-skivor i hög grad er-

satts av ljudfiler på Spotify och att artisternas liveframträdanden blivit allt viktigare för deras överlevnad. Mediekonvergens pågår oavbrutet, vad gäller både mjukvara och hårdvara. Böcker och tv-spel närmar sig varandra och nutidsteater skapas i samspel med en globaliserad kultur av dataspel, tv, film och musik. Tal förvandlas till text, text till tal, notskrift till ljud. Samtidigt metaforiseras äldre medietermer och begrepp som ”e-bok” och ”e-resurs” är knappast längre tydligt vägledande, skillnaden mellan talbok och ljudbok inte fullt ut hållbar. Vid insamlingen av elektroniska dokument blir också begrepp som ”publikation”, ”verk” eller ”utgiven i Sverige” problematiska. Successivt får Marshall McLuhans uttalande att ”mediet är budskapet” ny innebörd och cirkeln sluts när mediet inte bara formar budskapet eller utgör en del av det utan ibland även tycks vara själva budskapet. Biblioteken påverkas på olika sätt av denna förskjutning mot information i realtid. En konsekvens är att katalogen med sina referenser till olika innehåll inte längre tillfredsställer användarna, som via nätet önskar direkt tillgång till själva de digitala dokumenten – fulltexten, filmen, videon, ljudfilen, multimediet, radio- eller tv-programmet.

Överföringen 2009 av verksamheten vid Statens ljud- och bildarkiv till Kungl. biblioteket ledde till bildandet av avdelningen Audiovisuella medier vid nationalbiblioteket. Processen kom att kantas av flera olika svårigheter men även om man fortfarande kan tala om två kulturer, har samtalet mellan de tidigare i hög grad åtskilda verksamheterna fördjupats. Medvetenhet finns också om att förändrade ekonomiska och tekniska förhållanden i längden kommer att omöjliggöra en konsekvent uppdelning på separata medier. Pliktleveranserna av elektroniskt material har också öppnat för ett samtal om gemensamma frågor och deras lösning. För att komma vidare måste nationalbiblioteket organisera sitt arbete och skapa effektivast möjliga lösningar, både avseende hanteringen av de elektroniska pliktleveranserna och rörande katalogfrågan i dess helhet. Att material och funktioner i dag fördelas på olika plattformar bör på sikt inte hindra att användarna efterhand erbjuds ett samlat gränssnitt och en smidig ingång till nationalbibliotekets olika resurser.

Samtidigt ställer den snabba teknikutvecklingen både lagstiftningen och nationalbiblioteket inför svårlösta problem. Ett talande exempel är dagstidningarna. Enligt såväl 1993 som 2012 års pliktleveranslagstiftning räknas den tryckta tidningen som den primära, eftersom den är publicerad och i någon mening avslutad. Detta synsätt, som griper tillbaka på ett samhälle med mera statiska publiceringsformer än de som

gäller i dag, begränsar bland annat möjligheten till en kostnadseffektiv insamling av tryckoriginal i pdf-format, som annars skulle kunna ersätta den pågående mikrofilmningen av löpande svensk dagspress eller utgöra ett alternativ till digitalisering av samma material. Därtill utgör tidningarnas dynamiska webbplatser ett viktigt och delvis unikt material. I den redan pågående, robotbaserade insamlingen är både frekvensen och möjligheten att fånga den multimediala dagstidningens olika beståndsdelar begränsad. Den nya lagen banar visserligen väg för en kontinuerlig insamling, men utgångspunkten i begreppet ”avgränsad enhet” kan resultera i en tungrodd modell där webbtidningar samlas in i sina olika beståndsdelar – rubriker, ingresser, brödtexter och bilder i sina respektive filer – för att därefter på nytt sammanfogas via relationsmetadata. Hur nationalbiblioteket kommer att hantera insamlingen och tillgängliggörandet av materialet är ännu en öppen fråga och användarna får tills vidare förlita sig på det material som privata aktörer, bland annat tidningarna själva, tillgängliggör på internet.

Bara den fortsatta erfarenheten kan tydliggöra, vilket material den nya lagen faktiskt träffar och vilket material nationalbiblioteket lyckas fånga in. Privata bloggar är inte leveranspliktiga, men var går gränsen mellan privata och offentliga bloggar, som Carl Bildts? Vart tar alla stillbilder vägen, till exempel porträtt som publiceras på internet? Vem arkiverar den konst som publiceras där? Är den att betrakta som lika svår fångad och förgänglig som fyrverkerikonsten?

När det gäller tillgängliggörandet, väcks också frågor om de digitala bildfiler som produceras av minnesinstitutionerna själva. Begreppet ”allmän handling” omfattar numera även elektroniska handlingar, men ännu finns inget krav på att digitala avbildningar av olika dokument och föremål i minnesinstitutionernas samlingar skall tillhandahållas i digitalt format.²⁰ Flera minnesinstitutioner prövar samtidigt möjligheten att på webben publicera högupplösta bildfiler med avbildningar av efterfrågat och upphovsrättsligt fritt material. Att publicera sådant material på internet för att sedan hänvisa till en betaltjänst är i längden knappast en hållbar modell. Situationen har dessutom tillspetsats genom EU-kommissionens tillägg till PSI-direktivet (PSI=Public Sector Information) från 2011.²¹ Enligt detta skall även arkiv, bibliotek och museer – som tidigare var undantagna – främja vidareutnyttjandet av information från offentlig sektor och i största möjliga utsträckning tillhandahålla den kostnadsfritt till både allmänheten och marknaden.

Lagen – och sedan?

I väntan på en reviderad instruktion för Kungl. biblioteket som införli-
var uppdraget att samla in elektroniskt material finns anledning att re-
flektera över nationalbibliotekets faktiska mission.²² Inledningsvis kan
man konstatera att det grundläggande uppdragets olika delar – att sam-
la, bevara, beskriva och tillhandahålla tryckt och audiovisuellt material
– betingar varandra:

- * Utan insamling – inget levande nationalbibliotek.
- * Utan bevarande – inga samlingar att tillhandahålla.
- * Utan beskrivning – ingen sökbarhet.
- * Utan tillhandahållande – knappast något *raison d'être* för ett natio-
nalbibliotek.

Hur och på vilken nivå uppdraget skall genomföras är inte detaljreglerat
och teknikneutralitet blir allt mera nödvändigt. Att den tidigare uppgif-
ten att mikrofilma svensk dagspress sedan några år är borttagen ur in-
struktionen, vittnar således om insikten att även ett nationalbibliotek
måste anpassa sig till den ständigt pågående teknikutvecklingen. Med
hänsyn till denna verklighet och webbens dynamiska karaktär framstår
det samtidigt som problematiskt, att den nya lag som reglerar elektronis-
ka pliktleveranser i så hög grad refererar till ett tidigare medielandskap.

Anmärkningsvärd är den nuvarande instruktionens användning av
begreppet ”förvara”, som medvetet föredragits framför ”bevara”. Både i
den elektroniska och i den icke-elektroniska verkligheten innebär beva-
rande en förebyggande aktivitet, som genererar kostnader. Valet av det
passiva ”förvara” indikerar att redan inträffade problem – som tidnings-
samlingarnas bortvittrande, utfasningen av äldre audiovisuella format,
bristen på medel för digitalisering samt eskalerande lagringskostnader
för digitalt material – och deras lösning tills vidare negligeras.

Fastän Lag om pliktleveranser av elektroniskt material inte tar ställ-
ning till tillhandahållandet av detsamma, hänvisade utredaren i sitt be-
tänkande till pågående eller önskvärda utredningar inom områdena
upphovsrätt och integritetsskydd, som skulle kunna ge de nödvändiga
förutsättningarna för förmedlingen. När det gäller upphovsrätten, kan
det nu aktuella lagförslaget *Avtalad upphovsrätt* (SOU 2010:24) också
vara ett steg i rätt riktning.²³ Vägen fram till ett avtal mellan rättighets-
havarnas organisationer och nationalbiblioteket kan dock bli lång och

inom EU finns ännu ingen enighet om hur frågan skall lösas. På hemmaplan råder också oklarhet om hur de föreslagna licenserna skall bekostas. Dessutom återstår en tvingande översyn av personuppgiftslagen och det kan inte uteslutas att det rättsliga skyddet för den enskilda individen blir ett ännu mera svårlöst juridiskt problem än upphovsrätten. Frågan är både vad medier skall ha rätt att göra och vad nationalbiblioteket skall kunna tillhandahålla. I regeringens digitala agenda liksom i den nationella strategin för digitalisering, digitalt bevarande och digitalt tillgängliggörande av kulturarvet – båda dokument som EU kräver av sina medlemsstater – betonas samtidigt förmedling, tillgängliggörande och spridning mer än insamling och bevarande.²⁴

Den enskilda äganderätten, det vill säga rätten att förfoga över det man själv har skapat, har i modern tid utgjort en av grundvalarna för den enskildes frihet och samhällets framåtskridande. Samtidigt kan upphovsrätten i sin nuvarande form betraktas som resultatet av en utveckling, som kommit till vägs ände och som kräver nya lösningar. Ett historiskt perspektiv ger Thomas Götselius, då han i sin avhandling *Själen medium* (2010) påminner om att tryckpressen i själva verket var förutsättningen för den litterära offentligheten.²⁵ Handskrift och kopiering av texter hade tidigare varit legio, men med boktryckarkonstens genombrott ersattes den öppna texten av en sluten eller avslutad version. Därmed inträffade en ny distinktion mellan å ena sidan författaren-upphovsmannen, å den andra sidan kritikern, kommentatorn eller litteraturhistorikern. Den tryckta texten lockade även fram föreställningen om en definitiv ”urskrift” eller ett ”original”, som fått sin auktoritet av en bestämd författare. Därmed öppnades en möjlighet till idealisering av den unika författarrollen och, i förlängningen, en juridisk reglering av upphovsrätten.

Insamling av vad och för vem?

I dag omfattar upphovsrätten text och bild, fotografi, musik, film och datorprogram, och den ger skydd till både enskilda upphovsmän och kommersiella storföretag. Knappast någon kan hävda att lagstiftningen är anpassad till den digitala verkligheten. Omstöpningen av medielandskapet har accelererat i takt med nya medier, ny teknologi och en ständigt pågående diskussion om demokratins former och innehåll. Mycket talar för att nuvarande maktfördelning, roller och rättigheter kommer att föränd-

ras för att långsamt ersättas av en ny modell. Legala undantag från upphovsrätten, som säkrar en viss tillgång till information, finns visserligen för nationalbiblioteket som har rätt till exemplarframställning av upphovsrättsligt skyddade dokument. Rättigheten gäller dels hela verk och då av bevarandeskäl, dels begränsad del av verk och då för privat bruk. Tolkningen av dessa undantag har varierat och en viss osäkerhet kvarstår.

Exemplet dagstidningar är om igen talande. Sedan 1979 har Kungl. biblioteket inte bara mikrofilmatiserat löpande svensk dagspress utan också, enligt beslut av regering och riksdag, spritt den till ett antal utvalda universitetsbibliotek. En motsvarande spridning av digitaliserat eller digitalt fött material är inte tillåten inom ramen för den nuvarande upphovsrätten. Situationen kan belysas utifrån exemplet Digidaily, Riksarkivets och nationalbibliotekets pågående utvecklingsprojekt, där *Aftonbladet* och *Svenska Dagbladet* överförs till ett nytt format. Uppdraget att bevara materialet möjliggör denna digitalisering men utan nya legala lösningar kommer tillhandahållandet av bildfilerna att begränsas till Kungl. bibliotekets egna lokaler.²⁶ Därtill sätter personuppgiftslagen tills vidare stopp för möjligheten att genomsöka större mängder text samtidigt.

Medan principen om fullständighet gällt vid insamling av det icke-elektroniska materialet, framför allt i fråga om tryckt material, innebär den nya lag som reglerar insamlingen av elektroniskt material selektivitet vid insamling av alla slags medier. Lagen i dess nuvarande utformning träffar sannolikt inte allt material av betydelse för forskningen och mycket talar för att den lagstadgade insamlingen bör kompletteras med en riktad och tematisk. En sådan skulle kunna gälla avslutade bloggar eller material kring specifika händelser, som effekterna av tsunamin 2004, årets politiska val och offentliga debatter om viktiga samhällsfrågor.

Granskning och censur är inte aktuella i samband med Kungl. bibliotekets insamling och tillhandahållande, men rättssäkerheten och laglydningen är det. Det pliktlevererade materialet utgör inte allmänna handlingar och nationalbiblioteket kan i vissa situationer välja att inte sprida det. Material kan vara känsligt av bevarandeskäl liksom av legala skäl. Vid tillhandahållandet av barnpornografisk bild intar nationalbiblioteket således en mycket restriktiv hållning. Gränsdragningarna kan emellertid vara svåra, även när det gäller annat känsligt material, som politiskt extremt tryck. Eftersom traditionella begränsningar av yttrande- och tryckfrihet samtidigt i princip är satta ur spel på nätet, måste nationalbiblioteket vidta särskilda åtgärder för att kunna tillhandahålla det

elektroniska materialet på ett rättssäkert sätt. Målgruppsanalyser och rättighetsklassificering av materialet är nödvändigt och innan detta mödosamma arbete är klart, måste den principiella utgångspunkten vara att inget material i det digitala arkivet får visas och att eventuella undantag noga skall analyseras. Flera frågor väcks i sammanhanget. Hur skall till exempel Kungl. biblioteket hantera material som andra aktörer lägger ut fritt tillgängligt på nätet, material som tillgängliggjorts genom så kallade Creative Commons-licenser eller inom ramen för Open Access?

Frågor väcks även om begreppet ”forskare”. Sedan ett par år omfattar Kungl. bibliotekets uppdrag hela den offentligt finansierade bibliotekssektorn.²⁷ Den tidigare begränsningen till den primära målgruppen ”forskning och högre studier” kan därmed komma att ersättas av EU:s bredare målbild ”forskning och studier”. I dag varierar tolkningen av målgruppen ”forskare” inom Kungl. biblioteket och det breddade uppdraget öppnar för nya målgrupper, framför allt inom den virtuella sfären. Den lokala kretsen av användare av materialet har i dag i hög grad samma karaktär som 1878 och omfattar således såväl professionella forskare och studenter som gymnasister, journalister, hembygdsforskare, släktforskare och en intresserad allmänhet. Den potentiella användargruppen på nätet har samma breda och heterogena karaktär.

Medan de nu gällande lånereglerna för tryckt material framför allt stipulerar en åldersgräns, 18 år, gäller för de låneregler som avser audiovisuellt material snarast en liberal tolkning av begreppet forskning. Det bör framdeles klargöras om rätten till forskning och studier av upphovsrättsligt skyddat material i digitalt format – till exempel dagspress eller radio- och tv-program – skall omfatta även skolungdom och en intresserad allmänhet. Frågan bör också ställas om det är samhällsekonomiskt rimligt att försvara de enorma kostnaderna för insamling av elektroniskt material, digitalisering, digitalt tillhandahållande och långsiktigt digitalt bevarande med hänvisning till behov hos en begränsad krets av humanistiska och samhällsvetenskapliga forskare? Saknas beredskap hos regering och skattebetalare att bekosta licenser för rätten att utnyttja materialet, är alternativet en offentlig-privat samverkan som skulle kunna innebära att privata aktörer tillgängliggör det digitala materialet mot den licensavgift Kungl. biblioteket, rättighetshavarnas organisationer och de privata aktörerna kan enas om. En stor kostnad måste i vilket fall som helst någonstans täckas av en eller flera parter. Inte bara den svenska utvecklingen inom upphovsrätten utan även EU:s utvidgade PSI-direktiv öppnar för möjligheten att kommersiella aktörer inom ra-

men för olika tjänster förädlar och tillgängliggör informationen inom offentlig sektor. Balansen i denna ekonomi i vardande är svår att överblicka.

Fullständighet och selektivitet

En viss selektivitet i Kungl. bibliotekets insamling har gällt även inom det icke-elektroniska området. Visitkort, adresskort, etiketter, blanketter, reklam- och emballagestryck har undantagits från pliktleveranserna av tryckt material och samlingarna omfattar enbart vissa kulturhistoriska exempel på material som adventskalendrar och flerdelade affischer i storformat. När det gäller audiovisuella medier, kräver särskilt versionshanteringen och insamlingen av utländska tv-sändningar vaksam prioritering – en strikt tolkning av instruktionen skulle i det sistnämnda fallet kunna resultera i insamling av engelska fotbollsmatcher som visats i svenskt tv. Vissa prioriteringar klargjordes i samband med betänkandet *Bevara ljud och rörlig bild* (SOU 2004:53) då Statens ljud- och bildarkiv fick rätt att göra ett visst urval vid insamlingen av material liksom prioriteringar vid migrering av icke-elektroniskt material till digitalt format.²⁸

Förmågan att avgränsa och utesluta redan vid källan blir framdeles viktigare, men en alltför differentierad utgångspunkt gör gränsdragningar svåra och därmed kostsamma att hantera. Som exempel på uppkomna obalanser under senare tid kan nämnas att medan nationalbibliotekets avdelning Audiovisuella medier är restriktiv när det gäller insamling av material från perioden före inrättandet av Arkivet för ljud och bild 1979, har insamlingen av icke-fiktiv film vid det med avdelningen nyligen införlivade filmarkivet i Grängesberg varit omfattande. Ett annat exempel är utvecklingen mot digital publicering, som redan har fått stora konsekvenser inom medicin, naturvetenskap och teknik. Medan det selektiva utländska förvärvet vid universitet och högskolor med en humanistisk och samhällsvetenskaplig utbildning huvudsakligen övergått till abonnemang på hela ”paket” med elektroniska resurser, har Kungl. biblioteket i hög grad hållit fast vid det tryckta materialet. Förklaringen är bland annat att nationalbiblioteket har ett annat uppdrag, som innebär att det representativa urvalet av den internationella utgivningen stått i fokus och att även andra användargrupper än de vid universitets- och högskolebibliotek skall tillgodoses.

Insamlingen av den dynamiska webben ställer särskilda krav på se-

lektivitet. Robotinsamlingen har sina definierade avgränsningar och sin periodicitet. Om insamlingen utvidgas i tematisk riktning kan algoritmer sannolikt tjänstgöra som grova verktyg och komplettera den mänskliga förmågan att göra kvalitativa bedömningar och identifiera väsentliga teman. Utfallet av sådana automatiserade operationer är svåra att förutse.

Den gamla indelningen av kulturarvssektorn ligger till grund för den nuvarande roll- och ansvarsfördelningen mellan arkiv, bibliotek, museer och kulturmiljövård. I takt med mediekonvergensen och övergången till digital publicering blir institutionsgränserna vagare – verksamhetsöverföringen från Statens ljud- och bildarkiv till nationalbiblioteket är bara ett exempel på denna utveckling. Internationellt finns flera exempel på att nationalbibliotek och nationalarkiv närmat sig varandra. I Sverige har Kungl. biblioteket och Riksarkivet sedan tidigare ett samarbete kring frågor som gäller det långsiktiga bevarandet av elektroniskt material. Dialogen har intensifierats i samband med förberedelserna för pliktleveranser av sådant material, bland annat när det gäller insamling av så kallade myndighetspublikationer, vilka kan betraktas både som en del av en lagstadgad och pågående arkivbildning och som leveranspliktiga biblioteksexemplar. Den dubblering av insamlingen som den nya lagen i detta fall medger har motiverats av att nationalbibliotekets insamling kommer att vara mer kontinuerlig och kännetecknas av en hantering, som medger större synlighet för de enskilda dokumenten. Det kan dock inte uteslutas att denna dubblering av insamlingen blir en övergångslösning.

Texten har länge varit en viktig referensram för de lagstadgade pliktleveranserna. I vårt samtida mediesamhälle utgör dock textmaterialet endast en delmängd av allt som publiceras och skriften kompletteras numera inte bara av stillbilder, kartor och diagram utan i stigande grad också av audiovisuella medier. Publiceringen har dessutom alltmera flyttat ut på nätet. Flera frågor väcks med anledning av denna utveckling och det faktum att insamlingen av elektroniskt material som publiceras i nätverk efterhand centraliseras till en enda nod, nationalbiblioteket:

- * Hur skall Kungl. biblioteket effektivt kunna bevaka medieutvecklingen inom alla samhälls- och ämnesområden?
- * Hur skall nationalbiblioteket hantera den bildkonst eller de privata bloggar som produceras i elektroniska nätverk och som inte är leveranspliktiga?

- * Kan andra centrala minnesinstitutioner ta ansvar för omvärldsbevakning av sina speciella områden?
- * Kommer metadata som följer med de leveranspliktiga filerna att möjliggöra en effektiv återsökning av material inom olika ämnesområden?

Några tillspetsade och öppna frågor:

- * Vilken kultursyn och värdering skall gälla vid urvalet?
- * Har Utbildningsdepartementet en tillräckligt vid kultursyn för att kunna formulera uppdraget? Vilken roll spelar andra departement, som Kulturdepartementet och Näringsdepartementet?
- * Kan nationalbibliotekets bibliotekarier anförtros uppdraget att välja inriktning och teman för den riktade insamlingen eller skall forskarnas önskemål styra?
- * Kan nationalbiblioteket lära av de kulturhistoriska museerna, som gått från en närmast heltäckande insamling av ett förindustriellt kulturarv till en selektiv insamling av samtidsmaterial?
- * Hur kombinerar ett nationalbibliotek ansvaret för omfattande historiska samlingar med en teknisk utveckling på avancerad och kostsam nivå?
- * Är det på sikt rimligt att varje land ansvarar för sin avgränsade insamling av webben eller är en centraliserad insamling med en kombination av globala och nationella perspektiv mer rationell?
- * Bör minnesinstitutionernas digitaliserade och digitalt födda material erbjudas som råvara till kommersiella aktörer med tillräckliga resurser och kunskap om hur man förpackar och förmedlar information?

Vi är bara i början av den digitala revolutionen och inte bara den utan även en långsiktigt hållbar samhällsutveckling tycks kräva en ny ekonomisk världsordning. Snabba lösningar är knappast att förvänta sig, inte heller en smärtfri omstrukturering av marknaden eller en anpassning av upphovsrätt och integritetsskydd. Mot bakgrund av denna verklighet är det knappast en slump att Aesopus' fabel om haren och sköldpaddan då och då citeras av dem som betraktar samtidens utmaningar – ett eftertänksamt och metodiskt arbete är förvisso att föredra framför snabba men kortsiktiga segrar. En sådan målsättning motverkas samtidigt av den snabba teknikutvecklingen, som ökar mängden digitalt fött material

liksom användarnas förväntningar på omedelbar tillgänglighet. Utvecklingen kan innebära att minnesinstitutionerna i allt högre grad blir en del av marknaden, vilket ställer frågorna om tryckfrihet och yttrandefrihet på sin spets. I ett samhälle där politiker och massmedier på sina håll utvecklat ett alltför ömsesidigt beroende, där utrymmet i massmedier för djuplodande analyser marginaliseras och där kulturen ofta framställs som en näringsgren, är det viktigare än någonsin att värna om en genomtänkt och demokratisk infrastruktur.

NOTER

- * Sedan texten ursprungligen skrevs har vissa förändringar inträffat i omvärlden, bland annat i lagstiftningen. Texten behålls dock oförändrad med några smärre tillägg i noterna.
- 1. Det bör samtidigt påpekas att världsliga och kyrkliga makthavare fick upp ögonen för den fria idéspidningens faror i takt med att det politiska och religiösa klimatet hårdnade i 1500-talets Europa. Tryckeriverksamheten blev då föremål för ökad censur, förhandsgranskning och polisiär övervakning. Mest känt är den katolska kyrkans Index över förbjudna böcker.
- 2. Kansliordning, 22/9 1661 (kopia av original i Riksarkivet), HS B834 c, Kungl. biblioteket. Tryckt i Carl Gustaf Styffe, *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland*, 1 (Stockholm 1856) s. 327–365. Se även Tomas Lidman, ”Pliktlagen före 1700: en kortfattad översikt”, *Biblis: kvartalstidskrift för bokvänner*, 55 (2011), s. 22–27.
- 3. I dag finns sju svenska pliktleveransbibliotek.
- 4. Mona Madsen, ”The national bibliography in the future: new recommendations”, *Alexandria*, 12:1 (2001) s. 45–50.
- 5. http://sv.wikisource.org/wiki/Tryckfrihets%C3%B6rordning_1766.
- 6. Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen: farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurshistoria* (Stockholm 1986), s. 102–113, 182 f. Pamfletterna under gustaviansk tid var huvudsakligen handskrivna. Annie Mattsson har i sin avhandling anlagt bl.a. ett mediehistoriskt perspektiv på denna företeelse. Se Annie Mattsson, *Komediant och riksförrädare: handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III* (Uppsala 2010).
- 7. I *Poetry and the police: communication networks in eighteenth-century Paris* (Cambridge, MA, 2010) har Robert Darnton visat, att mycket av innehållet i de skenbart folkliga visor som framfördes på gator och torg i 1700-talets Paris i

själva verket var medel för spridning av åsikter med koppling till maktstrider vid hovet. Anonymiteten var i detta fall en tillgång och möjligheten att manipulera texterna närmast obegränsad.

8. Begreppet *motdemokrati*, en översättning av franska *contre-démocratie*, är centralt i Pierre Rosanvillons *La contre-démocratie: la politique à l'âge de la défiance* (Paris 2006; sv. övers. *Motdemokrati: politiken i misströns tid*, 2010). Hans utgångspunkt är antagandet att det politiska engagemanget i vår samtid har ändrat karaktär. Medborgarna går inte längre med i ett politiskt parti utan försöker påverka utvecklingen genom att nätverka eller stötta enfrågeorganisationer. Man skriver på upprop, deltar i köpbojkotter, går med i demonstrationer och Facebook-grupper och skapar samhällskritiska bloggar. Dessa påtryckargrupper är en del av det som Rosanvillon kallar *motdemokrati* och som han anser utgöra en viktig garant för att den institutionaliserade demokratin skall förbli demokratisk. I ett historiskt perspektiv, menar Rosanvillon, har motdemokratin alltid spelat en viktig roll för utvecklingen av samhällen och den representativa demokratin.
9. August Strindberg, "Våra böcker", 1–2, i *Samlade verk*, 4: Ungdomsjournalistik (Stockholm 1991) s. 139–145.
10. Harald Wieselgren, "Bibl. Wieselgrens berättelse för 1878", *Kongl. bibliotekets handlingar*, 1: Årsberättelse för 1878 (Stockholm 1879) s. 19.
11. I suecana ingår även förlagsutgivnen finlandssvensk skönlitteratur och ett urval finlandssvensk facklitteratur.
12. Max Horkheimer & Theodor Adorno, "Företal", *Upplysningens dialektik: filosofiska fragment* (Göteborg 1981) s. 7–13.
13. Sven Allerstrand, "1900-talets nya medier: pliktleveranser av ljud och rörliga bilder", *Biblis: kvartalstidskrift för bokvänner*, 55 (2011) s. 52.
14. Lag om pliktexemplar av dokument (1993:1392).
15. Förordning om behandling av personuppgifter i Kungl. bibliotekets digitala kulturarvsprojekt (2002:297).
16. Leveransplikt för elektroniska dokument, Ds 2009:61.
17. E-pliktutredningen: *Att bevara det elektroniska kulturarvet*, SOU 1998:111. SL-BA-utredningen: *Bevara ljud och rörlig bild: insamling, migrering – prioritering. Betänkande*, SOU 2004:53. KB-utredningen: *KB: ett nav i kunskapssamhället: Kungl. biblioteket – Sveriges nationalbibliotek: verksamhet och visioner. Betänkande*, SOU 2003:129.
18. Lagrådet, Utdrag ur protokoll vid sammanträde 27/9 2011.
19. Lag om pliktexemplar av elektroniskt material, SFS 2012:492.
20. *Allmänna handlingar i elektronisk form – offentlighet och integritet*, SOU 2010:4.
21. Europaparlamentets och rådets direktiv 2003/98/EG av den 17 november

- 2003 om vidareutnyttjande av information från den offentliga sektorn; *Lag* (2010:566) *om vidareutnyttjande av handlingar från den offentliga förvaltningen*; Sveriges riksdag, Ändring av direktiv om vidareutnyttjande av information från offentliga sektorn. Faktapromemoria 2011/12:FPM89. Se vidare PSI-utredningen: *Ett steg vidare – nya regler och åtgärder för att främja utnyttjande av allmänna handlingar*, SOU 2014:10.
22. Kungl. bibliotekets uppdrag reviderades 2013. Se Förordning om ändring i förordningen (2008:1421) med instruktion för Kungl. biblioteket, SFS 2013:1050.
 23. En lagändring genomfördes 2013. Se Lag om ändring i lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk, SFS 2013:691.
 24. Näringsdepartementet, *It i människans tjänst – en digital agenda för Sverige* (2011); Kulturdepartementet, *Digit@lt kulturarv – nationell strategi för arbetet med att digitalisera, digitalt bevara och digitalt tillgängliggöra kulturarvsmaterial och kulturarvsinformation* (2011).
 25. Thomas Götselius, *Själens medium: skrift och subjekt i Nordeuropa kring 1500* (Göteborg 2010) diss. Stockholm.
 26. Kungl. biblioteket meddelade våren 2014, att man avser att upphöra med mikrofilmningen av löpande svensk dagspress och övergå till löpande digitalisering. Samtidigt har nationalbiblioteket, med stöd av Lag om ändring i lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk, SFS 2013:691, inlett diskussioner med upphovsrättsorganisationer i syfte att förhandla fram en baslicens som skulle ge i första hand vissa pliktleveransbibliotek möjlighet att avropa och tillgängliggöra det digitaliserade tidningsmaterialet för sina låntagare. Se Kungl. bibliotekets skrivelse till universitetsbiblioteken, ”KB startar löpande digitalisering av svenska dagstidningar 2014–”, dnr 21-KB 73-2014.
 27. Förordning (2008:1421) med instruktion för Kungl. biblioteket, ändrad t.o.m. SFS 2011:942.
 28. SLBA-utredningen, *Bevara ljud och rörlig bild: insamling, migrering – prioritering. Betänkande*, SOU 2004:53.

ces aspects combinés on peut attendre des crises bien complètes dans les fièvres ardentes, inflammatoires, &c. Aucune observation moderne n'est venue à l'appui de ces anciennes; mais aucune aussi ne les a détruites. On pourroit cependant regarder comme une confirmation du système des anciens, les observations faites par les célèbres Goad & Kook sur les variations de l'atmosphère, relativement aux aspects & aux positions des planètes. Frédéric Hoffman les a répétées avec soin, & il assure qu'une expérience fréquente lui en a attesté la vérité, & *crebra nos experientia hæc in re confirmavit*; voici ce qu'il en dit lui-même.

Toutes les fois que Saturne regarde, *adspicit*, une planète dans quelque position que ce soit, il comprime l'air, excite des vents froids qu'il fait venir du septentrion. L'association de Saturne & de Vénus donne lieu d'attendre des pluies froides; le vent souffle alors du septentrion & de l'occident. Jupiter est ordinairement venteux avec quelque planète qu'il concourt, sur-tout en automne & au printemps, de façon qu'il est rare qu'il y ait des tempêtes & des orages, sans que Jupiter soit en aspect avec quelque autre planète. Parmi les planètes pluvieuses, Vénus tient le premier rang, sur-tout si elle est en conjonction avec Mercure, Saturne & Jupiter. Le soleil & Mars annoncent & opèrent les jours sereins & chauds, sur-tout dans l'été lorsqu'ils se trouvent en conjonction; les effets sont les mêmes, quoique plus foibles, s'ils agissent de concert avec Mercure & Jupiter. Mercure est d'une nature très-inconstante, & produit beaucoup de variations dans l'air; le même jour est sous son aspect serein, pluvieux, venteux, orageux, &c. Avec Jupiter il donne naissance aux vents; avec Vénus, à la pluie. L'action de ces planètes varie beaucoup, suivant la distance & la situation du soleil. La lune même apporte des changemens, en accélère ou en retarde les effets suivant son influence particulière. La situation du lieu, la nature du climat, peuvent aussi faire naître bien des variétés; & cette même action appliquée au corps, ne sauroit être uniforme dans tous les tempéramens, tous les âges, tous les sexes, tous les états, & tous les individus. Voyez Kook, *Météorolog. S. Astronom. Goad, Tractatus meteorol.* & la Dissertation d'Hoffman, qui se trouve dans le IV. vol. tome V. pag. 70.

Ces observations qu'il est bien difficile de contester, paroissent mettre hors de doute l'influence de ces planètes sur l'air, & en conséquence sur le corps humain. Personne n'ignore les effets de ce fluide, dans lequel nous vivons, que nous avalons avec les alimens, que nous respirons continuellement, & qui s'insinue par tous les pores absorbans qui sont ouverts sur notre peau; il est certain que la plupart des maladies épidémiques méritent de lui être attribuées. J'ai prouvé dans un mémoire lu à la société royale des Sciences en 1749, que l'air étoit la principale cause des fièvres intermittentes. Il y a certaines personnes qui ont des signes assurés, qui leur marquent exactement les variations de l'atmosphère, des douleurs de tête, des rhumatismes, des suites de blessures ou de luxation, qui se réveillent dans les changemens de tems, & les instruisent plus sûrement que les meilleurs baromètres. Voyez AIR, ATMOSPHERE. J'ai vu il y a peu de jours un malade attaqué d'une fièvre putride, portant à la poitrine; il resta pendant sept à huit heures que dura un orage violent, dans un état affreux; il avoit peine à respirer, se sentoit foible & abattu; avoit des inquiétudes. Après un coup de tonnerre, qui fit un fracas épouvantable, l'orage cessa; en même tems il se trouva débarrassé d'une espèce de poids qui l'affaisoit; la levre supérieure se couvrit de boutons, il fut extrêmement soulagé, & entra en convalescence.

On peut déduire de toutes ces observations examinées de bonne foi, & approfondies sans partialité, combien cette partie de l'Astronomie qui traite de l'influence des astres, peut être avantageuse aux médecins, & combien par conséquent elle mériteroit d'être plus cultivée & mieux étudiée. Tout ce qui est de l'intérêt public, & d'un intérêt aussi pressant & aussi prochain que celui qui résulte de la Médecine, doit être un motif suffisant pour nous engager à des recherches ultérieures; mais ne fera-t-il pas à craindre que l'esprit humain enflammé de nouveau par quelque réussite, ne donne aussi-tôt dans l'excès, ne porte cette science à un extrême toujours vicieux; & il est sûr que le mal qui en proviendrait seroit infiniment au-dessus des avantages qu'on pourroit tirer de cette connoissance retenue dans un juste milieu. Mais dans cet état même, les matières aux recherches, aux observations, ne sont-elles pas trop vastes pour détourner un médecin de l'application des choses plus sérieuses & plus intéressantes? Si l'intérêt public l'emportoit davantage sur le particulier, il faudroit que des médecins s'appliquassent uniquement aux observations météorologiques, qui pour être bien faites demanderoient beaucoup de tems & de connoissances, voyez ce mot; aux découvertes anatomiques, physiques, chimiques, &c. en un mot aux sciences accessoires de la Médecine, & le praticien puiseroit dans les arsenaux des matériaux tous digérés, pour être le fondement & l'appui d'une pratique beaucoup plus solide & brillante. Car il est impossible que le même médecin puisse suivre tous ces différens objets; ils devroient être renvoyés à tant de gens qui ne sont point nés médecins, que la curiosité porte à cette étude, mais que l'intérêt fait praticiens. On naît médecin comme on naît poète; la nature fait l'un & l'autre. *Art. de M. MENURET.*

INFORMATION, *f. f.* (*Jurisp.*) est un acte judiciaire contenant les dépositions des témoins que l'on fait entendre sur un crime ou délit dont la partie civile ou publique a rendu plainte.

Anciennement les informations étoient quelquefois qualifiées d'enquêtes; mais pour les distinguer des enquêtes qui se font en matière civile, on les appelloit *enquêtes de sang*, ce qui convenoit principalement à celles que l'on faisoit en cas de meurtres, homicides, assassinats.

Les informations se font ordinairement en conséquence d'une permission accordée par le juge sur la requête à lui présentée par celui qui a rendu plainte; cependant lorsqu'un accusé est pris en flagrant délit, & qu'il s'agit d'un crime qui intéresse le public, le juge peut informer d'office.

Cette enquête d'office se nommoit autrefois *apprise*, comme qui diroit ce que le juge a appris; il en est parlé dans les coutumes de Beauvoisis *ch. iv.* & dans les registres du Parlement. Il y avoit une grande différence entre *apprise* & enquête ou *information*. L'enquête portoit fin de querelle; l'*apprise* n'en portoit point, c'est-à-dire qu'on pouvoit condamner un accusé sur une enquête ou *information*; au lieu qu'on ne pouvoit pas juger sur une simple *apprise*. Celle-ci, dit Beaumanoir, servoit seulement à rendre le juge plus savant.

Ces sortes d'apprises se faisoient tant en matière civile que criminelle, comme il paroît par une ordonnance de Louis Hutin, du mois de Mai 1315, faite à la supplication des nobles de Champagne, où le roi ordonne que chacun pris pour crime, soit ou en ses bonnes raisons, & que si aucune *apprise* se faisoit contre lui, que par cette seule *apprise* il ne fût condamné ni jugé.

Les enquêtes ou informations étoient publiques en matière criminelle aussi bien qu'en matière civile, & l'on en donnoit copie à l'accusé lorsqu'il le deman-

In the method of infinitesimals, the element, by which any quantity increases or decreases, is supposed to be infinitely small, and is generally expressed by two or more terms, some of which are infinitely less than the rest, which being neglected as of no importance, the remaining terms form what is called the difference of the proposed quantity. The terms that are neglected in this manner, as infinitely less than the other terms of the element, are the very same which arise in consequence of the acceleration, or retardation, of the generating motion, during the infinitely small time in which the element is generated; so that the remaining terms express the elements that would have been produced in that time, if the generating motion had continued uniform: therefore those differences are accurately in the same ratio to each other as the generating motions or fluxions. And hence, though in this method infinitesimal parts of the elements are neglected, the conclusions are accurately true without even an infinitely small error, and agree precisely with those that are deduced by the method by fluxions. See **FLUXIONS**.

INFIRMARY, a kind of hospital, where the weak and sickly are properly taken care of.

INFLAMMABILITY, that property of bodies which disposes them to kindle, or catch fire. See **FIRE**.

INFLAMMATION. See **MEDICINE** and **SURGERY**.

INFLECTION, or *Point of INFLECTION*, in the higher geometry, is a point where a curve begins to bend a contrary way.

INFLECTION, in grammar, the variation of nouns and verbs, by declension and conjugation.

INFLUENCE, a quality supposed to flow from the heavenly bodies, either with their light or heat; to which astrologers idly ascribe all sublunary events.

INFORMATION, in law, is nearly the same in the crown-office, as what in other courts is called a declaration. It is sometimes brought by the king, or his attorney general, or the clerk of the crown-office; and at other times by a private person, who informs or sues, as well for the king as himself, upon the breach of some popular statute, in which a penalty is given to the party that will sue for it.

INFRACTION, a term chiefly used to signify the violation of a treaty.

INFRA-SCAPULARIS, in anatomy. See **ANATOMY**, p. 196.

INFRA-SPINATUS, in anatomy. See **ANATOMY**, p. 195.

INFULA, in antiquity, a broad kind of fillet, made of white wool, which the priests used to tie round their heads.

INFUNDIBULIFORM, in botany, an appellation given to such monopetalous or one-leaved flowers, as resemble a funnel in shape, or which have a narrow tube at one end, and gradually widen towards the limb or mouth.

INFUSION, in pharmacy, a method of obtaining the virtues of plants, roots, &c. by steeping them in a hot or cold liquid.

Hot infusions are made by pouring boiling water, or
Vol. II. Numb. 62.

any other menstruum, on the drugs whose virtues we would extract: thus, in order to obtain the common infusion of senna, take the leaves of senna, an ounce and a half; of crystals of tartar, three drams; of the lesser cardamom seeds husked, two drams: boil the crystals of tartar in a pint of water, till they are dissolved; then pour the water, while boiling hot, upon the senna and the rest; and when the liquor is cold, strain it off.

INGELSHEIM, a town of Germany, in the palatinate of the Rhine, eight miles south-west of Mentz, E. long. $7^{\circ} 40'$, N. lat. 50° .

INGLUVIES, the crop or craw of granivorous birds, serving for the immediate reception of the food, where it is macerated for some time, before it is transmitted to the true stomach.

INGOLSTAT, a town of Germany, in the circle of Bavaria, situated on the river Danube, thirty miles west of Ratibon: E. long. $11^{\circ} 30'$, and N. lat. $48^{\circ} 45'$.

INGOT, a mass of gold or silver, melted down and cast in a mould, but not coined or wrought.

INGRAFTING, in gardening. See **GARDENING**.

INGRESS, in astronomy, signifies the sun's entering the first scruple of one of the four cardinal signs, especially Aries.

INGRIA, a province of Russia, bounded by the lake Ladoga, the river Nieva, and the gulph of Finland on the north, by Novogorod on the east and south, and by Livonia on the west.

INGROSSER, one who buys up great quantities of any commodity, before it comes to market, in order to raise the price.

INGUEN, in anatomy, the same with what is otherwise called groin, or pubes.

INHERITANCE, a perpetual right or interest in lands, invested in a person and his heirs.

INHIBITION, in Scots law, a diligence obtained at the suit of a creditor against his debtor, prohibiting him from selling or contracting debts upon his estate to the creditor's prejudice. See **LAW**, tit. 18.

INHUMATION, in chemistry, a method of digesting substances by burying the vessel in which they are contained in horse-dung or earth.

INJECTION, the forcibly throwing certain liquid medicines into the body, by means of a syringe, tube, clyster-pipe, or the like.

Anatomical INJECTION, the filling the vessels with some coloured substance, in order to make their figures and ramifications visible.

For this purpose, a fine red injection is prepared thus: pour a pint of oil of turpentine on three ounces of vermilion, stir them well together, and then strain all through a fine linen cloth. If a green injection is wanted, distilled verdigrease may be used instead of the vermilion.

A coarse injection may be made of one pound of tallow, five ounces of white wax, three ounces of oil of olives, melted together, and adding two ounces of venice-turpentine; and when this is dissolved, three ounces of vermilion or verdigrease are to be thoroughly mixed with the other ingredients, and the whole strained through a linen cloth.

9 C † INJURY,

OTFRIED CZAICA

.....

Det svenska riksrådets censur av David Chytraeus' krönikor på 1590-talet

ATT 1500-TALET, REFORMATIONENS århundrade, var en gyllene tid för censur av religiöst tankegods är nog ett rätt känt faktum. Under 1510-talets slut hade den begynnande reformationen mött mycket hårda reaktioner. På många håll i Centraleuropa hade Luthers motståndare bränt reformatoriska skrifter. En höjdpunkt i påvekyrkans reaktion var bannbullen *Exsurge domine*, som påven Leo X utfärdade den 15 juni 1520. Om Luther inte återkallade sina åsikter inom sextio dagar, i synnerhet stora delar av de 95 teserna om avlaten, skulle han exkommuniceras. Martin Luthers reaktion på brännandet av hans böcker och bannbullen var lika stark som motsidans agerande. Den 10 december 1520 brändes i Wittenberg offentligt både den påvliga bullan och en rad andra böcker som enligt reformatörerna representerade den gångna tidens teologi. Bland dessa verk fanns skrifter av Luthers motpart Johannes Eck, ett exemplar av *Corpus Iuris Canonici* samt Angelus de Clavasios (1411–ca 1495) *Summa Angelica*.¹ Censur av religiös litteratur blev på 1500-talet vardagsmat för människorna i Europa, i första hand eftersom de olika konfessionerna hävdade sina absoluta tolkningsanspråk.

Den idéhistoriska förklaringen till att censur av – i synnerhet tryckta – texter blev mycket vanlig under 1500- och 1600-talet finns således i att det då, med de konfessionskyrkor som växte fram ur reformationen, existerade flera konkurrerande religiösa institutioner som ville utesluta alternativa tolkningar. Genom Johannes Gutenbergs epokgörande uppfinning att trycka böcker med rörliga typer hade det emellertid också skapats förutsättningar för att sprida information mycket effektivare än tidigare, då framställningen av en enda handskriven kopia av ett verk

krävt flera veckors och månaders arbete. Genom tryckkonstens uppfinning och snabba spridning över Europa kunde man producera hundratal böcker på väsentligt kortare tid än det förut tagit att producera en enda handskriven kopia. Därutöver höll läskunnigheten på att öka, i synnerhet bland borgare och handelsmän i Europas urbana centra. Med den tryckta boken fanns en produkt som förvisso fortfarande var rätt dyr, men som tack vare en på sätt och vis "halvautomatiserad" produktionsprocess var både billigare och mer lättillgänglig än handskrifter. Redan före år 1500 växte alltså den tillgängliga informationen explosionsartat tack vare boktrycket. När bara några årtionden senare reformationen började använda sig av flygblad (ettbladstryck) och flygskrifter (småtryck omfattande flera ark) fick världen sitt första massmedium: Enbart år 1524 trycktes i det tyska riket omkring 2 400 flygblad och flygskrifter. Den totala upplagan torde ha uppgått till 2,4 miljoner exemplar. Allt detta alltså under ett års tid.²

Genom boktrycket hade informationen med andra ord på förhållandevis kort tid blivit tillgänglig för många och det är knappast ägnat att förvåna att denna ofattbara mängd av information hos många födde en önskan att strypa tillgången. Framför allt politiska och religiösa ledare ville värna om sina exklusiva anspråk på både den politiska makten och det religiösa tolkningsföreträdet.

Tidigare hade den romerska kyrkan kunnat använda sig av två huvudstrategier mot dem som avvek från läran: de som utgjorde potentiella hot mot kyrkans lära och hierarki kunde antingen inneslutas i den egna organisationen eller uteslutas och förföljas. Ett exempel på det första är Franciskus av Assisi vars rörelse blev en vital del av den medeltida kyrkan. Exempel på det senare är Jan Hus, som brändes på bål under konciliet i Konstanz år 1415 och vars lära stämplades som heretisk. Men bara hundra år senare fanns inga lika enkla lösningar – skälet var den nu mycket effektivare informationsspridningen. Nya krafttag krävdes, i synnerhet för att begränsa tillgången till tryckt information. Det räckte inte längre att göra sig av med enstaka tänkare, förbjuda deras lära och försöka hindra vidare spridning i handskriven form (vilket inte heller det lyckades helt). Den lavinartade mängden av tillgänglig information skapade motreaktioner som hade varit otänkbara – och onödiga – några årtionden tidigare. Över hela Europa utsattes nu författare, översättare, boktryckare och även läsare för ett tryck från statens och kyrkornas sida att inte publicera, översätta, trycka eller läsa. Sådan kontroll över informationsspridningen hade aldrig prövats tidigare. Ironiskt nog an-

vände sig även de som försökte begränsa tillgången till information av de nya medierna. Den romerska kyrkans listor över förbjudna böcker, *Index librorum prohibitorum*, publicerades självfallet som tryckta böcker.

Den romerska kyrkans censur drabbade inte bara reformatorens verk utan också sådana författare som i historieskrivningens backspegel gärna ses som okontroversiella eller till och med som en del av den romerska kyrkan. Humanisten Erasmus av Rotterdam tillhörde dem vars alster mötte skarpt ogillande av många inom påvekyrkan, vilket ledde till att många av hans verk förbjöds – periodvis till och med alla verk han hade författat. De som översatte, publicerade eller bara ägde böcker författade av Erasmus drabbades i Europas katolska områden under 1500-talet av hårda straff. Inte sällan dömdes de till döden. Det var inte bara Erasmus' religiösa och andliga alster som ansågs problematiska utan den romerska kyrkan ville även förbjuda hans vetenskapliga insatser – i synnerhet hans källkritiska utgåva av Nya Testamentet. I humanisternas strävan att gå tillbaka till källorna såg man grunden till det lutherska kätteriet; Erasmus ansågs faktiskt vara "lutheranus" trots att han i flera avseenden hade distanserat sig från Wittenbergreformationen.³

Det intressanta med detta är att 1500-talets religiöst motiverade censur i hög grad alltså drabbade de vetenskapliga framsteg som kunde knytas till ett humanistiskt synsätt. Censuren blev till en sorts motkraft att ständigt förhålla sig till när ny vetenskaplig kunskap ackumulerades. Censur utövades givetvis inte bara av kyrkan utan också av politiska beslutsfattare. Den kunde träffa sådana arbeten som inte hade någon religiös karaktär alls – arbeten som alltså inte ens anknöt till det kristna kulturarvet. Ett sådant fall av politiskt motiverad censur gällde en text som inte hade några som helst religiösa eller konfessionella konnotationer. Vi möter den i det tidiga 1590-talets Sverige och censuren som utövades ledde slutligen till författarens självcensur.

Aktörerna

Låt mig inledningsvis presentera de olika aktörer som bidrog till detta ytterst delikata fall av tidigmodern censur. Det som alla aktörer hade gemensamt var att de ingick i ett nätverk för informationsutbyte. I detta nätverk fanns det dessutom ett överordnat intresse: att inte bara utbyta information utan också att tillgängliggöra den. Som spindeln i nätet fungerade teologiprofessorn David Chytreaus i Rostock.⁴ Han hade re-

Motstående sida: Index Librorum Prohibitorum (Lüttich 1569), Kungl. bibliotekets exemplar.

INDEX,
LIBRORVM
PROHIBITORVM

cum Regulis,
Confectis per Patres à Tridentina Synodo delectos, auctoritate Sanctiss. D.N. Pij III, Pont. Max. cōprobatas.

Vna cum ijs qui Mandato Regiæ Catholicæ Maiestatis, & Illustriss. Ducis Albani, Consilijq. Regij Decreto, prohibentur, suo quæq. loco & ordine repositis.

LEODII.
Impensis Henrici Houij.

1569.

dan som tonåring under sin studietid i Wittenberg på 1540-talet knutit kontakter med svenska studenter. I Wittenberg fungerade Chytraeus som *praeceptor*, handledare, för den svenske adelsmannen Nicolaus Guldensiern.⁵ Han knöt också kontakter med andra adelspersoner, exempelvis bröderna Karl och Georg a Gera,⁶ samt med ofrälse män som Martinus Helsingius, som senare blev sekreterare i Erik XIV kansli.⁷

För vår berättelse är det avgörande att dessa personliga bekantskaper lade grunden till att Chytraeus kunde bygga ett kontaktnät som förde honom rakt in i den svenska maktens hjärta. Sedan 1560-talet korresponderade Chytraeus inte bara med den svenska högadeln och med konungens sekreterare utan också med konungarna själva, i tur och ordning Erik XIV och Johan III.⁸

Källorna berättar att Chytraeus var en faderlig vän och inspirerande lärare för de svenska studenter som fick akademisk utbildning vid Rostocks universitet under 1500-talets andra hälft.⁹ Dessutom anlätades Chytraeus som sakkunnig i olika ärenden av sina kontaktpersoner i Sverige. I detta samspel gjorde Chytraeus en mycket aktiv insats på ett område: han försökte att förmedla vikten av *vera doctrina*, den rätta, lutheriska läran, till sina vänner, bekanta och korrespondenter.¹⁰

Även med den svenske konungen Johan III hade Chytraeus kontakt sedan 1570-talets början. Johan, som var gift med den katolska prinsessan Katarina Jagellonica, började på 1570-talet att driva en egensinnig och för tiden mycket egendomlig kyrkopolitik. För samtiden stod det inte klart vad Johan egentligen ville åstadkomma med sin liturgi, på grund av sammetsbandets färg känd som Röda boken. Ville han föra den svenska protestantiska kyrkan tillbaka till den romerska kyrkans lära? Ville han skapa en hybrid mellan katolicism och protestantism? Var hela hans kyrkliga strävanden bara ett derivat av protestantismen?¹¹ Faktum är att Chytraeus appeller till Johan III om att bevara det religiösa, protestantiska arvet efter sin far Gustav Vasa inte föll i god jord. Den svenske konungen reagerade tämligen irriterat och kontakten med teologi-professorn i Rostock avbröts.¹²

Efter Katarina Jagellonicas död ingick Johan III sitt andra äktenskap med Gunilla Bielke, som var protestant. Kanske var det på grund av detta äktenskap som Johans intressen för den liturgiska kyrkopolitiken svalnade, och senast år 1588 återupptog han – antagligen självmant – kontakten med David Chytraeus, som vid denna tid hade börjat skriva Östersjöområdets historia. Med detta historiografiska arbete gick han inte bara i Albert Krantz' fotspår; denne hade omkring år 1500 både

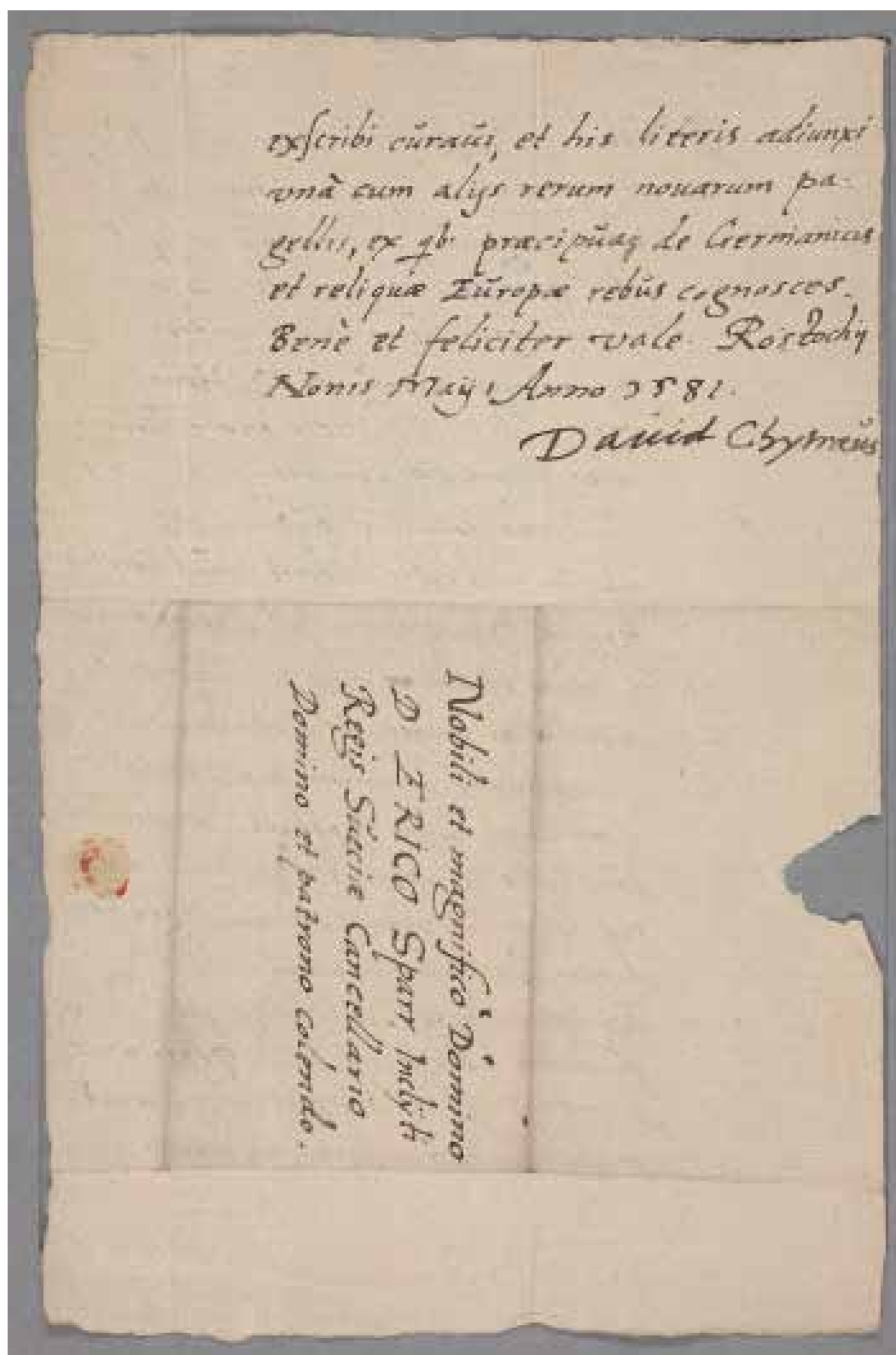
skrivit ner den tyska och den skandinaviska historien.¹³ Chytraeus följde också sin läromästare Philipp Melanchthon, som med sina historiografiska arbeten hade blivit en av 1500-talets mest betydelsefulla historiker norr om Alperna.¹⁴

Johan III intresserade sig inte bara för Rostockprofessorns krönikor utan ville också att den svenska historien skulle få sin plats i Chytraeus' historieskrivning. Senast år 1588 gav konungen uppdraget till Chytraeus att införliva den svenska samtidshistorien i *Chronicon Saxoniae*: han skulle *in clara luce*, i klart ljus, framställa den svenska historien.¹⁵ Under de följande åren utvecklades därför en mycket intensiv brevväxling mellan det kungliga kansliet i Stockholm och professorns skrifvarverkstad i Rostock. Den svenske konungens sekreterare försåg Chytraeus med källor som närmast omgående inarbetades i de ibland dagsaktuella arbeten som delvis återgav det senaste årets viktigaste politiska händelser i Östersjöområdet. Uppenbarligen var betalningen mycket generös; Chytraeus tackade Johan III för ”oräkeliga välgärningar” och lovordade hans ”frikostighet.”¹⁶ Det var dock inte bara konungen och det kungliga kansliets sekreterare som korresponderade med Chytraeus om krönikorna. Även det svenska riksrådet var inblandat i Chytraeus' arbete. Erik Sparre lär ha bekostat en hel upplaga av en folioutgåva av hans *Chronicon Saxoniae*.¹⁷ I sin dedikation till den sjätte boken av krönikan, som trycktes år 1590, tackade Chytraeus de ”generösa” herrarna Erik Sparre och Nicolaus Guldenstern.¹⁸

Därmed har vi aktörerna klara: professorn i Rostock David Chytraeus, konung Johan III, sekreterarna i det kungliga kansliet samt det svenska riksrådet vars ledande gestalt Erik Sparre under de närmast föregående åren hade blivit en god vän till Chytraeus.¹⁹

Det innehållsmässiga arbetet med Chytraeus' krönikor var för det mesta okontroversiellt, om än inte helt friktionsfritt. Kanske var det tidens osäkra postgång eller så var leveransen av källor till Rostock inte alltid högt prioriterad i det kungliga kansliet i Stockholm. År 1592 hade Chytraeus skrivit till konungens sekreterare Erik Mattson och bett om synpunkter på flera sidor om Sveriges historia som snart skulle tryckas; från konungens kansli hade dock inget svar kommit.²⁰

Detta var början till en intensiv brevväxling mellan Chytraeus å den ena och Erik Sparre och det svenska riksrådet å den andra sidan. Kommunikationen kom att helt dominera Chytraeus' kontakter med Sverige under 1593, alltså året efter Johan III:s död i november 1592.

Adress och sista sida av brev från David Chytraeus till Erik Sparre, Rostock maj 1581, Kungl. biblioteket (Ep. S 47).

Problemet

Innan vi går vidare måste vi gå tillbaka något i tiden och granska den fråga som kom att bli central i brevväxlingen mellan Chytraeus och dennes svenska korrespondenter. Efter att Johan III hade avsatt sin bror Erik XIV kunde han mestadels stödja sig på den svenska högadeln. Erik Sparre tydliggjorde respektive konungens, högadelns och riksrådets betydelse för rikets styre i sitt statsrättsliga arbete *Pro lege, rege et grege*, "För lagen, konungen och folket". I denna skrift menade han att konungen och aristokratin borde samarbeta.²¹ År 1587, när Johans son Sigismund skulle bli regent i Polen, hade Erik Sparre och Erik Brahe fått konungens uppdrag att förhandla med de polska ständerna om tronföljden. Sparre och Brahe såg till att få en överenskommelse med Polen som skulle säkra det svenska riksrådet stort inflytande över den svenska politiken under den blivande konungen. Sigismunds uppstigande på den polska tronen hade de säkrat genom att – utan Johans samtycke – lova att Sverige skulle avträda Estland till Polen. Detta visar att det trots samarbetet mellan Johan och riksrådet fanns spänningar som inte var helt obetydliga. Dessa spänningar kom i öppen dag när Johan III och Sigismund skulle träffas i Reval år 1589.

Avsikten med det så kallade mötet i Reval var att de förenade svenska och polska arméerna skulle åstadkomma en imponerande maktdemonstration mot den gemensamma fienden Ryssland. Det var dock snarare maktkampen mellan konungen och riksrådet som kom att skriva in mötet i historieböckerna. Johan ville att Sigismund skulle resa tillsammans med honom till Sverige. Tanken var antagligen att Sigismund skulle krönas till Sveriges konung medan Johan III fortfarande var i livet. Detta skulle dock ha bidragit till att ge Sigismund en mycket stark ställning i Sverige, både i förhållande till hertig Karl av Södermanland och till riksrådet. Varken de polska ständerna eller det svenska riksrådet hade dock något intresse av att Sigismund skulle engagera sig i Sverige och de förhindrade på var sitt håll konungarnas gemensamma resa.²² Detta väckte Johan III:s vrede. Åter i Sverige satte han rådsherrarna i fängelse och tvingade dem att skriva under ett dokument där de erkände sig skyldiga till att ha motarbetat konungen under mötet i Reval. Riksrådet neutraliserades politiskt och Johan III betecknade därefter dess medlemmar som "oråd".²³

Det delikata med hela fallet är att uppgiften om Johan III:s onåd gentemot riksrådet via det kungliga kansliet förmedlades vidare till David Chytraeus i Rostock, som pliktskyldigt införlivade denna rapport i sina historiska verk. Detta var naturligtvis inte i riksrådets intresse.

Det svenska riksrådet agerar

Efter konungens död – och inför Sigismunds trontillträde – försökte det svenska riksrådet laga så att uppgiften om Johan III:s onåd inte spreds. Inför Sigismunds trontillträde ville riksrådet självfallet hävda sitt anspråk på samregering med en konung som kunde förväntas vistas i Polen för det mesta. I denna situation hade det varit ytterst störande om det från en av tidens mest erkända historiografer kommunicerades att det tidigare hade funnits trätoämnen mellan Sveriges konung och riksrådet, och att dessa rentav resulterat i en politisk neutralisering av riksrådet.

David Chytraeus publicerade inte bara mycket omfattande redovisningar över Östersjöområdets olika länder. Under titeln *Sylva Chronici* utspred han även mindre, historiografiska arbeten som redovisade de senaste årens märkvärdiga begivenheter. I *Sylva Chronici* för åren 1590 och 1591 nämnde Chytraeus att det svenska riksrådet opponerat sig mot Johan III:s och Sigismunds politiska avsikter på mötet i Reval 1589.²⁴

Denna framställning inarbetades och utökades bland annat med hänvisningen till konungens onåd för en folioutgåva av *Chronicon Saxoniae*. Av denna folioutgåva producerades ett provtryck som Chytraeus skickade ut till en mindre mottagarkrets. Den 24 mars 1592 redovisade han sitt arbetssätt i ett brev till Erik Sparre:

Ich habe in viel jar diese gewonheit gehalten, das ich von einem jar, was sich darinnen zugetragen, wie es mir von glaubwürdigen leuten und sonderlich aus könig: und fürst: Höffnen zugeschrieben, aufgezeichnet [...] den Buchdrucker erstlich dreissig exemplar, 40, 50 oder 60 für mich allein abschreiben oder drucken lassen, nicht das sie öffentlich fürkunt worden, und unter den gemeinen Man gesprengt, sondern allein, das ich guten freunden solche zuschicken, und dadurch gründlichen und ausführlichen bericht erlangen, und so etwas zu endern zeitlich mocht erinnert worden.²⁵

Syftet med dessa provtryck var alltså att Chytraeus ville informera en begränsad krets och dessutom att han önskade synpunkter kring det som sattes på pränt och som i en snar framtid skulle gå ut till den offentligheten i större upplaga.

Ett av dessa provtryck nådde det svenska riksrådet som reagerade starkt på det som kunde läsas om dess relation till konungen på sidan 858 i foliovolymen. År 1593, bara några månader efter Johan III:s död,

Motstående sida: David Chytraeus, *Sylva Cronici Saxoniae* (Strassburg 1590), Kungl. bibliotekets exemplar.

DAVIDIS CHYTRAEI
SYLVA
CRONICI
SAXONIAE ET
VICINI OR-
bis Arctoi.

Ab anno Christi M. D. LXXX.
Vsq; ad M. D. XC.

ARGENTINAE.
Excudebat Bernhardus Iobinus,
Anno M. D. LXXXX.

Hieronijmi Beck a Leopoldstorf

såg det svenska riksrådet alltså till att överta samarbetet med Chytraeus och att begära ändringar i texten. Riksrådets medlemmar hänvisade uttryckligen till den sida som innehöll passagen de var missnöjda med. De önskade också att riksrådets agerande på mötet i Reval skulle framställas i en bättre dager. Till skrivelsen bifogades dessutom ett kungligt mandat som skulle styrka att konungen i efterhand hade ändrat sin fientliga inställning till riksrådet.²⁶

I sitt svar erbjöd Chytraeus det svenska riksrådet följande lösning:

Davon erinnert habe ich den Buchdrucker zu Leipzig [...] das er auf meinen unkosten denselbigen bogen [...] aussen lassen soll. Das also E.G. keines im bösen oder guten an diesen Ort gedacht wirdt: Wollen aber E.G. dass von ihrer verstrickung und Unschuld etwas der Chroniken sol in nechsten druck [...] so biete ich dringlich E.G. wollen selbst die ganze Sach schriftlich verfassen [...] wie sie es wollen gekauft haben.²⁷

Chytraeus erbjöd alltså att boktryckaren i Leipzig på egen bekostnad skulle låta hela den passage utgå som berättade om mötet i Reval och konungens onåd. Därutöver bad Chytraeus att få en färdigformulerad text som kunde infogas i senare upplagor av *Chronicon Saxoniae*. Boken skulle säljas ”så som ni [riksrådet] vill ha det köpt”.

Detta skedde tydligen också: alla exemplar av 1593-års utgåva av *Chronicon Saxoniae* som jag kunnat konsultera förtiger helt och hållet det som hände några år tidigare i Reval och Johan III:s reaktion på riksrådets agerande. Troligen har sidan där Chytraeus ursprungliga text om mötet i Reval varit tryckt blivit omsatt. Det är mycket möjligt att det svenska riksrådets ingripande orsakade större ändringar som påverkade 1593 års upplaga av *Chronicon*. På foliosidorna 858 och 859 finns ingenting om mötet i Reval, däremot en hel del om fredsförhandlingarna mellan Ryssland och Sverige under 1580-talet. Genom att flytta fram andra textdelar till dessa sidor tycks det ha uppstått ett tomrum lite längre fram som sedan kamouflerades genom ett typografiskt knep: texten som berättar om Sveriges samtidshistoria på foliosida 867 i 1593 års utgåva av *Chronicon* är satt med större grad än den kringliggande historiska berättelsen.²⁸

Att jag hittills inte lyckats återskapa den ursprungliga, censurerade texten beror inte bara på att brevväxlingen mellan Chytraeus och hans svenska korrespondenter bara delvis bevarats. Viktigare i detta sammanhang är antagligen att riksrådet krävde att Chytraeus skulle inkräva alla exemplar av provtrycket med den omstridda passagen från mottagarna:

”Das der Exemplar, dereinsten 50 oder 60 sollen sein gedruckt worden [...] wiedrumb einfordern und an sich bringen [soll].”²⁹

När man granskar senare upplagor av Chytraeus’ *Chronicon Saxoniae*, blir det tydligt att den omstridda passagen helt enkelt ströks utan att ersättas av annan text i 1593 års utgåva. Senare upplagor innehåller däremot en passage som antagligen är baserad på den formulering som riksrådet sände Chytraeus. Det nämns givetvis att konungen och riksrådet hamnade i en konstitutionell dispyt, men att riksrådets medlemmar kände sig helt oskyldiga ”coram Deo et hominibus”, inför Gud och människorna, och att Johan III full av ånger skall ha tagit riksrådet till nåder igen.³⁰ Troligen har stycket formulerats av Erik Sparre, eftersom det konstitutionella upplägget utgår från en politisk samverkan mellan konungen och riksrådet som i mångt och mycket påminner om argumentationen i *Pro lege, rege et grege*.³¹

Information som problem

Relationen mellan David Chytraeus i Rostock och hans korrespondenter i Sverige under 1580-talets slut och 1590-talets början illustrerar att information kunde vara både en tillgång och ett problem.

För professorn i Rostock var det absolut nödvändigt att ha informanter runtom i Europa som kunde förse honom med aktuella uppgifter så att han kunde fullfölja sin vetenskapliga framställning av Östersjöländernas samtidshistoria. Men även för den svenska sidan var informationsförmedling en tillgång. Den informationen som lämnades till David Chytraeus inarbetades i ett av tidens mest betydelsefulla historiska verk. Johan III och det svenska riksrådet fick alltså tillgång till en bredare läsekrets och kunde därmed styra det som lästes om Sveriges historia bland Europas lärda män och beslutsfattare. Chytraeus’ krönikor var skrivna på latin³² och riktade sig därmed till de latinkunniga, det vill säga i synnerhet till dem som var akademiskt bildade och till dem som använde latinet i sin profession. Dit hörde prästerna men även en stor del av Europas politiska ledare, som hade bestått en humanistisk bildning. Chytraeus’ historiska redogörelser över enstaka år, för det mesta publicerade under titeln *Sylva Chronici*, var verk av ringare omfattning, vilka trycktes i kvarto eller oktavo och alltså var jämförelsevis billiga. Hans *Chronicon Saxoniae* publicerades däremot som dyrbara folioutgåvor, vilket i sin tur inskränkte läsekretsen till de bättre ställda i samhället. För Johan III och det svenska

riksrådet måste det alltså ha framstått som mycket åtråvärt att få den svenska historien inarbetad i ett sådant påkostat verk författat av en av tidens mest framstående historiografer. Att få Sveriges öden beskrivna av David Chytraeus "i klart ljus" kan beskrivas som ett slags marknadsföring värd att betala för. Och både Chytraeus' brevväxling och dedikationerna i hans verk visar att han regelbundet kunde räkna med betydande summor som stöd för sin historiska utgivning. Hela upplägget var en *win-win*-situation: David Chytraeus fick tillgång till information och understöd. I gengäld kunde han erbjuda sitt goda namn samt ett redan pågående större utgivningsprojekt där den information som levererades av hans svenska korrespondenter och bearbetades av honom själv kunde förmedlas till en bildad och inflytelserik läsekrets.

Att Chytraeus sedan tidigare hade goda kontakter i det svenska riket underlättade för honom att få tillgång till information som förmedlades till exempel av konungens sekreterare, av tidigare studenter i Wittenberg och Rostock samt av det svenska riksrådet. Men redan processen att förmedla information från Sverige till Rostock hade sina problem. Gång på gång skrev Chytraeus till Sverige och bad om att få färskare uppgifter om aktuella händelser. Informationsflödet fungerade tydligen inte så bra som han önskade. Om detta berodde på att leveransen av källor till Rostock var lågt prioriterad vid det svenska hovet eller på tidens osäkra postgång är inte klart.

I synnerhet blev dock information ett problem när Chytraeus i sin krönika redogjorde för mötet i Reval 1589. Det som professorn i Rostock hade skrivit – och som med säkerhet hade stöd i de källor som han hade fått av Johan III:s sekreterare – blev ett problem så fort konungen hade avlidit. Det svenska riksrådet hade inget intresse av att berättelsen om konungens onåd skulle spridas och tog resolut tag i saken. Provutgåvans trettio, fyrtio eller femtio exemplar skulle återkallas och stycket som beskrev mötet i Reval omformuleras. David Chytraeus, som var beroende av sina svenska korrespondenter både för information och för ekonomiskt understöd, gick utan vidare med på riksrådets krav. Han tog inte någon strid med de svenska adelsmän som önskade att provupplagan skulle återkallas och makuleras och som krävde en betydande ändring av texten.

Utan vidare kan hela diskussionen som fördes mellan Chytraeus och det svenska riksrådet värderas som att riksrådet utövade censur och att professorn i Rostock övergav det anspråk på humanistisk vetenskaplighet och källkritik som han faktiskt hävdade. Chytraeus' agerande ligger

mycket nära självcensur: det svenska riksrådet hade nämligen inte haft minsta möjlighet att hindra spridningen av den text som redan var tryckt i provupplagan. *Chronicon Saxoniae* skrevs och publicerades utanför rikets gränser. Trots att det inte fanns några direkta eller officiella vägar att ingripa mot publiceringen av texten i dess ursprungliga skick så visade sig de icke-officiella – och outtalade – påtryckningsmedlen minst lika effektiva. Chytræus' rädsla att förlora inkomster och tillgång till källor torde ha vägt minst lika tungt som de goda privata kontakter han sedan flera årtionden hade till medlemmar av det svenska riksrådet.

Med facit i hand och nutida anspråk på vetenskaplighet och tryckfrihet kan det kännas frestande att fördöma det som hände för över fyra hundra år sedan. Så enkel är dock inte saken. För det första så belyser hela händelsen något som fortfarande är avgörande för all historisk forskning, nämligen källornas tillförlitlighet och objektivitet. Bakom den text som slutligen lyftes ut ur *Chronicon Saxoniae* och ersattes med en annan fanns givetvis Johan III:s syn på saken, som antagligen var lika färgad av personliga intressen som riksrådets. För David Chytræus måste det ha varit närmast omöjligt att avgöra vilken framställning av händelseförloppet som var mest korrekt eller objektiv, i synnerhet som han knappast hade tillgång till oberoende källor. Detta är ett problem som i dag ter sig mer aktuellt än för bara ett halvt sekel sedan. För historiografen David Chytræus var redan två olika framställningar av samma händelse ett överflöd av information som orsakade påtagliga problem. Under de århundraden som förflutit sedan Chytræus skrev sina krönikor har detta källkritiska problem vuxit exponentiellt, först genom tryckkonstens successiva utbredning i Europa under 1600- och 1700-talet, sedan genom avsevärt effektivare och billigare tryckteknik under 1800-talet, och slutligen genom audiovisuella och digitala massmedier under de senaste årtiondena. I dag kan det vara ännu svårare än för några hundra år sedan att avgöra huruvida en framställning är tillförlitlig och objektiv.

För det andra styrdes diskussionen mellan David Chytræus och det svenska riksrådet givetvis av personliga bindningar – klientskap, vänskap och ekonomiskt beroendeförhållande. Inte heller detta är något unikt för dåtiden. Även om vi som nutida historiker försöker att nå en objektiv framställning så ingår även vi i både formella och informella nätverk som på ett eller annat sätt styr det som beforskas, skrivs och publiceras. Och naturligtvis är vi än i dag beroende av mecenater – staten eller privata finansiärer. Vad vi skriver och hur vi värderar historiska händelser kan vara påverkat av samhällets traditioner, värdegrund eller

(stundom kortvariga) vetenskapliga konjunkturen. Ofta är det så enkelt som att det är det ämne som får en finansiär att öppna plånboken som blir föremål för en vetenskaplig framställning och inte det som en forskare egentligen vill granska.

Sist men inte minst så är vår tid naturligtvis inte fri från politiskt inflytande över det kulturella minnet. Ibland kan det vara tidsandan som gör att tryckta texter förändras. Att till exempel förlaget Friedrich Oetinger (med upphovsrättsinnehavarnas goda minne och samtycke) har ingripit i de tyska utgåvorna av Astrid Lindgrens Pippi-böcker och ändrat ordet *negerkung* till *söderhavskung* har nyligen väckt stor debatt i Tyskland.³³ Men inte heller ett land som Sverige, där tryckfriheten värderas som en av medborgarnas viktigaste rättigheter, går fritt från indirekt samhällelig eller direkt politisk inblandning i det som skrivs och publiceras, vilket framgår av Birgitta Almgrens bidrag i denna volym. Något liknande hände redan historiografen David Chytraeus för över fyra hundra år sen. Inget nytt under solen alltså.

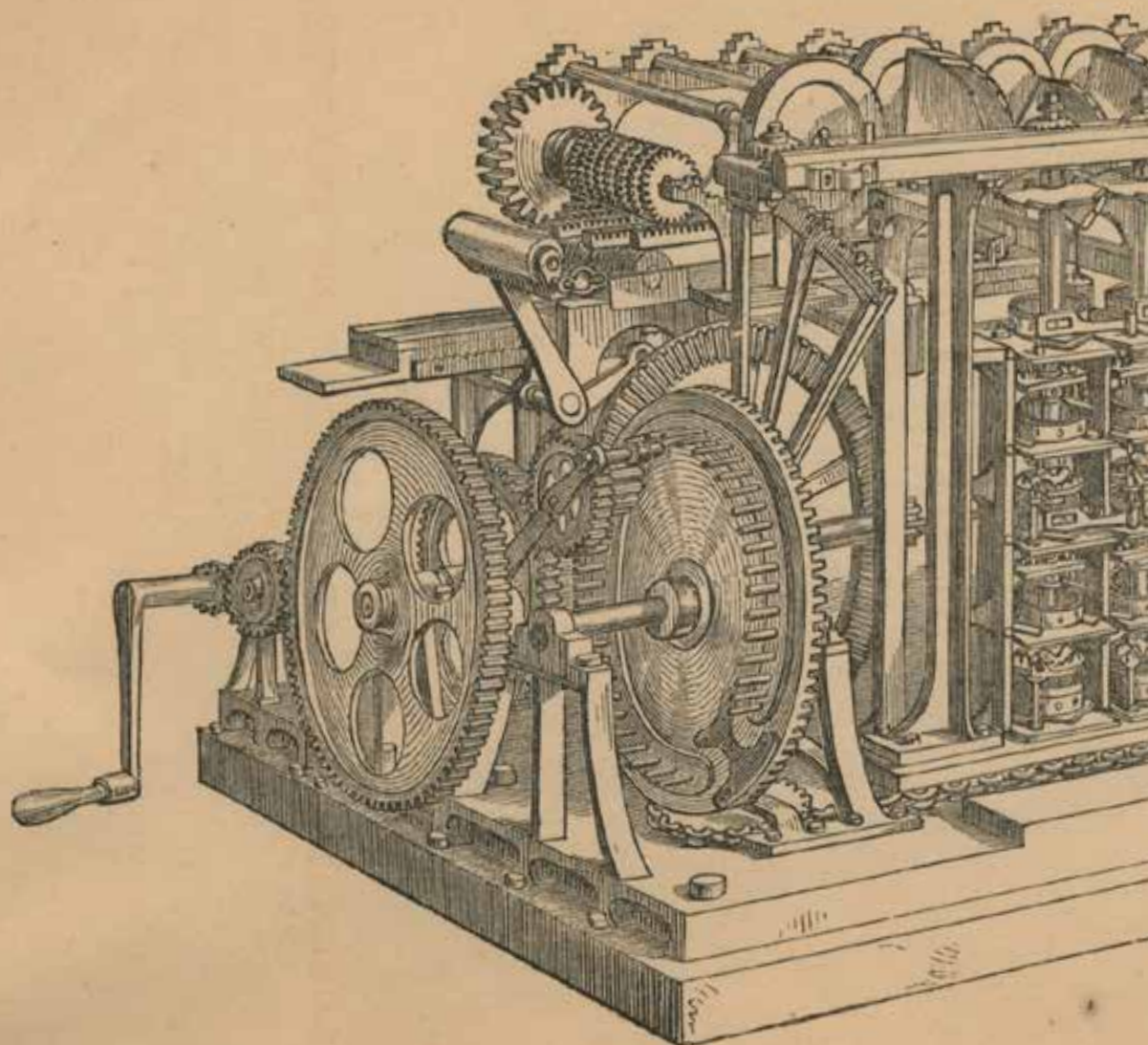
NOTER

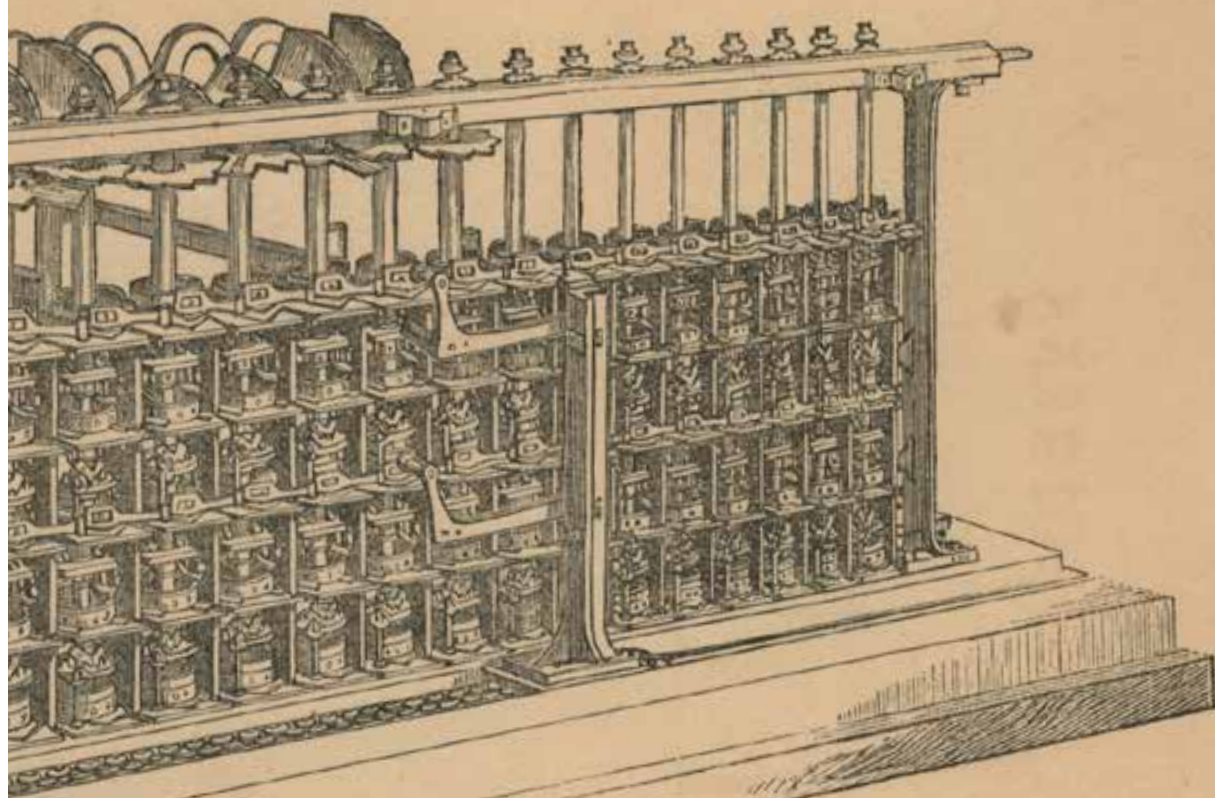
1. Christopher Spehr, *Luther und das Konzil: zur Entwicklung eines zentralen Themas in der Reformationszeit* (Tübingen 2010) s. 253; Thomas Kaufmann, *Martin Luther* (München 2006) s. 34; Gerhard Ebeling, *Luthers Seelsorge: Theologie in der Vielfalt der Lebenssituationen an seinen Briefen dargestellt* (Tübingen 1997) s. 475.
2. Marcel Niden "Die Wittenberger Reformation als Medienereignis", i *Europäische Geschichte Online* (EGO), utg. Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 23/4 2012, <http://www.ieg-ego.eu/nidenm-2012-de>, URN: urn:nbn:de:0159-2012042305, 8/2 2013.
3. För detta, se bl.a. Carlos M. N. Eire, *War against the idols: the reformation of worship from Erasmus to Calvin* (Cambridge, UK, 1986) s. 45 f.; Paul F. Grendler, *Renaissance education between religion and politics* (Hampshire & Burlington 1988) s. 15; Silvana Seidel Menchi, *Erasmus als Ketzer: Reformation und Inquisition im Italien des 16. Jahrhunderts* (Leiden 1993); Margaret Bald, *Banned books: literature suppressed on religious grounds* (New York 1998) s. 270; Judith Rice Henderson, "Humanism and the humanities: Erasmus's *Opus de conscribendis epistolis* in sixteenth-century schools", i Carol Poster & Linda C. Mitchell (red.), *Letter-writing manuals and instruction from antiquity to the present: historical and bibliographic studies* (Columbia 2007) s. 141–177, här s. 163.
4. För Chytraeus' kontakter med personer i det svenska riket, se Otfried

- Czaika, *David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich* (Helsingfors 2002) s. 178–194.
5. David Chytraeus till Hartmann Beyer, Ms. Fh. H. Beyer A 61, Staats- und Universitätsbibliothek Frankfurt; Christian Callmer, *Svenska studenter i Wittenberg* (Stockholm 1976) s. 22; Christian Callmer, *Svenska studenter i Rostock 1419–1828*, red. Maj Callmer, förord av Sten Carlsson (Stockholm 1988) s. 22.
 6. *Davidis Chytræi theologi ac historici eminentissimi, Rostochiana in academia professoris quondam primarii epistolæ* (Hannover 1614) [= VD17 1:049418Y] citeras i fortsättningen som *CHE*, s. 100 f., 192–197, 474 f., 485; David Chytraeus, *Sententiae Iesu Syracidae* (Wittenberg 1565) [=VD16 B 4060] s. A II r, (dedikation till Karl a Gera); David Chytraeus, *Chronologia Historiae Herodoti et Thucydidis* (Strassburg 1565), s. A 4 v.
 7. Callmer (1976) s. 24 f.; Callmer (1988) s. 19.
 8. Brev till Erik XIV och Johan III finns i *CHE*, s. 58–60 (Chytraeus till Johan III); s. 78 f. (Chytraeus till Johan III); s. 332 f. (Chytraeus till Johan III); s. 582 f. (Chytraeus till Johan III); s. 605 f. (Chytraeus till Johan III); s. 1065–1067 (Chytraeus till Erik XIV); s. 1067 f. (Erik XIV till Chytraeus); s. 1068–1070 (Chytraeus till Erik XIV); s. 1119–1121 (Chytraeus till Erik XIV); s. 1123–1125 (Chytraeus till Johan III). För Chytraeus' kontakter med svenska konungar, se Czaika (2002) s. 195–308, 441–452.
 9. Om detta vittnar bl.a. Opsnapede svenske breve 1564, Rigsarkivet, Köpenhamn. Czaika (2002) s. 103–162, 438–441.
 10. Czaika (2002) s. 195–269.
 11. Czaika (2002) s. 221–269; Otfried Czaika, *Elisabet Vasa: en kvinna på 1500-talet och hennes böcker* (Stockholm 2009) s. 22–28.
 12. Johannes Messenius, *Scondia illustrata, seu Chronologia de rebus Sueciæ potissimùm; deinde regnorum etiam adjacentium, in quantum illius conducit cognitioni; tam ecclesiasticis quàm politicis, ab anno Christi MDLXVIII. ad MDXCII. gestis: Tomus VII* (Stockholm 1702) s. 66 f. *CHE*, s. 575 f.; Czaika (2002) s. 258–260.
 13. Harald Bollbuck, *Geschichts- und Raummodelle bei Albert Krantz (um 1448–1517) und bei David Chytraeus (1530–1600)*, (Frankfurt am Main m.fl. 2006).
 14. Harald Bollbuck, "Universalgeschichte, Kirchengeschichte und die Ordnung der Schöpfung – Philipp Melanchthon und die Anfänge der protestantischen Geschichtsschreibung", i Günter Frank (red.), *Fragmenta Melanchthoniana*, 4 (Ubstadt-Weiher, Heidelberg m.fl. 2009) s. 125–152.
 15. Messenius, 7 (1702) s. 143; Johannes Baazius, *Inventarium ecclesiæ Sveo-Gothorum continens integram historiam eccles. Svec. libris VIII descriptam, incipiendo a vetustate et religione hujus gentis in Scandia primò residentis [...]*, (Linköping 1642) s. 504 f.; *CHE*, s. 707; David Chytraeus, *Saxonia, ab Anno CHRISTI 1500. vsque ad M.D.XCIX. [...]*, (Leipzig 1599) [= VD16 ZV 3365] s. 7.
 16. *CHE*, s. 461 f., 604.
 17. Detta hävdar åtminstone Henrik Schück, *Svensk litteraturhistoria*, 1 (Stockholm

- 1890) s. 415. Schücks uppgift har inte kunnat verifieras, men det är säkert att Chytraeus mottog ansehlige gåvor av Erik Sparre. Chytraeus till Sparre, 8/6 1592 och 9/10 1592, EP S 47, Kungl. biblioteket, Stockholm (KB).
18. David Chytraeus, *Chronicon Saxoniae & vicini orbis Arctoj. Pars prima. Ab anno Christi 1500 vsque ad 1524 [...]*, (Rostock 1590) [=VD16 C 2552] s. 565; Chytraeus till Sparre, 24/3 1592, Nordin 172, Uppsala universitetsbibliotek (UUB); brevet finns även som koncept i CHE, s. 794 f.
19. Czaika (2002) s. 276–294.
20. Chytraeus till Sparre, 8/6 1592 och 9/10 1592, EP S 47, KB.
21. Erik Sparre, *Pro lege, rege et grege samt rättegångsinlagor i tvisten rörande fru Görvel Abrahamsdotter Gyllenstiernas arv*, Historiska handlingar, 27, utg. Jan Eric Almquist (Stockholm 1924) s. 54; Sven-Eric Forsell, ”Olaus Petri och Erik Sparre: två aspekter av statsrättsligt tänkande i 1500-talets Sverige” (Helsingfors 1964) s. 82, 100 f. (opubl. magisteruppsats, Helsingfors universitet, humanistiska fakultetens bibliotek).
22. För detta, se Emil Hildebrand (red.), *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia*, [Ser. 1]: under tidehvarvet 1521–1718 [Afd. 1], [1521–1611], D. 2: 1561–1592 (Stockholm, 1899) s. 789–800; s.st., D. 3. 1: 1593–1594 (Stockholm, 1894) s. 819–859; Pentti Renvall, *Klaus Fleming und der finnische Adel in den Anfangsphasen der Krise der neunziger Jahre des 16. Jahrhunderts* (Åbo 1939) bl.a. s. 13–15, 20–26, 56; Eric Anthoni, *Till avvecklingen av konflikten mellan hertig Carl och Finland: konflikten uppkomst och hertigens seger* (Helsingfors 1935) s. 5.
23. Renvall (1939) s. 56.
24. David Chytraeus, *Sylva Chronici Saxoniae et vicini orbis Arctoi, Ab anno Christi M.D.LXXX Vsque ad M.D.XCI*. (Strassburg 1591) [= VD16 C 2558] s. AA Vr–Aa Vv.
25. Chytraeus till Sparre, 24/3 1592, Nordin 172, UUB.
26. Gustav Banér, Erik Sparre m.fl. till Chytraeus, 5/11 1593, Nordin 835, UUB.
27. Chytraeus till Sparre, 24/3 1592, Nordin 172, UUB.
28. David Chytraeus, *Chronicon Saxoniae & vicinarum aliquot Gentium: Ab Anno Christi 1500. vsque ad M.D.XCIII. [...]*, (Leipzig 1593) [= VD16 C 2554] s. 858–867.
29. Gustav Banér, Erik Sparre m.fl. till Chytraeus, 5/11 1593, Nordin 172, UUB.
30. David Chytraeus, *Saxonia ab Anno CHRISTI 1500. vsque ad M.D.XCIX. Recognita; et aliquot annorum acceptione, et alijs Historijs aucta* (Leipzig 1599) [= VD16 ZV 3365] s. 352 [802].
31. Czaika (2002) s. 291.
32. Med viss fördröjning publicerades *Chronicon Saxoniae* även i tysk översättning.
33. För detta, se bl.a. följande artiklar i den tyska veckotidningen *Die Zeit*: Ulrich Greiner, ”Die kleine Hexenjagd”, *Die Zeit*, 17/1 2013, nr 04; Tanja Steltzer,

”Das Konfektionieren zerstört die Fantasie”, *Die Zeit*, 17/1 2013, nr 04;
David Hugendick, ”Von Zensur kann keine Rede sein”, *Zeit Online*, 22/1
2013; [signatur rav], ”Höher Gebildete gegen Streichung von ’Neger ’”, *Zeit
Online*, 19/1 2013.

ANNA MARIA FORSSBERG

.....

Information som problem och möjlighet i 1600-talets Sverige

POETEN LARS WIVALLIUS FÖRDE under första hälften av 1600-talet ett ganska stökigt liv, vilket ledde till att han sedermera hamnade i fångelse. I en supplik till riksrådet skrev Wivallius att han har märkt att människorna i Sverige oroade sig över kungens nya krig mot kejsaren – det vi kallar trettioåriga kriget. Han beskrev det som ”denna opinion, denna illvillighet, denna allmogens hemliga sorg”, men menade också att han hade lösningen. Han skulle författa en skrift som vände opinionen och gav allmogen lustigt mod att frivilligt slåss mot kejsaren med liv och blod ”utan någon gensägelse”.¹ I utbyte hoppades Wivallius få slippa ut från sin fångenskap. Rådsherrarna använde sig inte av poetens tjänster i detta sammanhang, men hans tankar var dem långtifrån främmande. Att allmogen i Sverige besatt en kritisk ”opinion” som på olika sätt behövde hanteras hävdades ständigt under denna period. Och trots att statsmakten förfogade över både vapen och soldater valde den alltid ordet i första hand. Information i form av nyheter och rykten var ett stort problem för makthavarna, men den utgjorde också en möjlighet.

Ordet *information* är så förknippat med vår tid att vi har kommit att betrakta det som ett modernt fenomen. Men tillgång och kontroll till information har varit av yttersta vikt för makthavare i alla tider, och användningen av den var ofta mer sofistikerad än vi normalt föreställer oss. Kravet från 1661 på leveransplikt av alla trycksaker som framställdes inom Sveriges gränser var ett av många uttryck för den svenska statsmaktens ambitioner att kontrollera informationsflödet. Men informationspolitiken var inte bara defensiv. Den handlade inte endast om att förhindra misshagliga nyheter utan lika mycket om att använda informa-

tionsspridningen offensivt – om att själv sätta agendan, som vi skulle säga i det moderna informationssamhället. Faktum är att 1600-talets makthavare var väl medvetna om att information var en maktresurs, som de försökte utnyttja efter bästa förmåga. De hade dessutom tillgång till goda medier – tryckta skrifter, handskrifter som kunde läsas upp av landshövdingar och fogdar och framför allt: predikstolarna. Detta säger inte bara något om maktutövning utan också om synen på undersåtarna. Befolkningen i Sverige, som till största delen bestod av jordbrukare, ansågs kunna förstå och tolka information. Informationsutbyte sågs som en viktig del av relationen furste–undersåte. Detta handlade inte bara om fundamentala saker som lagar (ingen kunde bli dömd efter en lag som vederbörande inte kände till) utan även om politiska frågor. Men informationen i dåtidens samhälle var – liksom i dag – vittförgrenad och trasslig och svår att överblicka. Innan jag diskuterar informationen som problem och möjlighet följer därför en diskussion om själva begreppet information och synen på det under 1600-talet.

Begreppet information

På 1600-talet användes ett annat skriftspråk i Sverige än det vi använder i dag. Böcker trycktes med frakturstil och brev och anteckningar plitades med gotiska bokstäver. Men det gällde bara det som skrevs på svenska eller tyska. Ord med latinskt, grekiskt eller franskt ursprung särskildes genom att de skrevs eller trycktes med latinska bokstäver. När man läser offentliga handlingar, riksdagskallelser och lagar, eller rådets protokoll och korrespondens slås man av hur många främmande ord som var en naturlig del av språket, men vars utländska ursprung fortfarande markerades. Till dem hör ord som *informera*, *communicera*, *persuadera*, *remonstrera* och *advertera* och jag har varit glad att de på detta sätt sticker ut ur texten. Några av dem är självskrivna i 2000-talets vokabulär, andra framstår som hopplöst antikverade latinismer. Betydelseerna har också förskjutits något. På 1600-talet betydde *persuadera* 'övertala', *remonstrera* 'att föredraga' och *advertera* 'att upplysa'. Ordet *communicera* betydde vanligen 'att meddela något' – och handlade mer sällan om en reell dialog. Ordet *information* började användas på 1620-talet och tycks ganska snart ha blivit relativt vanligt.² Det användes i dagens betydelse, 'meddelande av upplysningar, upplysande', men kunde också betyda 'undervisning'.³ Exempelen är många, liksom uttryckssätten. Karl X Gustav har blivit informerad genom brev, rådet har

Andra Saml
153

Hans Kongl: May.
Den Stormechtigste Furstes och Herres
Her Carl Gustafs /
medh Gud: Nåde / Sweriges / Göthes
och Wendes Konungs / Storsfurstes til Finland /
Hertigs vthi Estland / Carelen / Brehmen / Vehrden / Stets
tin Pommeren / Cassuben och Wänden / Furstes til Rū-
gen / Herres öfwer Ingermanneland och Wiß-
mar / Pfaltzgresfues widh Rhein i Beyerren /
til Gyllich / Clewe och Bergen
Hertighs / etc.
Försäkring /
Gifwen samptlige Rijkzens Ständer vthi Upsala
den 6. Junij, Anno 1654.

Tryckt i Upsala hos Johan Paul.

I sin kungaförsäkran lovade Karl X Gustav att inte starta krig utan rådets och ständernas "vetenskap och samtycke".

fått kunskap, allmogen skall informeras, dokument skall visas för ständernas information och så vidare.⁴ Medan vi tenderar att tala om information för att vi känner oss översvämmade av den, så talade 1600-talsmänniskan om information för att den var lika viktig som åtråvärd. Det kunde handla om nyheter, men också om gammal traderad kunskap och inte minst om hur dessa förhöll sig till varandra. Det räcker med att läsa några brev från tiden för att se med vilken omsorg man exempelvis utbytte upplysningar. Säkra uppgifter var svåra att få. Det är inte en slump att ordet information ideligen återkommer i riksdagshandlingarna, att allmogen i sitt propositionssvar 1655 tackade ”H.K.M.t underdånigst för omständig underrättelse om alle sakers förlopp”⁵ eller att ständerna i riksdagsbeslutet framförde sin erkänsla för kungens omvårdnad ”och att Hans Kungl. Majt. så omständligen haver behagat att upptäcka oss hela förloppet av kriget, och vad mera där ute och på andre orter negotierat”.⁶ I sin kungaförsäkran hade Karl X Gustav lovat att inte starta krig utan rådets och ständernas ”vetenskap och samtycke”.⁷ Graden av detta samtycke är omdiskuterat i forskningen – i vilken mån kunde ständerna påverka besluten på riksdagen? Under min period kan konstateras att de kallades in för att ge sitt samtycke snarare än för att uttrycka sin åsikt. Att samla ständerna var ett sätt för råd och kung att ta reda på var gränsen gick för det som ständerna kunde gå med på när det gällde skatter och utskrivningar, att få deras bifall och skänka politiken legitimitet. Ur alla dessa aspekter var informationsakten central. Det intressanta med att kungen lovade att informera ständerna om förestående krig är att det stod i rak motsättning till en annan samtida idé: den om statshemligheten (*arcana imperii*).⁸ Enligt denna princip var politiken en angelägenhet endast för de styrande – undersåtarna hade inget därmed att skaffa. Detta gällde särskilt utrikespolitiken; som ofta påpekats var allmogen utestängd från det sekreta utskottet där dessa frågor vanligen dryftades under riksdagarna. Vår tids omhuldade offentlighetsprincip var givetvis otänkbar. Ändå fanns en vilja från statsmakten att informera undersåtarna enligt en paternalistisk föreställning.

Denna ambivalens mellan att ge ständerna information och att hålla politiken hemlig är genomgående. Man skulle kunna se det som att det var de politiska övervägandena och strategierna som borde hållas hemliga, medan de politiska besluten skulle offentliggöras. Det stämmer såtillvida att rådets initiala diskussioner om exempelvis krig aldrig offentliggjordes. Däremot nöjde sig inte statsmakten med att bara tillkännage sina beslut – det var vanligt att man också argumenterade för dem. Detta förhållningsätt gällde inte bara riksdagen och dess ledamöter, utan alla undersåtar.

Den information jag undersöker var för det mesta ganska enkelriktad till sin natur.⁹ Detta innebar emellertid inte att undersåtarna saknade möjlighet att kommunicera med överheten. De kunde lämna in både enskilda och gemensamma besvär till riksdagarna, de kunde inkomma med suppliker till kungarna och besöka eller skriva till landshövdingarna för att få skattelättnader eller diskutera andra problem. Vid flera tillfällen tillsattes också särskilda kommissioner som åkte runt i landet och inhämtade undersåtarnas synpunkter.¹⁰ Även tingen och sockenstämmorna var viktiga arenor för politiska samtal.¹¹ När det gällde krig eller politik var det dock knappast så att statsmakten på allvar efterfrågade deras åsikt. Ändå bör det betonas att ett slags interaktiv kommunikation fanns inbyggd i tidens informationstankar. När det gäller pamfletter och panegyriker har det konstaterats att de alltid var ett svar på någonting: på en händelse, på en annan pamflett, på en idealbild.¹² Även om det ofta endast är elitens brev och propagandadokument som bevarats bör de läsas i en tänkt dialog. De ingick i ett komplicerat och mångfacetterat informationsnät, av vilket väldigt lite finns kvar i dag. Det intressanta med det svenska exemplet är att statsmakten i ovanligt hög grad eftersträfvade en fungerande kommunikation mellan överhet och undersåtar. Det bör kanske också poängteras att begreppen problem och möjlighet delvis är en falsk dikotomi. Många informationstillfällen var naturligtvis både och. I det följande försöker jag skilja mellan de tillfällen då de styrande såg informationsspridningen som så problematisk att de försökte hindra eller begränsa den, och de tillfällen då de i stället själva använde den som politisk strategi.

Information som problem

Under trettioåriga kriget tog nyhetsspridningen fart på allvar. Tryckta böcker, tidningar och flygblad cirkulerade i en helt ny omfattning, inte minst tack vare det postverk som samtidigt tog form. Detta skapade nya arenor för kritik av furstarna, som i sin tur inte var sena att skapa eller ta över tidningar som kunde ge deras version av sanningen. Det gällde att på olika sätt tämja det tryckta ordet. När postmästare Johan Beijer 1643 fick privilegiet att ge ut Sveriges första tidning fick han också lova att den inte skulle innehålla något som kunde skada kungen eller främmande regenter.¹³ Böcker och flygblad var ett potentiellt hot mot den enighet och religiösa renlärighet som var så viktig för makthavarna. Statsmakten

År 1665 förbjöds smådeskrifter i alla former genom Kungl. Maj:ts plakats.

vidtog en rad åtgärder för att kunna censurera trycksaker och begränsa införseln av utländska böcker. I en särskild förordning 1665 förbjöds smädeskrifter, ”utav vad art och intention de äre, det vare sig i form av samtal, rim, visor, tryckta eller skrivna, uti koppar eller eljest utstuckne figurer”, och ett par år senare begränsades importen av utländska böcker.¹⁴ Detta hindrade inte att det stormade flera gånger under seklet kring universiteten och det höga prästerskapet när de uttryckte eller lät trycka saker som inte var tillräckligt renläriga. Än svårare var det naturligtvis att kontrollera handskrivna tidningar och brev.¹⁵ Det var förmodligen inte bara anhöriga till höga befäl som fick nyheter brevledes utan också många andra. I ett brev från januari 1659 berättade knekten Lars Olofsson för sin hustru Malin Mattsdotter att staden Graudenz, där han befann sig, varit belägrad i ett och ett halvt år och att svenskarna nyligen förlorat Thorn till fienden.¹⁶ Det är den typ av nyheter som *Posttidningarna* vanligen var restriktiva med och som de styrande förmodligen inte ville ha spridda.¹⁷ Ändå hade de ganska små medel att förhindra det. Det är alltså viktigt att komma ihåg att statsmakten inte hade ensamrätt på informationsspridning eller kunde kontrollera den – det existerade parallella informationssystem: ett privat och ett offentligt.

Den viktigaste kommunikationsformen var emellertid också den enklaste: det talade ordet. Människor utbytte nyheter, skvaller, rykten. Statsmakten fruktade dessa rykten, och särskilt fruktade man uppviglare. Det var framför allt tre saker man var rädd för: folkligt missnöje, uppror och defaitism – och dessa hängde ihop (och hade gjort så allt sedan Gustav Vasas svavelosande brev). Det som skiljer situationen i Sverige från den i exempelvis Frankrike är att makthavarna brydde sig om allmogens ”humör” och ”opinion” och att man faktiskt ofta vände sig direkt till bondebefolkningen.¹⁸ I ett berömt tal till ständerna inför sin avresa till trettioåriga kriget uppmanade Gustav II Adolf prästerskapet att förmana sina åhörare och se till att de godvilligt utförde sina plikter i enighet och samdräktighet, och att inte ”låta sig förföra av en hop onda människor”.¹⁹ Detta är en vanlig retorisk bild än i våra dagar: man vill inte utmåla alla som dåliga – hyggligt folk kan däremot låta sig förledas av dem som redan är förtappade. Denna rädsla var ännu tydligare formulerad i landshövdingeinstruktionen från 1635 där det påstods att det

som oftast plägar instinga spejare och förkunskapare ifrån våra fiender och illviljande, särdeles konungen i Polen och hans anhang som somt bära brev och bud dem emellan, somt spy deras etter och förgift ut ibland

Kungl. Maj:ts förbud mot att införa skadliga böcker i riket från 1667.

den enfaldige allmogen, uppeggandes undersåtarna till ond mening och tro om överheten och regementet, så ock inblåsandes dem andre hopp och förtröstningar [...]²⁰

Att det verkligen förekom ombud från fienden som spred brev och uppviglade allmogen i Sverige 1635 har jag inte sett några belägg för, men bilden är intressant. Enligt texten var syftet att öppna undersåtarnas dörrar för fienden, vilket skulle kunna leda till allas undergång. Landshövdingarna fick således till uppgift att övervaka opinionen. Med tiden kom åtgärderna att skärpas. I enlighet med 1734 års lag kunde ryktes-spridning om sådant som berörde rikets säkerhet eller om annat som kunde skapa oro medföra dödsstraff, och efter dalupproret 1743 förbjöds budkavlar som inte var påbjudna av överheten.²¹

Rykten kunde användas som politiska verktyg, men var svåra att kontrollera. De kunde också uppstå av sig själva, och i synnerhet i krigstid var det lätt att ryktesspridning uppkom. I slutet av juni 1656 rådde ”stort alarm” i Stockholm sedan det spridits uppgifter om att den holländska flottan landstigit i Tälje. Det visade sig att ryktet uppkommit efter att en bonde bränt svedjeland och att svenska soldater setts marschera förbi, vilket säger en del om de oroliga stämningarna.²² I Linköping kom marknaden helt av sig efter nyheten att fienden landstigit och bränt Nyköping, något som så småningom visade sig vara fel.²³ I krigstid var statsmakten synnerligen angelägen om att kontrollera informations-spridningen och att undvika sådant som kunde orsaka oro och missnöje. Detta avspeglas väl i den instruktion som Karl X Gustav gav rådet inför sin avresa till Polen 1655.

Vad inrikesfaran vidkommer, emedan allmogens och gemene mans svårighet och olåt (om sådant eljest framdeles emot förhoppning förmärkes och hörs hos dem) icke synas kunna förorsakas av något annat, än av några deras nu beviljade hjälper, eller till äventyrs, denna Kunglig Maj:ts armatur och krigsexpedition. Därför skall riksens råd, vid alla tillfällen, så publice som privatim var och synnerligen remonstrera, så pålagornas högstnödighet till regementets understödjande och rikets försvar, som ock av vad högviktiga orsaker Kungl. Maj:t denna stora krigs armatur och utrustning oundvikligen haver måst sig företaga: På det alla måge bliva där om rätteligen informerade, till underdånig trohet och välvillighet disponerade, och riket således både in- och utrikes, till land och vatten för all fara försäkrat.²⁴

Klarare kan knappast den inhemska krigspropagandans idé formuleras. Problemet var allmogens befarade missnöje – deras olåt. Men det fanns också en lösning: att se till att de blev rätteligen informerade.

Information som möjlighet

Det togs alltså många initiativ för att förhindra, censurera och kontrollera den samtida informationsspridningen. Men statsmakten använde den faktiskt i än högre grad för sina egna syften. Tilltron till ordets makt var stor, inte bara hos den tidigare nämnde Wivallius. Johan Skytte, som finansierat Sveriges första professur i retorik, menade att en ”beprydd oration” kunde stilla upproriska bönder, förmå människor att bekosta krig och få en här slagen på flykten att vända tillbaka.²⁵ Staten bedrev propaganda med stor medvetenhet genom flera effektiva kanaler. Jag har tidigare nämnt riksdagen, länsförvaltningen och *Posttidningarna*. Av allra störst betydelse var emellertid kyrkan – eller predikstolarna. I och med 1686 års kyrkolag blev det officiellt beslutat att kungliga förordningar skulle läsas från predikstolen, men detta var praxis sedan långt tidigare. Det innebar att församlingarna på söndagarna kunde få höra upplästa riksdagskallelser, utskrivningsbeslut, efterlysningar av desertörer, tobaksplakat, förbud mot dueller, förbud mot fågelskjutande och barnamord eller regler för mått och vikt och mycket annat.²⁶ Predikstolen användes också för regionala kungörelser och för meddelanden av betydligt mer lokalt slag: lysningar och efterlysningar av borttappade saker, bortsprungen boskap och annat.²⁷ Dessutom lästes böndagsplakat och tacksägelsestexter högt. Det finns flera omständigheter som gör predikstolen till ett mycket intressant medium. Alla människor förväntades gå i kyrkan: fattiga och rika, unga och gamla, män och kvinnor. Det som sades i kyrkan och som lästes upp från predikstolen, kunde potentiellt nå alla invånare i Sverige. Det faktum att texterna föredrogs muntligen gjorde att alla, hög som låg, kunde ta dem till sig på liknande villkor – även om språkförståelsen säkert varierade. En ofta upprepad instruktion för prästerskapet var att man skulle tala enkelt, utan latin, så att de fåkunniga förstod. Vidare var det betydelsefullt att alla människor i Sverige samlades samtidigt. Det gällde såväl bön- och tacksägelsedagar som söndagsgudstjänsten. Givetvis uppnåddes inte detta mål alltid, men det var en uttalad ambition. Det brukade i dessa sammanhang sägas att den gemensamma bönen hade en särskild kraft, men säkerligen hade vetska-

pen om att människor hörde samma texter och sjöng samma psalmer runtom i Sverige också en betydelse för deras identitet.

Som tidigare framgått kunde inte statsmakten helt kontrollera informationsspridningen i Sverige. Men den hade betydligt bättre möjligheter att föra ut sina budskap än andra grupper i samhället. Den ägde, med ett modernt ord, problemformuleringsprivilegiet. De offentliga kungörelserna var ett sätt att formulera problem och föra ut sitt budskap och detta var särskilt tydligt beträffande böndagarna och tacksägelsedagarna. Det var officiellt påbjudna högtider, obligatoriska för alla undersåtar. Även om de firades i kyrkan under religiösa former var de ett statligt initiativ och nyckeltexterna skrevs i det kungliga kansliet. I början av varje år upplästes ett böndagsplakat med en motivering till varför årets böndagar skulle firas. Den övergripande anledningen var alltid att man skulle försöka blidka Gud så att han inte sände de gudomliga straffen krig, pest och hungersnöd över land och rike. Själva plakatet användes emellertid ofta, och inte minst av Gustav II Adolf, till att berätta om olika hotbilder mot Sverige och indirekt legitimera deltagandet i olika krig. Genom de så kallade tacksägelsedagarna förmedlades också nyheter om kriget. De firades med anledning av segrar eller lyckade belägringar och innehöll psalmen ”O Gud, vi love dig”. Under gudstjänsten lästes också en ganska detaljerad beskrivning av själva krigshändelsen upp.

För de allra flesta invånare i Sverige var förmodligen dessa tacksägelsedagar den bästa informationskällan angående det pågående kriget. Så vad var det egentligen för information de fick sig till livs? Jag har inte funnit några exempel på att nederlag förklädde till segrar eller andra lögner, men informationen var djupt selektiv. I och med att man bara uppmärksammade framgångarna förtegs motgångarna med automatik. Även om referaten skildrade olika händelser var den övergripande strukturen påfallande uniform i plakaten. De följde samma kronologi och dramaturgi. De tycks ha utgjort en egen genre. Fienden hade alltid fördelarna på sin sida, stridandet var intensivt, slutligen gav fienden vika och flydde under förnedrande former. Antalet döda och sårade var avsevärt högre på fiendesidan, och de erövrade troféerna beskrevs. Med detta sätt att skildra kriget försvann nederlagen, men inte bara de. Krigets verkliga, monotona vardag, där slag var ytterst sällsynta, men desperat letande efter mat desto vanligare, skildrades aldrig. För kyrkobesökaren förblev det avlägsna kriget abstrakt och svårbegripligt men med vissa ljuspunkter. Det gavs heller ingen information om soldaterna som de hemmavarande anhöriga kunde ha nytta av. Texten avslöjade inte vilka regemen-

Genom predikstolen kunde statsmakten nå undersåtarna med information och propaganda.

ten som hade varit med – meniga soldater nämndes för det mesta inte alls. Kanske kunde man orientera sig lite utifrån omnämnandet av befäl som antingen utmärkt sig eller dödats eller sårats. Två saker kunde man i alla fall vara förvissad om: det var tack vare Guds bistånd som segern vunnits och enda vägen till fortsatt framgång var bön.

Information som problem och möjlighet

När det gällde böndagar och tacksägelsedagar var det kungen och rådet som hade initiativet. De bestämde vad som skulle sägas och när – även om prästerna sedan kunde göra egna tolkningar i sina predikningar. Men det hände också att de tvingades agera. Den 1 juni 1676 ägde det för Sveriges del förödande sjöslaget vid Öland rum. Riksamiralen Lorentz Creutz som befann sig på "Kronan" – ett av samtidens största fartyg – beordrade en ödesdiger vändning av fartyget när kanonportarna var öppna. Fartyget krängde över, en lunta hamnade i krutförrådet och fartyget exploderade och sjönk. 750 man, däribland Creutz, följde med i djupet. Skeppet "Svärdet" stacks i brand av fienden och sjönk även det. Den svenska flottan hade alltså förlorat sina två största skepp och sina två främsta amiraller, och dessutom gick skeppen "Neptunus" och "Järnvågen" och de små fartygen "Ekorren", "Gripen", "Sjöhästen" och "Enhorn" förlorade.²⁸ Flottan skingrades och delar av den förföljdes av danskarna ända till Stockholms skärgård. Till råga på allt gick skeppet "Äpplet" på grund vid Dalarö.²⁹ Sammanlagt hade den svenska flottan förlorat 372 dyrbara kanoner och 2 000 man.³⁰ Konsekvenserna av detta skulle snart bli uppenbara: ett par veckor senare kunde danskarna med hjälp av sin flotta landstiga i Skåne, och de svenska trupper som befann sig i Tyskland var fortfarande avskurna från förstärkningar från moderlandet.

Nyheten om denna motgång spred sig uppenbarligen snabbt. I ett brev till alla landshövdingar, guvernörer, generalguvernörer, biskopar och superintendenter skrev rådet ett par veckor senare att de fått veta att det gick rykten över hela landet. Det påstods tydligen att flottans skada var så stor att den inte skulle kunna repareras, vilket lett till "stor fruktan och konsternation".³¹ Rådet löste problemet genom att formulera en motbild. I sitt brev redogjorde det enligt egen utsago för hur slaget egentligen hade gått till. I rådets framställning betonades de danska färderna: nya friska holländska skepp hade anslutit sig till den danska flottan och danskarna hade haft fördel av vinden. Därefter redogjordes

för de svenska motgångarna: när amiralsskeppet "Kronan" försökt lägga om för att vinna vind på fiendens bekostnad hade det gjort en för snäv vändning, elden hade kommit lös och fartyget hade exploderat innan det hunnit ge sig in i strid. Skeppet "Svärdet" hade också förolyckats, och därmed hade flottan mist båda sina amiraler (som föregått med tappra exempel) och därför retirerat. Så långt var allting riktigt, men därefter ägnades brevet åt att tona ned förlustens betydelse. Det sades att de flesta skeppen hade ankommit till Dalarö eller någon av de andra hamnarna och var i så gott skick att de snart kunde gå till sjöss igen. Rådet medgav visserligen att två av de mindre skeppen saknades, men förmodade att de hade räddat sig in till någon hamn. Slutsatserna som drogs av detta var att skadan var beklaglig men dräglig, och att fiendens vinst inte var så stor. Danskarna hade ju inte fått några fartyg (förutom möjligen de två som saknades, vilket dock hölls för osannolikt). Det fanns alltså ingen anledning att bli modfälld, utan nu skulle alla Sveriges undersåtar be till Gud om bistånd och "fatta resolution att kraftigt och enhälligt göra våra fiender motstånd" genom att bidra med medel till rikets försvar "såsom trogna och rättskaffens patrioter".³²

Exemplet slaget vid Öland visar att information om nederlag inte alltid förtegs, eftersom det fanns tillfällen när man inte kunde sopa dem under mattan.³³ Kungen och rådet gjorde i juni 1676 bedömningen att ryktesspridningen om nederlaget var demoraliserande och att den alltså måste bemötas på något sätt. Uppdraget gick både till kyrkan och till länsorganisationen. Det är intressant att notera att inga direkta osanningar användes, utan snarare underdrifter och förtiganden. Man försökte normalisera och avdramatisera händelserna. Flottans reträtt beskrevs som en rationell åtgärd, inte som en desperat flykt. Verklighetens kaos hade försvunnit, liksom det danska förföljandet. Att just de största skeppen "Kronan" och "Svärdet" gick förlorade var ju i sig en katastrof, men denna händelse skildrades här i ganska neutrala och knapphändiga ordalag. De två saknade skeppen nämndes inte vid namn, men antagligen var det "Neptunus" och "Järnvågen" som åsyftades. De beskrevs som små skepp, vilket de var i förhållande till "Kronan", men trots allt hade de besättningar om vardera cirka 200 man. Förhoppningen att de skulle återfinnas i någon hamn visade sig också fåfäng, men det är svårt att bedöma om rådet kände till att de erövrats när brevet skrevs. De mindre fartygen omnämndes inte alls och inte heller "Äpplets" snöpliga förlisning. Den sistnämnda bör dock rådet ha känt till med tanke på att den inträffat tio dagar tidigare vid Dalarö. Den största desinformation

handlade dock om flottans skick och danskarnas vinst. Trots att detta skrevs i juni månad lyckades flottan inte samla ihop sig för att segla ut igen under resten av året. Danskarna och holländarna hade vunnit en stor seger, och följderna skulle bli ödesdigra. Vägen låg nu öppen för danska anfall från havet mot det svenska fastlandet, och det var just detta som svenskarna skulle förhindras att tro. Budskapet som skulle spridas av landshövdingar, biskopar och deras underordnade var att nederlaget inte var så stort, att flottan snart skulle segla igen, och att det var alla rättsinniga patrioters plikt att hjälpa till att försvara landet. Det fanns ingen anledning att ge tappt och kapitulera. Att detta budskap verkligen spreds runtom i riket finns det många belägg för.³⁴ Rådet utnyttjade den uppkomna situationen till att gå ut med egen information för att gjuta olja på vågorna. Med tanke på att den danska landstigningen ägde rum strax efteråt är det dock tveksamt om det var en särskilt effektiv metod i detta fall. Sanna rykten som också bekräftades av den politiska utvecklingen var då som nu svåra att ta död på.

Information och legitimitet

Som tidigare framgått använde statsmaktens företrädare information som maktinstrument under 1600-talet. De var pragmatiska retoriker, vilka använde ordet för att få en någorlunda nöjd befolkning som ställde upp på krigen och betalade sin skatt. Att hänvisa till statshemligheter var inte alls lika gångbart som att peka på att man öppet redogjort för vad som stod på spel. Ett intressant exempel kan hämtas från en tacksägelsedag som firades med anledning av freden vid Brömsebro 1645. I texten som lästes upp i kyrkorna förklarades att undersåtarna förväntades känna till de ”högviktiga skäl” som tvingat drottningen att intränga ”med en ansenlig krigsmakt” i Danmark eftersom drottningen utförligen ”eder underrätta låtit” genom ”våra uthångna tryckta placater och Manifeste[r] [...] såsom ock av the allmänna tacksägelser som vid varande fejd några gånger uti församlingarna här i Riket är skett”.³⁵ Vidare beskrevs innebörden av fredstraktaten med tillägget att ”man”, det vill säga den som lyssnade, ”av själva freds-fördragen och pakterna som av trycket utgångna är, haver att se och förnimma”. Hur sannolikt det är att allmogen verkligen skulle söka upp det tryckta fredsfördraget och läsa det låter jag vara osagt, men det intressanta är att det omnämns som en möjlighet.³⁶ Tacksägelse-texten lästes i alla kyrkor i Sverige och vände sig inte uteslutande

till eliten. Andemeningen var att regenten uppfyllt sina plikter genom att informera undersåtarna om orsakerna till kriget och att de även fortsättningsvis kunde informera sig genom de tryckta dokumenten.

1600-talets Sverige som informationssamhälle

Begreppet informationssamhälle är något vi vanligen förknippar med vår egen tid. Men kontrollen av och möjligheten att sprida information har varit central i alla samhällen. När det gäller 1600-talets Sverige var medierna fler och betydligt mer vittförgrenade och avancerade än som vanligen antas. Här fanns också en intressant motsättning mellan å ena sidan idén att politik var en statshemlighet som endast rörde de styrande, å andra sidan en förpliktelse att meddela sig med undersåtarna. Med undantag för några stater i Tyskland var det unikt att ha en riksdag med bonderepresentation under 1600-talet. Att allmogen hade tillträde till riksdagen säger något om deras förhållandevis starka ekonomiska och politiska ställning. Det innebar också att bondeståndet hörde till dem som, före enväldets införande, hade rätt att få vetskap innan kungen gav sig uti krig. Statsmaktens företrädare nöjde sig emellertid inte med att kommunicera med ständerna, utan tycks ha känt en plikt att kommunicera med befolkningen i stort. Det är viktigt att understryka att detta inte avspeglade något demokratiskt nit eller någon verklig vilja att höra befolkningens åsikt. Men att delge undersåtarna information om krig och fred var en viktig del av de styrandes legitimitet. Detta är tydligt i tacksägelsetexten som lästes upp vid firandet av freden i Brömsebro: drottning Kristina betonade att ingen varit okunnig om kriget eller dess orsaker och menade vidare att fredstraktaterna fanns utgivna för alla att ta del av. Till skillnad från makthavarna i Frankrike vid samma tid använde statsmakten ett inkluderande tonfall och betonade gång på gång att de givit invånarna information. Detta var del av en förhandling där statsmakten hade ett stort övertag, men det intressanta är att förhandlingen och legitimeringen över huvud taget ägde rum.

Undersåtarna hade således tillgång till flera olika kommunikationskanaler. Information spreds från predikstolen, via landshövdingar och fogdar, genom tidningar och brev, och inte minst genom samtal människor emellan. Statsmakten försökte begränsa och kontrollera informationen genom förhandscensur, importbegränsningar och åsiktsövervakning, men hade inte tillräckligt med resurser för att skaffa sig en

total överblick. Vad man däremot hade var ett finmaskigt nät genom vilket man kunde sprida egen information och propaganda till befolkningen. För att förstå informationens politiska betydelse måste man således analysera dessa källor tillsammans. Fram träder då mönstret av ett samhälle där information visserligen kunde ses som ett problem, men i än högre grad var en möjlighet.

NOTER

1. Lars Wivallius, *Sveriges Rikets Ringmur*, utgiven och med inledning och förklaringar av Kurt Johannesson (Stockholm 1980) s. 18.
2. *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien (SAOB)*, 12, (Lund 1893–) s. 1142, uppslagsord ”information”.
3. *SAOB*, 12 (1893–) s. 1142, uppslagsord ”information”. För exempel på den andra betydelsen, se: *Hans Kongl. May.tz [...] Försäkring / Gifwen samptlige Rijkens Ständer uthi Upsala den 6. Iunij. Anno 1654*. Tryckt i Stockholm hos Henrich Keyser. (Finns på KrA och KB; kungaförsäkran trycktes också av Johan Paul i Uppsala, se exemplar på KB och RA.)
4. Det finns nästan hur många exempel som helst. Se t. ex. Konungens brev till rådet, 29/12 1656, Rådets handlingar och brev, vol. 18, Riksarkivet (RA); Karl X Gustavs brev till rådet, 4/8 1658, *Svenska riksrådets protokoll*, 18: 1658 (Stockholm 1959) s. 39, 99; Anders Anton Stiernman (utg.), *Alla riksdagars och mötens besluth [...]*, 2 [1633–1680], (Stockholm 1729) s. 1232.
5. Utkast till allmogens propositionssvar, Riksdagsacta, R4810, RA.
6. Stiernman, 2 (1729) s. 1232.
7. *Hans Kongl. May.tz [...] Försäkring*, 6/6 1654.
8. Bo Lindberg, *Den antika skevheten: politiska ord och begrepp i det tidigmoderna Sverige* (Stockholm 2006) s. 23 f.
9. Denna artikel utgår delvis från det källmaterial jag använde i min avhandling: Anna Maria Forssberg, *Att hålla folket på gott humör: informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680* (Stockholm 2005).
10. Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare: den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen ca 1680–1730* (Uppsala 1999).
11. Om kommunikation och lokalsamhällets politiska inflytande: Eva Österberg, ”Bönder och centramakt i det tidigmoderna Sverige: konflikt – kompromiss – politisk kultur”, *Scandia: tidskrift för historisk forskning*, 55 (1989).
12. Detta diskuteras av Christian Jouhaud angående frondens pamfletter: Christian Jouhaud, *Mazarinades: la Fronde des mots* (Paris 1985). Angående smädeskrifter och panegyriker riktade mot Ludvig XIV, se Peter Burke, *The fabrication of Louis XIV* (New Haven & London 1992).

13. Posttidningarnas instruktionsbrev, citerat i Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen: farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria* (Stockholm 1986) s. 33.
14. Kong. May:tz *PLACAT och Förbudh, Angående Pasquiller och Smädeskriffter* (Stockholm 1665); Kongl. Mayst:tz *FÖRBUDH Angående Skadelige Böckers Införssel och hemmande* (Stockholm 1667).
15. Heiko Droste, "Degrees of publicity: handwritten newspapers in the seventeenth and eighteenth centuries", *LIR.journal*, 1 (2011), <http://lir.gu.se/LIRJ>.
16. Att detta brev finns bevarat beror på att Malin Mattsdotter sände en kopia till landshövdingen när hon beklagade sig över att hon inte fick ut något av sin mans lön, och bara halva årspenningen. Hon vädjade att landshövdingen skulle betänka "både min store trångmål, samt min mans långvariga tjänst, den han Sveriges Krona visat haver, och ännu i fiendeland bevisar"; KL, LK, DIV, vol. 1a, Uppsala landsarkiv (ULA). Brevet är odaterat; på baksidan återfinns makens brev daterat Grundent 23/1 1659.
17. Anna Maria Forssberg, "Glada budskap eller inga: Posttidningarna under skånska kriget", *Presshistorisk årsbok* 2007.
18. Detta är slutsatser från mitt pågående forskningsprojekt där jag jämför opinionsbildningen i Sverige och Frankrike: skillnaderna mellan målgrupperna är slående. När man i Sverige vände sig till hela befolkningen som kollektiv vände man sig i Frankrike vanligen till korporationer som parlament eller magistrater eller till en läsande borgerlighet.
19. Cit. i Kurt Johannesson, "Gustav II Adolf som retoriker", *Gustav II Adolf: 350 år efter Lützen* (Stockholm 1982) min modernisering.
20. C. G. Styffe, *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landt-regeringen i Sverige och i Finnland* (Stockholm 1852) s. 191 (hela 1635 års instruktion, s. 191–217).
21. Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket: studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund 2001) s. 132; Karin Sennefelt, *Den politiska sjukan: dalupproret 1743 i frihetstidens politiska kultur* (Hedemora 2001) s. 47, 261.
22. *Svenska riksrådets protokoll*, 16: 1654–1656 (Stockholm 1923) s. 503 (25/6 1656); Rådet till Karl X Gustav, 27/6 1656, i Rådets brev till Konungen 1655–1659, Rådets handlingar och brev (RHB), vol. 15, RA.
23. *Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661*, utg. genom Arne Jansson (Stockholm 1995) s. 177.
24. "Kong. Maÿt:tz [...] INSTRUCTION", 1/7 1655, punkt 7, i Kongl. instructioner för rådet, Carl X Gustafs tid, RHB, vol. 17, RA.
25. Johannesson (1982) s. 15.
26. Forssberg (2005) s. 59–60.
27. Reuterswärd (2001) s. 140–153.
28. Ingvar Sjöblom, "Öland 1676", i Lars Ericson m.fl., *Svenska slagfält* (Stock-

- holm 2003), s. 218; Göran Rystad, *Karl XI: en biografi* (Lund 2001) s. 72. Axel Zettersten anger att ca 800 man drunknade; dens., *Svenska flottans historia åren 1635–1680* (Norrtälje 1903) s. 479.
29. Zettersten (1903) s. 482.
 30. Finn Askgaard, ”Kampen till søs”, i Finn Askgaard & Arne Stade (red.), *Kampen om Skåne* (Köpenhamn 1983) s. 253, 261 not 16.
 31. Riksregistraturet, vol. 327, RA, fol. 453, till alla landshövdingar och biskopar. Citatet lyder: ”Såsom vi förnummit hava, att hela landet och allmogen en stor fruktan och konsternation överkommen är av de rykten och berättelser, som utspridda är om den förlust och nederlag, som Kungl. Maj:ts och rikets skeppsflotta skall hava lidit, varandes dess skada så stor och farlig gjord, lika som vare ej mer någon ersättning”.
 32. Till alla landshövdingar och biskopar, 15/6 1676, Riksregistraturet, vol. 327, RA, fol. 453.
 33. Intressant nog valde man en annan strategi beträffande förlusten vid Poltava som ganska länge förtegs, men där statsmakten uppenbarligen insåg att nyheten spred sig ändå. Se Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk: nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Eslöv 2000) s. 148–150.
 34. Se SD, AIa, vol. 8, ULA, 26/6 1676. Det är tyvärr en lucka i Västerås protokoll från 10/5 1676 till 5/9 1679: Västerås domkapitel, AIa, vol. 15, 16. Brevet finns dock bevarat i Arboga stadsförsamlings arkiv: Församlingar, Arboga stadsförsamling, J, vol. 3, ULA, 13/7 1676. Se också: UpD, AIa, vol. 8, ULA, 21/6 1676. I Kopparbergs registratur från 1676 är det en lucka fram till oktober: KL, LK, AIa, vol. 8, ULA.
 35. Tacksägelsetext för Brömsebro.
 36. Hur distributionen av dylika dokument skedde vid denna tid är inte helt klarlagt – det är möjligt att de sändes till kyrkorna eller tingen, men jag har ännu så länge inga tydliga belägg för detta.

+ FRÖBERG, C.-E., & KJELLBERG, G.

*Teknol.
Maskin.
(Bte.)*

SIFFERMASKINER

OCH

HÅLKORTSMASKINER

UPPSATSER UR ELEMENTA

REDAKTION OCH EXP.: Karlbergsv. 16⁴ STOCKHOLM

[ELEMENTA. SÄRTRYCK. II.]

Finnas dessa element, så kan maskinen lösa alla problem, som överhuvudtaget kunna lösas numeriskt, åtminstone i princip. Dess begränsningar i praktiken komma vi så småningom till. Maskinen har ett klart försteg framför den räknande människan, när det gäller snabbhet, men på två viktiga punkter är den senare fortfarande överlägsen. Medan en mänsklig räknare disponerar ett praktiskt taget obegränsat minnesutrymme för mellan-resultat, i form av skrivpapper, är ett maskinminne av toppklass, som både

Fig. 2. Arbetsmomenten vid numerisk räkning.

är rymligt och medger skrivning och läsning i samma takt som maskinen räknar, fortfarande en tekniskt svår och dyrbar inrättning. Vid byggandet av en snabb beräkningsmaskin är därför konstruktionen av minnet oftast den centrala uppgiften, och i regel gäller det också, att en maskins effektivitet bestäms av kvaliteterna hos dess minne.

Vad beträffar människans andra övertag, förmågan att ändra sina dispositioner och fatta nya beslut under arbetets gång, komma vi att se, att det inte finns några principiella hinder för maskinen att också göra detta, och i själva verket ha alla här behandlade maskiner en viss förmåga i detta avseende, ännu så länge dock ganska blygsam.

Fig. 3 visar symboliskt de fem huvudbeståndsdelarna i en siffermaskin och ett möjligt alternativ för dess organisation. Heldragna pilar ange de vägar, längs vilka tal eller instruktioner föras mellan de olika enheterna, medan streckade pilar antyda de ställen, där den instruktion som just nu står i kontrollenheten påverkar maskinens handlande. Det är tydligt, att trafiktrassel skulle kunna

uppstå inom maskinen; för att undvika detta konstruerar man numera alltid maskiner så, att de utföra endast en operation i taget. Man kunde vinna i snabbhet genom att låta dem göra flera saker samtidigt, men alla hittills vunna erfarenheter visa, att planerandet av ett räkneprogram då blir avsevärt krångligare, och att vinsten inte är värd sitt pris.

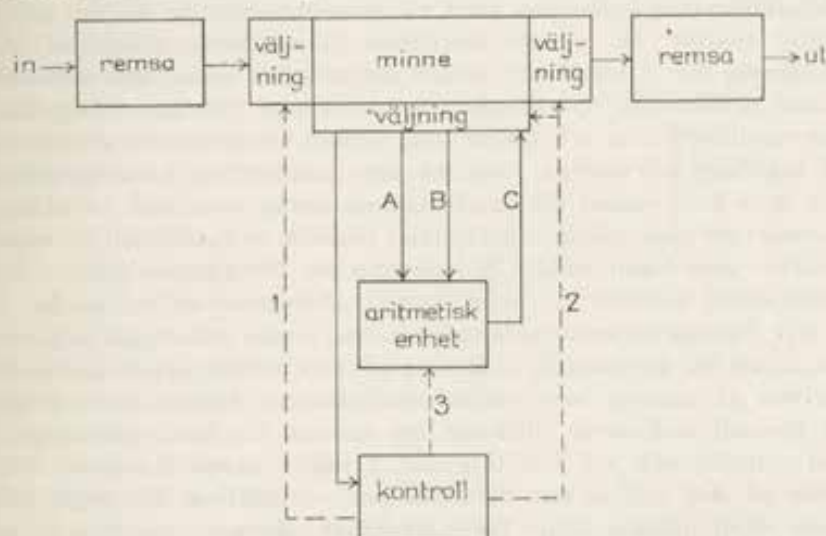

Fig. 3. Ett alternativ till inre organisation av en siffermaskin.

De instruktioner (eller *order*) som maskinen kan »förstå» måste vara av ett fåtal enkla typer. Alternativet i fig. 3 förutsätter *order* av typen:

$$A \text{ op. } B \rightarrow C$$

innebärande att två tal hämtas från platserna A och B i minnet och kombineras i enlighet med »op.», som är en av de elementära aritmetiska operationerna, samt att resultatet inskrives i minnet på platsen C; A, B och C äro nummer på minnesplatser och kallas i detta sammanhang *adresser*. En maskin, som begagnar denna typ av instruktioner, säges använda tre-adress-systemet. Vanligt förekommande är också en-adress-systemet, i vilket ovanstående operation skulle ha uttryckts i tre tempon, ungefär så: »A op., B op., C op.»

Instruktionerna måste komma någonstans ifrån och matas in i kontrollenheten i just den takt, varmed maskinen kan förbruka dem. I tidigare maskiner kommo de utifrån, i regel från hållremсор av papper, men i de nya snabbare maskinerna är detta

JÜRGEN BEYER

.....

Förbjudna böckers smittofara

Attribueringen till Revals boktryckare
av svenskspråkiga pietistiska traktater
från 1700-talets början*

MAKTHAVARE HAR ALLTID FRESTATS att begränsa åtkomsten till information som de bedömt som icke önskvärd. Sådan censur har lett till en oavsiktlig konsekvens som inte alltid förutsetts av de styrande: de böcker som på grund av kyrkliga eller statliga ingripanden bara överlevt i ett fåtal exemplar eller i förvanskad form har snabbt förvandlats till åtrådda objekt för boksamlare. Eftersom mängden sådana böcker, delvis på grund av censorernas effektivitet, varit förhållandevis liten, har biblioteker och bibliografer frestats att inkludera böcker som av varierande skäl antagits ha blivit indragna. Som kommer att visas i det följande har det ibland fört med sig att en del mycket problematiska bibliografiska uppgifter kommit i omlopp.

Svensk kyrkohistorisk forskning har länge intresserat sig för en serie pietistiska traktater från Reval (Tallinn). Det rör sig om ungefär sjutton – beräkningarna varierar något – tämligen beskedliga, svenskspråkiga volymer på mellan 14 och 154 sidor, tryckta av Johann Köhler i Reval mellan 1718 och 1726.¹ Standardverket rörande dessa traktater är fortfarande Ove Nordstrandhs avhandling om svensk pietistisk litteratur, publicerad för mer än ett halvt sekel sedan.²

De så kallade Reval-traktaterna tycks utgöra ett undantag i den långa raden av svenskspråkiga tryck från Estland och Livland.³ Medan den övriga produktionen riktades mot en lokal marknad, anses Reval-traktaterna allmänt ha varit avsedda för läsare i Sverige och Finland.⁴ Traktaterna tros ha blivit förlagda i Reval för att undgå den svenska censuren. Fördel drogs av det faktum att staden hade tillhört det svenska väldet fram till 1710 och att boktryckarna ännu besatt färdigheter i att trycka

på svenska. Reval-traktaterna kunde därefter smugglas in i Sverige och Finland.⁵

Syftet med denna uppsats är inte att pröva denna utsaga. Även om den kan förefalla sannolik – Nordstrandh anför några exempel på hur svenska myndigheter ville förhindra spridningen av sådana traktater i Sverige – skulle jag vilja påpeka ett par omständigheter som talar emot den. En av trakterna, *Någre wälmente [...] påminnelser*, utgavs 1726 av Axel Julius Herlin, som var utbildad vid universitetet i Halle och sedan 1719 verksam som präst i Sankt Jakobi (Viru-Jaagupi) i Estland. Hans far, som invandrat från Sverige, hade varit präst i Revals svenskspråkiga församling.⁶ Herlin utgav också – möjligen i egen översättning⁷ – *L'esprit egaré [sic] du monde* (1724), som trots dess franska titel ursprungligen publicerades på tyska.⁸ Uppsalaexemplaret av den äldsta Reval-trakta-

Titeluppslag till [Otto Heinrich Becker], *L'esprit egaré du monde*, thet är, werldenes wrångwisa omdöme om andelige saker [...] (Reval 1724)

ten, *Lähra om begynnelsen* (1718), har en handskriven notis på försättsbladets baksida: ”Kiöpt i Siberien åhr 1721. för 12 [öre] Smt, ombunden i Jön=Kiöping för 24 [öre] Smt a°. 1725 d[en] 26 martij”. Denna traktat hade översatts av Josias Cederhielm, en av de svenska krigsfångarna i Ryssland.⁹ Dessa spridda belägg antyder att åtminstone somliga av Reval-traktaterna inte fann sina primära läsare i Sverige och Finland, utan snarare i Estland och hos de svenska krigsfångarna i Ryssland, bland vilka det pågick en välkänd pietistisk väckelse. Reval var den naturliga platsen att trycka alster för det ryska imperiets svenskspråkiga invånare, även sådana som vistades där ofrivilligt. Flertalet svenska krigsfångar kunde emellertid återvända 1722. Arkiven i Tallinn och Tartu och de svenska krigsfångarnas brev kan möjligen bidra med ytterligare ledtrådar i dessa frågor.

De normalt så rika samlingarna vid Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn hyser bara ett av Reval-trycken, Olaus Verelius’ *Kort föreställning om kyrko=styrelsen* (1724).¹⁰ Det är frestande att se detta som en indikation på att dessa böcker distribuerades vid sidan av bokmarknadens vanliga kanaler, men luckorna i Köpenhamn kan lika gärna ha en annan förklaring: huvuddelen av Reval-traktaterna var översättningar, och biblioteket införskaffade inte utgåvor på andra språk om läsarna i stället kunde tillgodogöra sig originalen.

Här lämnar vi frågan om läsekretsen och vänder oss i stället till ämnet för denna artikel: attributionen av enskilda böcker till tryckeriet i Reval. Den mest aktuella studien av Reval-traktaterna publicerades år 2000 av Liivi Aarma.¹¹ Alla som är bekanta med Estlands och Livlands tidigmoderna kulturhistoria vet att denna författare har en unik förmåga att finna nya och spännande källor och att röra ihop deras innehåll.¹² När vi hos henne läser att den första pietistiska traktaten på svenska sannolikt inte trycktes i Reval 1718 utan redan 1708,¹³ så kan det vara frågan om ny och viktig information, men det kan lika gärna vara en ren villfarelse. Detsamma gäller hennes datering av slutet på sviten till 1730,¹⁴ i stället för 1726.

Av dessa skäl beslutade jag att bestå traktaterna från 1708 och 1730 en närmare undersökning. Vi börjar med den äldre av dem. Den fyller 30 sidor och innehåller ett betänkande av Caspar Neumann, i översättning från tyska till svenska, över schlesiska barn som predikar i det fria.¹⁵ Bara en kopia tycks ha bevarats åt eftervärlden och den finns i dag i Kungl. biblioteket. Skriften i sig innehåller inga angivelser om vare sig tryckare, förlagsort eller tryckår, men på Kungl. biblioteket är man övertygad om att den framställdes 1708. Denna uppgift har till och med angivits på

bokryggen. I en blyertsanteckning på baksidan av försättsbladet görs gällande att boken trycktes i Reval, en uppgift som via bibliotekets lappkatalog letat sig vidare in i Regina och därifrån in i den nationella samkatalogen Libris.¹⁶

Vad mer är, texten existerar i en annan version, tryckt 1708 i Stockholm.¹⁷ Detta reser ett antal frågor. Om vi har att göra med en Reval-traktat av samma typ som dem av senare datum, det vill säga en pietistisk skrift som var förbjuden inom det svenska rikets gränser, så rimmar det illa med att samma text skall ha tryckts så att säga mitt under ögonen på centralmakten i Stockholm. Vidare fungerade censuren på mer eller mindre samma sätt i Reval och Stockholm år 1708.¹⁸ Det var först efter den ryska erövringen av Estland och Livland 1710 som de nya makthavarna släppte efter i kontrollen av i vad mån de böcker som trycktes i Östersjöprovinserna överensstämde med den lutherska ortodoxins höga ideal. Dessutom trycktes alla de yngre traktaterna av Köhler, men år 1708 drevs tryckeriet i Reval fortfarande av Christoph Brendeken, som dog i pesten 1710. Han efterträddes av sin änka och sin son, Johann Christoph Brendeken, som avled redan 1716.¹⁹ Först därefter tog Köhler över. Han hade haft ett tryckeri i Narva mellan 1696 och 1703 innan han flyttade till Moskva 1705; det är inte känt vad han gjorde där.²⁰ Om pietistiska tryckalster var en av Köhlers specialiteter så bör inte en bok från 1708 tillskrivas honom. Det är emellertid tänkbart att boken verkligen trycktes i Reval, men inte 1708 utan snarare tio eller femton år senare, samtidigt med de välkända Reval-traktaterna. Årtalet 1708, bör man komma ihåg, har tillförts senare på ryggen till Kungl. bibliotekets exemplar. Det återfinns inte i själva boken.

Jämförelse av vattenmärken

En undersökning av vattenmärkena har inte givit några tydliga slutsatser. Eftersom böckerna tryckts i oktav och duodes har bara delar av vattenmärken kunnat skönjas på ett fåtal blad. Det hade inte på något sätt varit anmärkningsvärt om Köhler använt olika papperssorter för böcker tryckta olika år. För att få en indikation på om en bok tryckts av Köhler eller något annat tryckeri som använt samma papper krävs en jämförelse av en stor mängd böcker från andra håll med samma tryckår. Den tid som stått till förfogande för att skriva denna artikel har inte medgivit en sådan omfattande undersökning. Så mycket kan emellertid

fastlås som att samma papper använts till titelsidorna till Uppsala-exemplaren av *Samtelige theologiæ professorum [...] responsum, Menniskors lefnadstid, Kort underrättelse, En sann och falsk christen, En syndares elände och tröst, Det nya creaturet och Ett rättsinnigt wäsende*, alla samlade i en volym och med tryckåret 1723.

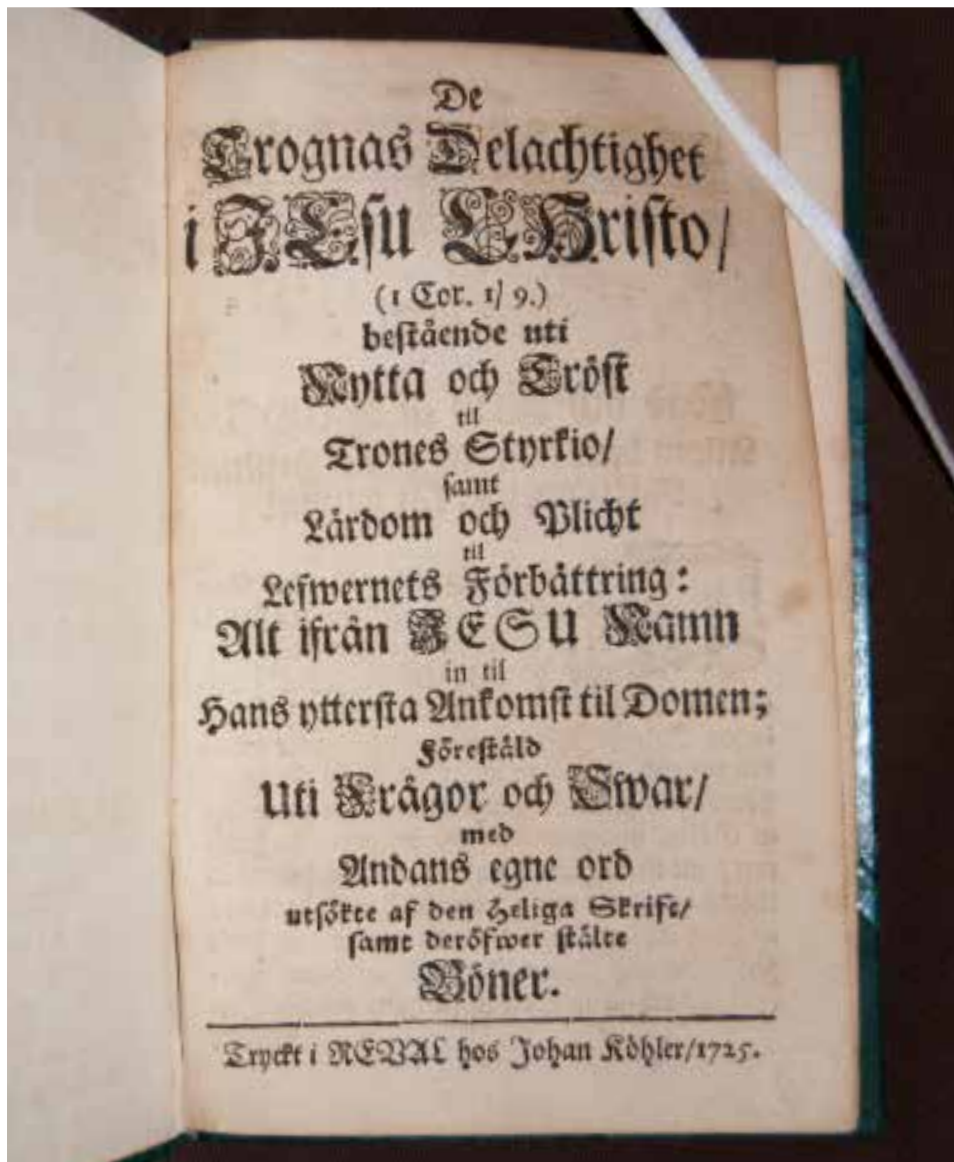
Vattenmärkena på det påstådda Reval-trycket från 1708 visar ingen likhet med vattenmärkena på de säkra Reval-trycken från 1718 eller senare, men detta faktum ensamt gör inte att det kan uteslutas att boken tryckts i Reval.

Typografisk jämförelse

Nästan alla böcker med ”Reval: Johan(n) Köhler” på titelsidan har en ornamenterad linje ovanför tryckuppgifterna (bild s. 127). Något sådant finns inte i det påstådda Reval-trycket från 1708. Man kan naturligtvis argumentera för att en sådan linje är överflödig i det fall tryckarens namn inte utsatts och därför inte behöver separeras från titeln. Motsvarande linje saknas också i tre andra tryck, som behandlar 1720 års riksdag; i dem anges varken tryckort eller tryckår (*En rättskaffens biskops swar, Är det christeligt och Kort extract*). Att döma av utformningen av bokstaven *å* är inget av dem tryckt av Köhler.²¹ Den ornamenterade linjen har ersätts av ett enkelt streck i *L’esprit egaré du monde* (1724), som anger Köhler som tryckare, men denna traktat har en helt annan utformning av titelsidan: texten har spritts ut över uppslagets bägge sidor (bild s. 121). Motsvarande linje saknas även i ett sent Köhler-tryck, *De trognas delachtighet i Jesu Christo* (1725) (bild s. 125), allt medan *Helgonens grönskande ben* (1726) har en annan sorts linje. Ytterligare en annan variant återfinns i *Lähra om begynnelsen* (1718).

I nästan alla Reval-traktater med ”Reval” angivet startar texten eller dedikationen på titelbladets baksida,²² medan titelbladets baksida lämnats blank i det påstådda trycket från 1708. Vidare saknar detta tryck paginering, något som annars återkommer i Reval-traktaterna i en ganska enhetlig form.²³

Medan Köhler återkommande skiftade typsnitt i sina svenska böcker är den påstådda Reval-traktaten från 1708 påfallande enhetlig i sin typografi: En halvfet och något större stil har använts för emfaser, och en något mindre för marginalnoterna. Brödstilen är aningen större än i andra böcker från samma tid och i böcker som bevisligen tryckts av Köhler. Anmärkningsvärt är att fraktur använts för marginalnoternas bibliska

Titelblad till [Jonas Tellmann], De trognas delachtighet i Jesu Christo [...] (Reval 1725).

referenser även när de är på latin. I de flesta andra Köhler-tryck är sådana referenser satta med antikva.²⁴

Även om dessa typografiska iakttagelser talar mot att attribuera 1708-trycket till Köhler skall det medges att de inte utgör någon fullständig bevisning. Om man emellertid jämför brödstilen i detta tryck med kända arbeten ur Köhlers svenska produktion så är det tydligt att samma typsnitt inte återfinns i de övriga verken. Det har inte heller kunnat återfinnas i ett slumpmässigt urval av hans böcker på tyska och estniska.²⁵ Jag tvekar därför inte det minsta när jag hävdar att översättningen från 1708

av Neumann omöjligen kan ha tryckts av Köhler i Reval efter hans återkomst från Ryssland; inte heller trycktes den av Brendeken före Köhlers ankomst till staden.²⁶

Ett närstudium av det påstådda Reval-trycket från 1730, *Oförgripeligt betenckande*, har givit samma resultat, men utrymmet medger ingen närmare diskussion. Denna bok trycktes i vilket fall inte heller i Reval.

Intressant nog nytrycktes flera av Reval-traktaterna helt lagligt i Stockholm år 1760.²⁷ Utgivaren berättade i förordet att den nya utgåvan hade godkänts av konsistoriet i Stockholm och att alla teologiskt tvivelaktiga utsagor i originalutgåvorna hade reviderats. Med sina åtta texter innehåller detta nytryck endast omkring hälften av de skrifter som forskarna brukar hänföra till Reval-traktaterna. Men alla dessa åtta texter hade verkligen tryckts i Reval med förlagsort och tryckeri tydligt angivet på titelsidorna.

Alla bokhistoriker som är bekanta med böcker tryckta under namnet Pierre Marteau eller Pieter Hamer, en fiktiv boktryckare som påstods verka i Köln,²⁸ vet alltför väl att fullständiga tryckuppgifter på inget sätt behöver betyda att de uppgifter som anges är korrekta. Det kan därför inte uteslutas att Köhlers namn använts av någon annan tryckare, men ett stort antal av hans skrifter, inte minst de på tyska och estniska, kan i alla händelser beläggas med säkerhet.

Attribueringarnas uppkomst

Som vi har sett är det inte bara boken från 1708 som felaktigt tillskrivits en Reval-tryckare. Detsamma gäller publikationen från 1730 liksom de tre traktater som utgavs i samband med 1720 års riksdag.

Hur skall denna omfattande attribuering till tryckeriet i Reval förklaras? Intressant nog nämner Libris vanligen inte tryckarens namn i de fall tryckorten anges som Reval. Detta antyder att attribueringen är ganska gammal och stammar från den tid då bibliotekskatalogerna enbart uppgav tryckort, men inte förläggare eller tryckare. Intill slutet av 1700-talet fanns det bara en verksam tryckare åt gången i Reval,²⁹ så när denna tryckort anges innebär detta samtidigt en attribuering till en särskild tryckare.

Min gissning är att attribueringarna uppstått på följande sätt: Bibliotekarier och lärde – såsom Carl Gustaf Warmholtz för tvåhundra år sedan³⁰ – visste att det fanns en serie svenskspråkiga pietistiska böcker

Titelblad till Anthon Wilhelm Böhme, En Sann och Falsk Christen [...] (Reval 1723).

från Reval och så fort de stötte på svenska böcker av den typen utan angiven tryckort har de hänfört den till samma stad. Senare bibliotekarier, och forskare som Aarma, har fortsatt att bygga luftslott på detta fundament. För att anknyta till titeln på denna artikel: ja, förbud tycks sannernigen ha varit smittsamt. Denna smitta har emellertid inte spritts från bok till bok, utan har snarare uppstått som fria associationsbanor hos lärda men okritiska bibliotekarier och forskare.

Problem med information

Ända sedan föreställningen om ”rara böcker” fick fäste under 1700-talet har publikationer som undertryckts av myndigheterna fångat forskares, boksamlares och bibliotekariers uppmärksamhet.³¹ Uppenbart har intresset varit så omfattande att det även sträckt sig till böcker som *antagits* varit undertryckta. Följdenligt har det överflödat av attribueringar till kända tryckare av förbjudna och indragna skrifter. Allt sedan dess har attribueringar till boktryckare, tryckorter och författare överförts från äldre arbeten och kataloger till nyare utan föregående prövning av uppgifterna. Med införandet av de elektroniska samkatalogerna har denna process fått en extra skjuts, och det börjar nu bli dags för forskare och katalogisatörer att stanna upp och värdera kvaliteten på befintlig information innan den sprids vidare.

Väl underbyggda attribueringar kan erhållas från en mängd varierande källor såsom författares egna publikationsförteckningar, korrespondens, arkivaliska källor eller, som i denna artikel, typografisk bevisning.³² Jämförelser av typografiska särdrag kräver tillgång till stora mängder böcker som kan läggas upp och granskas på ett och samma bord. Många bibliotek – och Kungl. biblioteket är ett av de mer avskräckande exemplen³³ – har låneregler och hanteringsbestämmelser som omöjliggör denna sorts undersökningar, och de förhindrar därmed att felaktig kataloginformation korrigeras.

Vid den konferens där denna text ursprungligen skulle ha diskuterats ägnade jag betydande utrymme åt läsesalsreglernas menliga inverkan på bokhistorisk forskning och åstadkom därmed, enligt vad som sagts mig, viss uppståndelse.³⁴ Eftersom jag befarade att mina kommentarer kring hur biblioteken stryper tillgången till information endast skulle ha funnit plats i Kungl. bibliotekets konferensvolym om censur i förkortad och rensad version, har jag i stället valt att publicera den texten i en tidskrift

som är känd för att förespråka bokhistorisk forskning baserad på bruket av originalkällor.³⁵

I stället för att spendera sina begränsade medel på Google-liknande digitaliseringskampanjer som ackumulerar redan existerande data, skulle biblioteken göra bättre tjänst åt lärdomen om de ägnade mer tid åt att kritiskt värdera uppgifterna i sina kataloger – eller åtminstone tillät forskare att göra det.

Förteckning över Reval-traktater – autentiska och falska

*Konsulterade bibliotek*³⁶

- H** Nationalbiblioteket, Helsingfors
- K** Kalmar stadsbibliotek
- Kö** Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn
- L** Lunds universitetsbibliotek
- Li** Linköpings stadsbibliotek
- Ln** British Library, London
- N** Norrköpings stadsbibliotek³⁷
- S** Kungl. biblioteket, Stockholm
- Sko** Skokloster slott
- T** Akademiska biblioteket, Tallinn
- U** Uppsala universitetsbibliotek
- V** Västerås stadsbibliotek
- Ö** Jämtlands läns bibliotek, Östersund

Teckenförklaring

- * Exemplet ej granskat; informationen är hämtad från exempelvis nätkataloger.
- † Falska.

† (1) Casparus Neumannus, *Oförgräpelige Betänckande Öfwer de i Schlesien offentligen Bedjande Barnen / Hwilket Af honom i HErrans fruchtan är samman fattat / och den 29 Februarij 1708. Uthi den dåwarande Afton=Predikan sine Åhörare förestält; Men af Tyskan efter någras begiäran på Swenska Tungomålet öfwersatt Af JOH. WITTE* (utan ort, tryckare eller datum).

8°, 30 s. **S.**

Tryckt i Reval 1708, enligt Libris.

(2) [August Hermann Francke,] *Lähra om Begynnelsen till ett Christeligt Lefwerne / Nembligen: I. Grundelig Anledning till sann Boot och Troo på GUD. II. Enfaldig Underrättelse, huru man skall läsa den Heliga Skrift till sin sanna Upbyggelse. III. Anvisning / huru man retteligen / effter Skriftenes innehåld och GUDZ wählbehag skall bedia. [I]V. Bepröfwande / om man hafwer den sanna lefwande Troon på CHristum / eller intet. Utur Tyska Språket öfwersatt [...], [translated by Josias Cederhielm,] (Reval: Johann Köhler, 1718).
12°, [154] s. **U**.*

† (3) [Nils von Lang,] *En Rättskaffens Biskops Swar Till sin SON / Som begärt / det Fadren wille Förskaffa Honom och Hans Syskon Adeligit Stånd och Skiölde=Bref / Allmänt kunnigt blifwit under påstående Riksdag i Stockholm 1720.* (utan ort, tryckare eller datum).

8°, 39 s. **L***, **N***, **S***, **S***, **U**.

Tryckt i Reval, enligt Warmholtz;³⁸ tryckt i Reval 1720, enligt Libris.

† (4) [Nils von Lang,] *Är det Christeligt och med Wår Evangeliska Lära enigt / at Högwördige Presterskapet söka rum och Säte på Det Werldsliga Ståndets Rang=Ordning? Under påstående riksdag 1720* (utan ort, tryckare eller datum).

8°, 32 s. **L***, **N***, **S**, **S***, **U**.

Tryckt i Reval, enligt Warmholtz;³⁹ tryckt i Reval 1720, enligt Libris.

† (5) [Nils von Lang,] *Kort Extract Utaf Samtelige Högl. Ständernas Urgamla Evangeliska Privilegier / Af Den dyra Guds Mannen LVTHERO fordom ur Guds Heliga Ord författade, och Sedermera af andra rättsinte hans effterföljare altid förswarade emot det farliga Påfwiske Enwäldet oppifwit [sic] under påstående Riksdag i Stockholm 1720.* (utan ort, tryckare eller datum).

8°, 20 s. **L***, **N***, **S**, **S***, **U**.

Tryckt i Reval 1720, enligt Libris.

(6a) [Philipp Jacob Spener,] *Det Andeliga Presterskapet af GUDz Heliga Ord korteligen beskrifwit och med Gudelige Lärares instämmande Witnesbörder bekräftadt* (utan ort eller tryckare, 1722).

12°, [8], [109] s. **Li***, **S**.

Tryckt i Reval av J. Köhler enligt Libris.

(6b) Philip. Jacob Spener, *Det Andeliga Presterskapet / af GUDz Heliga Ord korteligen beskrifwit / och med Gudelige Lärares instämmande Witnesbörder bekräftadt: Först i Tyskan sammanskrifwit af Doct. Philip. Jacob Spener; men nu*

sedermehra / för des stora nytta skull / til märckelig Upbyggelse i Christendomen / på Swenska öfwersatt (Reval: Joh: Köhler, 1722).

12°, [8], 106 s. **N***, **S**, **S***, **U**.

Bortsett från titelsidan skiljer sig (6a) och (6b) enbart i det avslutande arket (s. 97 ff.).

(7) *Samtelige Theologiæ Professorum i Leipzig Åhr 1710. Utfärdade Christeliga och Wälgrundade RESPONSUM eller Swar på En hos them inkommen Förfråging Om Thet så kallade PIETISTERIE. Förswänskat åhr 1722.* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 14 s. **L***, **L***, **Ln***, **N***, **S**, **T**, **U**.

(8) [August Hermann Francke,] *Menniskors Lefnads=Tid betrachtad och förestäld såsom En Sädes=and / I anledning af Galat: 6 / w. 7. 8.* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 47 s. **H***, **H***, **L***, **Li***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(9) [August Hermann Francke,] *Kort Underrättelse Om Möijeligheten At kunna rätteligen blifwa omvänd til GUD / och komma til en Sann Christendoms Utöfning* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 63 s. **H***, **H***, **L***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**, **U**.

(10) Anthon Wilhelm Böhme, *En Sann och Falsk Christen / förestäld Uti en Predikan öfwer 2. Tim. 3 / 5. Åhr 1711. [...]* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 48 s. **H***, **L***, **L***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(11) Anthon Wilhelm Böhme, *En Syndares Elände och Tröst / förestälte Uti en Predikan på Palm=Söndagen Åhr 1718. utur Esai. 66. w. 2. [...]* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 32 s. **H***, **L***, **L***, **Li***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(12) Anthon Wilhelm Böhme, *Det Nya Creaturet i CHristo JEsu / förestält Uti en Predikan på Ny=Åhrsdagen Åhr 1719. öfwer 2. Cor: 5 / w. 17. [...]* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 39 s. **H***, **H***, **L***, **L***, **L***, **Li***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(13) [August Hermann Francke?,] *Ett Rättsinnigt Wäsende i JEsu / (Ephes. 4 / 21.) Förestält Uti Menniskans Fråga och Andans Swar. Samt En kort Bättrings=betrachtelse* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, [12], 76 s. **L***, **L***, **Li***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(14) [Otto Heinrich Becker,] *L'Esprit egaré [sic] du Monde, Thet är / Werl-
denes Wrångwisa Omdöme om Andelige Saker / eller En wälment Påminnelse
och Underrättelse / emot the werldsligen=sinnade Menniskors förutfattade Onda
och Wrångwisa meningar och Lättsinnige Omdömen / The ther utan skälig orsak
/ allenast afen blind Ifwer för Religionen, söka at föra sin Nästa hos andra i miß-
tankar för wilfarande lära [...]* På Tyska uplagt i Amsterdam åhr 1710. och nu
på Swenskan öfwersatt / samt til Trycket befordrat af Axel Julius Herlin / Kyrck-
ioherde wid St. Jacobi Församling uti Estland (Reval: Johan Köhler, 1724).
8°, 94 s. **H***, **H***, **L***, **L***, **Li***, **Li***, **N***, **S**, **U**.

(15) Olaus Verelius, *Kort Föreställning Om Kyrko=Styrelsen / Hwilken For-
dom Professoren [...]* Olaus Verelius författat på Latin, Och Herr Andreas Gæ-
ding [...] *Jemte Ett litet Företal / Genom trycket i dagsliuset befordrat Åhr 1722.
Jemwäl samma Åhr på Swenska öfwersatt blifwit* (Reval: Johan Köhler, 1724).
8°, 45 s. **H***, **H***, **Kö**, **L***, **Li***, **N***, **Ö***, **S**, **Sko***, **U**, **V***.

(16) [Jonas Tellmann,]⁴⁰ *De Trognas Delachtighet i JESu CHristo / (1 Cor. 1 /
9.) bestående uti Nyttä och Tröst til Trones Styrkio / samt Lärdom och Plicht til
Lefwernets Förbättring: Alt ifrån JESU Namn in til Hans yttersta Ankomst til
Domen; Förestäld Uti Frågor och Swar / med Andans egne ord utsökte af den He-
liga Skrift / samt deröfwer stälte Böner* (Reval: Johan Köhler, 1725).
8°, [125] s. **H***, **L***, **N***, **S**, **U**, **U** [ofullständig].

(17) *Några Wälmente och på GUdz ord sig grundande Påminnelser Angående
Christendomens Förbättring / För Etthundrade Åhr sedan på Tyska skrefne / och
sedermera på Swenska öfwersatte; Samt nu för deras stora Nyttighet skull / genom
Censur, til Trycket befordrade af Axel Julius Herlin Kyrckioherde wid St. Jacobi
Församling uti Ehstland* (Reval: Johan Köhler, 1726).⁴¹
8°, 40 s. **H***, **L***, **Ö***, **S**, **U**, **U**.

(18) [Jonas Rothåf,] *Helgonens Grönskande Ben uti Grafwen / eller Åtskillige
Gudelige och Anderike Sånger / som i Lifstiden Afen förlängst / i HErranom /
afsomnad äro sammanskrefne; Men nu mera Ihopsamlade och utur deras tysta
giömmen / genom Trycket i dagsliuset / utgifne af Deß närmaste Wän på Jorden*
(Reval: Johan Köhler, 1726).
12°, [131] s. **H***, **L***, **N***, **S**, **S**, **S***, **U**.

Två versioner finns, vilka enbart skiljer sig rörande det avslutande arket
(s. 121 ff.).

† (19) [David Silvius,] *Oförgräpeligit Betenckande / Angående ett Öfer=*
CONSISTORII inrättande i Sweriges Ryke (n. pl.: n. pr., 1730).

8°, [104] a. K*, L*, Li*, N*, Ö*, S*, U.

”[T]yckes vara tryckt utrikes, til äfventyrs i Revel”, enligt Warmholtz;⁴²
”trycktes [...] troligen utomlands, möjligen i Riga”, förmodar Nordstrandh;⁴³ tryckt i Reval enligt Libris.

NOTER

- * Detta bidrag har översatts från engelska till svenska av Jonas Nordin. En utvidgad version av den engelska texten är tryckt som Jürgen Beyer, ”Pietist tracts in Swedish, printed at Reval/Tallinn in the early eighteenth century: background and bibliographical career”, *Ajalooline Ajakiri: The Estonian Historical Journal*, 147 (2014) s. 115–135.
- 1. För bibliografiska uppgifter om Reval-traktaterna, såväl äkta som falska, se artikelns appendix. Denna artikel har möjliggjorts genom forskningsanslag nr. SF0180040508 vid Tartu universitetsbibliotek, samt från Estniska vetenskapsrådet, anslag nr 9178.
- 2. Ove Nordstrandh, *Den äldre svenska pietismens litteratur* (Stockholm 1951) diss. Lunds universitet.
- 3. Jfr Jürgen Beyer, ”Om anvendelsen af det svenske sprog i Estland og Livland i 1600- og 1700-tallet”, i Svante Lagman, Stig Örjan Ohlsson & Viivika Voodla (red.), *Svenska språkets historia i Östersjöområdet* (Tartu 2002) s. 59–80; dens., ”Schwedische Lesestoffe in Est- und Livland im 17. und 18. Jahrhundert”, i Lea Kõiv & Tiit Reimo (red.), *Books and libraries in the Baltic Sea region from the 16th to the 18th century / Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (Tallinn 2006) s. 165–171. Reval-traktaterna nämns flyktigt på respektive s. 76 och 169.
- 4. Liivi Aarma, ”Rääveli traktaadid”, *Raamat on ... Eesti bibliofilia ja raamatuajaloo almanahh*, 1 (Tallinn 2000) s. 68–78, hävdar, s. 70, att sammanlagt sex bokförteckningar från tre finska städer listar *Lähra om Begynnelsen* (1718). Dessa uppgifter kan emellertid inte återfinnas i den källa hon hänvisar till: Erkki Kansanaho, *Hallen pietismin vaikutus Suomen varhaisempaan herännäisyyteen: teologian-historiallinen tutkielma* (Helsingfors 1947) s. 73.
- 5. Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen: farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*, red. Agneta Åhlén, Lillemor Widgren Matlack & Christer Hellmark (Stockholm 1986) s. 78 f.
- 6. Arvo Tering, *Lexikon estländischer, livländischer und kurländischer Studenten an europäischen Universitäten 1561–1800*, red. Jürgen Beyer (Köln, under utgivning).

7. Nordstrandh (1951) s. 106.
8. [Otto Heinrich Becker], *L'Esprit egaré* [sic] *du Monde Das ist / Das verkehrte Urtheil der Welt in Geistlichen Dingen [...]* (Amsterdam: Henrich Betkii Erben, 1710). Förlagsorten "Amsterdam" är troligen uppdiiktad; jfr Nordstrandh (1951) s. 105.
9. Gunnar Carlquist, "Josias Cederhielm", i *Svenskt biografiskt lexikon*, 8 (Stockholm 1929) s. 25; Nordstrandh (1951) s. 84.
10. I den elektroniska katalogen felaktigt registrerad som "Förställning om Kyrko Styrelsen"!
11. Aarma (2000).
12. Jfr Jürgen Beyer, [recension av två böcker av Liivi Aarma och en av Riho Saard om prästerskapet], *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 56 (2007) s. 618–621; Aivar Pöldvee, "Lihtsate eestlaste ebausukombed' ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek: lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloo", i Piret Lotman (red.), *Ajalookirjutaja aeg / Aetas historicorum* (Tallinn 2008) s. 141–227, särsk. s. 145, 148, 175; dens., "Rektor ja pastor Johannes Forselius: märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast", i Enn Küng [& Kai Tafenau], (red.), *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil*, 3 (Tartu 2009) s. 231–279, särsk. s. 234, 238, 241 f., 248, 252, 258, 260; dens., *Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal* (Tartu 2010), diss., s. 44–46; Jürgen Beyer, "Anforderungen an Pastorenbücher", *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 59 (2010) s. 258–261.
13. Aarma (2000) s. 70. På s. 71 upprepas antagandet, nu som ett fastslaget faktum.
14. Aarma (2000) s. 71.
15. Det finns två kända tyska versioner: Caspar Neumann, *Unvorgreifliches GUTALHTEN* [sic] *Über die in Schlesien öffentlich Bethende Kinder / Welches In der Furcht des HERren abgefasset / Und den 29sten Februar. An: 1708. In der damaligen Abend=Predigt seiner Gemeinde fürgetragen* (Breslau: utan förlag, 1708); *Gründliche Nachricht Von derer Evangelischen Schlesier Kinder=Andacht / Oder Denen* [sic] */ von denen Kindern in Schlesien / unter freyen* [sic] *Himmel / auf offenen* [sic] *Felde haltenden Bet=Stunden. Nebst Hn. Caspar Neumanns / Inspectoris bey der Evangelischen Kirche / und Schule zu St. Elisabeth / in Breßlau / und anderer führenden Gutachten / über solches Beten derer Kinder* (utan ort eller förlag, 1708).
16. <http://libris.kb.se>, 5/12 2012. Lappkatalogen skriver "[Reval] u. å.", men i Regina står "Reval, 1708" utan förbehåll.
17. *Grundelig Underrättelse Om de Evangeliske Schlesiske Barnens Andakt / Eller Deras under bar Himmel och på öppna fältet hållne Böne=Stunder. Tillika med Herr Mag. CASPAR NEUMANS Betänkiande däröfver* (Stockholm: Johan Henr. Werner, 1708).
18. Det är förvisso riktigt att en annan av Neumanns böcker förbjöds i Sverige redan 1683, men det hade inget att göra med pietism eller föregivet kätteri. I det fallet hade tryckaren inkräktat på en annan boktryckares privilegier; se Bengt Åhlén, Agneta Åhlén [& Lillemor Widgren Matlack], *Censur och tryckfrihet: farliga skrifter i Sverige 1522–1954* (Södertälje 2002) nr 16.99.

19. Wilhelm Lenz m.fl. (red.), *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960* (Köln & Wien 1970) s. 100.
20. Enn Küng, ”Johann Köhler ja Narva trükikoda 1695–1705”, i dens. (red.), *Läänemere provintside arenguperspektiivid rootsi suurriigis 16./17. sajandil*, 2 (Tartu 2006) s. 336–362, med en bibliografi över Köhlers produktion på s. 352–356. Kompletterande uppgifter om Köhlers alster återfinns hos Jürgen Beyer, ”How complete are the German national bibliographies for the sixteenth and seventeenth centuries (VD16 and VD17)?”, i Malcolm Walsby & Graeme Kemp (red.), *The book triumphant: print in transition in the sixteenth and seventeenth centuries* (Leiden & Boston, 2011) s. 57–77, särsk. s. 72.
21. Aarma (2000) s. 71 och 74, not 26, är fast övertygad om att de tre små volymer trycktes i Reval 1720 och anger ingenstans att böckerna själva inte innehåller någon information som pekar i denna riktning. Uppenbarligen har hon inte granskat originalexemplaren utan förlitat sig på katalogposterna i Libris, att döma av hur titelsidornas uppgifter återgivits.
22. Inte i *Helgonens grönskande ben* (1726).
23. Undantag: Spener, *Det andeliga presterskapet* (1722); *Helgonens grönskande ben* (1726).
24. Inte i: *De trognas delachtighet* (1725).
25. Georg Günther Tuntzelmann, *Die Seligkeit der Gerechten nach dem Tode / bey dem [...] Leichen=Begängnis Des [...] Christian Buchau [...]* (Reval: Johan Köhler, [1721]); *Der Käyserl: Stadt REVAL Wäisen=Gerichts und Vormünder=Ordnung [...]* ([Reval:] Johann Köhler, 1722); *Eesti=Ma Rahwa Koddo= ning Kirko=Ramat [...]* (Reval: Joan Köler,² 1728).
26. Jfr typsnitten i *Förordning och REGLEMENTE för INFANTERIET [...]* (Reval: Christoph Brendeken, 1701); *Neu=vermehrtes REVALISCHES Gesang=Buch [...]* (Reval: Christ. Brendeken, 1704); *Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament [...]* (Reval: Johan Kristow Prendeken, 1715).
27. *Några Små Traktater Til Enfaldigas Hjelpreda Under deras Wägledande, Ifrån det usla Jordiska, Til det Sälla Himmelska. För detta På Svenska Språket tryckte i Revel, men nu å nyo medelst några wälmentas bekostnad uplagde*, [utg. Peter Murbeck] (Stockholm: Nyström och Stolpe, 1760).
28. Jfr <http://www.pierre-marteau.com>, 5/12 2012.
29. Endel Annus, ”Boktryckerierna i Estland 1631–1900”, i dens. & Esko Häkli (red.), *Den estniska boken genom seklerna: bokhistoriska uppsatser* (Helsingfors 1995) s. 190 f.
30. Carl Gust[af] Warmholtz, *BIBLIOTHECA HISTORICA SUEO-GOTHICA; Eller FÖRTECKNING Uppå [...] Böcker [...] om Svenska Historien [...]*, 1–15 (Stockholm & Uppsala: Anders Jac. Nordström [m.fl.], 1782–1817).
31. Jfr [Jacob Friedrich Reimann], *BIBLIOTHECA HISTORIÆ LITERARIÆ Critica, eaque Generalis, hoc est CATALOGI BIBLIOTHECÆ REIMANNIANÆ Systematico-Criticæ TOMVS SECVNDVS [...]* (Hildesheim: Vidua Lud. Schroe-

- deri, 1739) s. 103: "Omnes libri impressi rari sunt, qvi excusi sunt ab inventione Artis typographicae usque ad A. C. 1500. Item qvi auctoritate publica prohibiti, combusti, expurgati, castrati. Qui cum aliis collati, ab ipsis Auctoribus, vel etiam ab alio erudito Viro notati, correcti, aucti, additamentis [sic] qvibusdam ineditis locupletati, singulares ob causas suppressi, παραδοξοι. Qvorum oppido pauca excusa sunt exemplaria. Qvi prodierunt sumtibus Auctorum, in locis dis-sitis: Lusitania, Hispania, Italia, Svecia, Russia &c."
32. Jürgen Beyer & Leigh T. I. Penman, "Printed autobibliographies from the sixteenth and seventeenth centuries", i Malcom Walsby & Natasha Constantini-dou (red.), *Documenting the early modern book world: inventories and catalogues in manuscript and print* (Leiden & Boston 2013) s. 161–184; Leigh T. I. Penman, "A heterodox publishing enterprise of the Thirty Years' War: the Amsterdam office of Hans Fabel (1616–after 1650)", *The Library*, 15 (2014) s. 3–44.
 33. Låntagare tillåts endast beställa sju böcker åt gången. Många gånger, som i mitt fall, kan de ha kommit långväga ifrån, men de har bara kunnat beställa sju böcker i förväg; först när dessa hämtats ut kan sju nya böcker beställas fram. De tas fram till eftermiddagen. Efter att även dessa hämtats ut kan sju nya böcker beställas, vilket gör sammanlagt tjuogoett (just det antal som min undersökning baseras på). Men de sista sju böckerna plockas endast fram till nästa dag, vilket gör en ny resa nödvändig. Detta kan låta som en liten olägenhet, men bibliotekets låneregler tillåter därtill att endast tre–fyra böcker får ligga på bordet samtidigt. Om man vill titta på ytterligare böcker måste några av dem man redan lånat återlämnas. Att jämföra exempelvis formen på ett versalt G i ett påstått Reval-tryck med motsvarande bokstav i något av de säkra Reval-trycken kräver därför ett oavbrutet rännande fram och tillbaka för att byta böcker vid lånedisken.
 34. En videoinspelning från det muntliga framförandet kan ses exv. på <http://www.kb.se/aktuellt/video/Information-som-problem/>; http://www.youtube.com/watch?v=d_D2WPbnxEo, 13/3 2012.
 35. Jürgen Beyer, "The influence of reading room rules on the quality and efficiency of historical research", *Text: svensk tidskrift för bibliografi/Swedish journal of bibliography*, 8:3 (kommande). Om vikten av att studera original, se även Tryggve Siltberg, "Landsarkivet i Visby 1971–2005", i Tommy Sundberg (red.), *Landsarkivet i Visby 1905–2005* (Visby 2005) s. 49–116, särsk. s. 109–113.
 36. I fall ett bibliotek äger mer än ett exemplar upprepas bibliotekskoden. Åtminstone på KB tycks det faktiska antalet exemplar ofta vara större än vad uppgifterna i katalogen ger vid handen.
 37. Alla böcker från Norrköpings stadsbibliotek som förtecknas nedan återfinns i Finspongssamlingen, som förvärvades från detta De Geer-slott i början av 1900-talet. Att dessa böcker numera förvaras i Norrköping har lett Aarma (2000), s. 69, till den felaktiga föreställningen att de fördes till staden av Reiner Broocman, tidigare verksam i Lais, Livland, och kyrkoherde i Norrköping från 1712! Om Broocman, jfr Tering (kommande).

38. Warmholtz, 4 (1788) nr 2444: "Desse Skrifter tros vara tryckte i Reval".
39. Warmholtz, 4 (1788) nr 2445: "Desse Skrifter tros vara tryckte i Reval".
40. Förf. enl. Nordstrandh (1951) s. 221, som också nämner att ett exemplar i Göteborgs stadsbibliotek har namnet John Bruce på titelsidan. LIBRIS anger ingen författare.
41. Aarma (2000) s. 71, anser denna traktat vara en översättning av Elias Praetorius [Christian Hoburg], *Spiegel Der Misbräuche beym Predig=Ampt [...]* (utan ort eller tryckare, 1644) – en bok på inte mindre än 756 sidor. Helsingfors universitets samkatalog attribuerar boken till Otto Heinrich Becker (<https://helka.linneanet.fi/cgi-bin/Pwebrecon.cgi?BBID=83914,5/122012>), som föddes 1667 och inte gärna kan ha publicerat en bok 1626. Nordstrandh (1951) s. 142 föreslår Johan Gezelius d. y. som översättare och diskuterar ytterligare andra förslag som framförts rörande författarskapet i äldre litteratur.
42. Warmholtz, 4 (1788) nr 1770.
43. Nordstrandh (1951) s. 214.

Abb. 9.

Photographische Aufnahme der Leihstelle d

der Bibliothek mit der Kardex-Flachkartei.

ESKO M. LAINE

.....

Läsande i Finland under 1700-talet – kontroll och attityder

HELSINGFORS KYRKLIGA SAMFÄLLIGHET HAR under senare år upplevt ett oväntat problem: exploderande mobiltelefoner. Detta är inte inledningen till en dålig science fiction-berättelse, utan ett fenomen som upprepas då och då på kyrkogårdskrematoriet i Helsingfors. Det handlar inte om vilka mobiltelefoner som helst utan om sådana som de anhöriga har velat lägga ned i kistan till sina käraste i stället för blommor inför den sista resan. Detta kan verka makabert, till och med motbjudande, men frågar man varför det sker får man ofta ett svar som låter rationellt. De anhöriga säger att de texter som de avlidna har skrivit eller tagit emot här i livet är privata och inte tillhör någon annan. Texterna innehåller känslor, minnen och erfarenheter som inte går att slänga bort hur som helst. Det enda man kan göra är att låta de avlidna bära dem med sig till och med bortom den yttersta gränsen.

Pliktlagen förutsätter leverans av böcker till bibliotek och allmänna samlingar. Materialet i de avlidnas mobiler ingår inte i den kategorin, men som fenomen leder de in oss på en intressant fråga, nämligen en diskussion om "det privata" och "det offentliga" eller "allmänna" i litterära sammanhang. Med "privat läsande" avses här ett läsande som inte syftar på att dela det lästa till exempel i form av en diskussion. Den "privata läsaren" läser enbart för sitt eget, för andra ofta dolda intresse eller ändamål. Med "det allmänna läsandet" menar jag läsning av den typ som förstärker sociala kontakter på så sätt att viljan väcks hos läsaren att dela det lästa med andra. Läsning av denna typ leder till större social integration till exempel genom läsecirklar. I det senare fallet förstärker läsandet de läskunnigas integration med samhället även i ordets vidare

bemärkelse. I det ”privata läsandet”, däremot, vill man behålla den inhämtade kunskapen för sig själv, exempelvis på grund av att texten anses innehålla hemligheter som man anser bör förbehållas endast dem som rätt kan förstå innehållet eller sådana som hör till en viss exklusiv grupp, såsom pietister eller mystiker. Även sms-meddelanden har denna dualistiska karaktär: vissa av dem är ytterst privata, andra vill man gärna dela med vänner.

Det lästa kan man alltså dela med andra – eller inte. I båda fallen har läsandet likväl sociala konsekvenser: det antingen integrerar eller leder bort från andra, i extremfallen isolerar det rentav. Förstärkte läsandet social integration i 1700-talets Finland eller ledde det tvärtom till politisk eller religiös isolering, till och med separatism? Läste man ”privat” eller ”allmänt” på Bottenvikens östra strand? Svaret på de här frågorna lyder både ja och nej beroende på vilken del av landet man talar om.

Regionala lässkillnader

Från Stockholms horisont, det vill säga sett från rikets huvudstad, utgjorde Finland – den så kallade östra riksdelen – en enhet under 1600- och 1700-talet. I jämförelse med moderlandet var Finland ett perifert och tämligen outvecklat område, som ändå hade egen litteratur på mo-

dersmålet. Antalet titlar var dock anspråkslöst. Enligt Fredrik Wilhelm Pippings katalog (1856–1857) över tryck publicerade på finska före 1850, fanns det endast 343 noteringar från reformationen till början av 1700-talet. Under följande århundrade, det vill säga mellan 1700 och 1800, utökades antalet med ytterligare 1 429 nya titlar, till största delen lagar, kungliga resolutioner, kungörelser och påbud. Men där fanns också Nya Testamentet från Mikael Agricolas tid (1548), en postilla av Åbo-biskopen Ericus Eriici Sorolainen i två volymer (1621, 1625), och naturligtvis psalmboken och katekesen.¹

Det som emellertid tedde sig självklart ur Stockholms perspektiv var det inte när man betraktade läget från andra sidan av Bottenviken. Det fanns nämligen inte ett Finland utan två, i många avseenden helt olika landsdelar, där man förvisso talade samma språk och kunde förstå varandra, men där seder, kultur och vokabulär skilde sig åt. Många ord var gemensamma men hade ett varierande semantiskt innehåll. En ko eller kalv kallades till exempel i Österbotten för *itikka*. Samma ord existerade också i de savolaxiska och karelska dialekterna men betydde där någonting helt annat, nämligen 'mygga' eller 'insekt' i ordets vidare bemärkelse.² Dessa semantiska skillnader kunde ibland leda till svårigheter i kommunikationen invånargrupperna emellan. Inom forskningen har man inte kunnat komma överens om varför de östliga och västliga landsändarna var så olika, men jag finner en sannolik delförklaring i att freden mellan Sverige och Ryssland 1323 delade Finland itu.³

Skillnaden mellan landets olika delar var speciellt märkbar i den litterära kulturen. Redan under 1600-talet närmade sig den västliga delen av landet det övriga Sverige. I fråga om läskunnighet, skolor, bokinnehav eller läslust kan man inte se någon större skillnad mellan Österbotten och Västerbotten. På riksdagarna befann sig delegaterna från Åbo stift i de flesta avseenden på samma nivå som de övriga svenska stiftet.⁴ Detta gällde inte den östliga delen av Finland. I Savolax och Norra Karelen stötte prästerskapet på stora svårigheter i sina strävanden att öka läskunnigheten. Befolkningen tycktes inte visa något intresse alls för så kallade bokliga konster. Tvärtom verkade det råda en genuin rädsla mot allt som hade med läsande att göra. Antingen anmälde sig bönder i Östra Finland aldrig till läsförhören eller så "glömde" de att infinna sig. I värsta fall rymde den manliga delen av allmogen i panik ut på kyrkbacken då läsförhöret började och stannade där och söp i lugn och ro ända tills förhöret var över. Allmogen försummade alltså helt fräckt både prost- och biskopsvisitationerna och struntade i sina kristliga plikter. Det gjorde

En rustik finländare. Folktyp ur Neu-eröffnetes Amphi-Theatrum [...] alle Nationen (Erfurt 1722).

det omöjligt för prästerskapet att låta allmogen delta i den heliga nattvarden, som utgjorde den viktigaste förutsättningen för en kristen vigsel och ett kristet levnadssätt i allmänhet.⁵

I Norra Savolax levde vissa år en betydande andel av befolkningen på sätt och vis utanför samhället. De skulle gärna ha velat gifta sig, döpa sina barn och integreras i samhället, men det gick inte på grund av deras bristande läskunnighet och oviljan mot eller kanske snarare rädslan för att lära sig läsa. För att lösa problemet lät vissa präster, till exempel i staden Kuopio, stundom även de icke läskunniga delta i nattvarden och gifta sig trots att biskoparna strängt hade förbjudit detta. En präst som satte sig över förbudet riskerade suspension eller allvarliga försämringar i relationerna med domkapitlet.⁶

Katekesundervisningen visar på skillnader i läsandet

Den kulturella klyftan mellan de olika delarna av Finland var som störst på 1700-talet, då läskunnigheten gjorde snabba framsteg i Österbotten och då det traditionella samhället genomgick en förändring. Detta berodde delvis på olika takt i läskunnighetens utbredning i den östra respektive västra delen av landet, delvis på utbudet av böcker. Åbo var under den så kallade svenska tiden den enda stad i riksdelen där svenska bokhandlare hade ombud. Viborgs domkapitel hade redan under 1600-talet varit beroende av bokmarknader i Åbo och Stockholm för böckernas anskaffande. Tack vare biskopen Petrus Bångs strävanden fick Viborg 1689 äntligen ett eget boktryckeri, men det totalförstördes i en eldsvåda redan efter ett år. Förlusten av Viborg till Ryssland efter freden i Nystad 1721 accelererade avsevärt den litterära kulturens förfall i östra Finland. Borgå, som låg långt borta från Savolax och Norra Karelen, ärvde delvis Viborgs ställning som östra Finlands kulturella centrum, men trots domkapitel och gymnasium (som båda flyttades till Borgå 1723) saknade staden all form av boknäring ända till 1748, då bokbindaren Elias Gunner etablerade sig i staden. I Borgå fick han ansvaret för bokhandeln inom hela stiftet, men 1760 utplånades en stor del av hans egendom och hela hans boklager i en eldsvåda. I östra Finland var också det höga priset på böcker ett hinder för spridning, mera så än i de välbärgade landsdelarna i väster. Allt detta fördjupade klyftan mellan öst och väst i boklig kultur.⁷

Visitationsprotokoll från frihetstiden ger åtskilliga belägg för att det förhöll sig så. Enligt den karolinska kyrkolagen från år 1686 var prästen förpliktad att undervisa församlingen gradvis, steg för steg. Först måste menigheten fördjupa sig i de sex så kallade huvudstyckena, som var undersåte måste kunna läsa innantill. Inte förrän detta mål hade uppnåtts fick man gå vidare i katekesen. Prästerna kunde undervisa sina åhörare på den tredje, mest avancerade nivån, hustavlan, först då majoriteten av församlingen hade visat sig behärska de sex huvudstyckena.⁸

I till exempel Satakunda, Österbotten och Tavastland fanns det en kontinuerligt minskande skara så kallade tröga och långsamma läsare, medan vissa socknar i Savolax och Norra Karelen, till exempel i Nilsä som hörde till Kuopio moderförsamling, hade församlingar där ingen nådde den högsta nivån i katekesförhören under den svenska tiden. Detta innebär att det i Nilsä i Norra Savolax antagligen bara fanns enstaka bönder som verkligen kunde ta sig an text i den mening man i våra dagar

lägger in i begreppet läsande. Den stora majoriteten levde bara upp till ett absolut minimum av prästerskapets krav.⁹

I den västra delen av Finland var läget det motsatta. Redan under 1600-talet tvingades föräldrarna att under biskopsvisitationerna förklara offentligt inför församlingen varför deras barn inte kunde läsa. Bristande läskunnighet betraktades som stor skam. I vissa församlingar i Egentliga Finland, såsom Salo-Uskela, kunde de icke läskunniga församlingsmedlemmarna räknas på ena handens fingrar i slutet av 1700-talet.¹⁰ Personer som nått en hög grad av läskunnighet i Ilmola (Ilmajoki) och Lillkyrö (Vähäkyrö) längtade efter böcker på modersmålet, det vill säga på finska. Därför vände de sig till domkapitlet i Åbo, som var lagligen ålagt att övervaka den litterära kulturen genom att utdela tryck tillstånd eller förbjuda publicering av olika alster.¹¹

Domkapitlet sympatiserade av allt att döma med de läshungrande bönderna, men gjorde i praktiken inget för att bistå dem. Man hänvisade till bristande resurser i ett fattigt land efter ett katastrofalt krig under åren 1700–1721. Man ansåg sig inte ens ha råd att stödja de allra viktigaste institutionerna i stiftet, nämligen skolorna. Penningbristen ledde till bristande underhåll, skolbyggnaderna förföll och biblioteken blev eftersatta. Det resulterade i sin tur i stora svårigheter för ungdomarna på landsbygden; deras undervisning blev givetvis lidande. Värt att notera är också att domkapitlet ansåg katekesen vara tillräcklig litteratur för bönderna i deras strävan att bli goda kristna.¹²

Detta svar behagade inte alls de läskunniga bönderna i Ilmola eller Lillkyrö. Om inte de kyrkliga myndigheterna efterkom böndernas önskemål, skulle bönderna själva skaffa in böcker från moderlandet och på egen hand översätta dem utan att invänta något som helst tillstånd från domkapitlet.¹³

Därigenom satte de sig medvetet upp mot överheten, men utan illasinnade avsikter. Ingenting antyder att denna aktivitet i sig innebar motståndsvilja av något slag, än mindre inbegrep den några religiöst separatistiska tendenser. Visst fanns det mystiska strömningar under ytan också i Österbotten, men de var knappast av avgörande vikt i detta ärendet. Men det aktiva sökandet efter litteratur ledde så småningom allmogem allt längre bort från den typ av litteratur som överheten och framför allt prästerskapet förespråkade. I huvudstadens mörka gränder fanns det inte bara tillåten uppbyggelselitteratur till salu. Förutom den typ av böcker som enligt plikt lagen levererades till offentliga samlingar fanns det också förbjuden och – ur överhetens synvinkel – farlig litteratur.

Mystiska handskrifter, teosofi, pietism av olika slag fanns det gott om i Stockholm – det var bara att välja och vraka.¹⁴

Böckerna som väg från ”det allmänna” till ”det privata”

De bokanskaffningar som de så kallade mystikerna i Österbotten var involverade i kom att få oväntade konsekvenser. Läslusten, som ledde en del österbottniska bönder in på den kyrkliga separatismens väg, var ironiskt nog en följd av prästerskapets helhjärtade strävan att vinna dem för den samhälleliga solidaritetens sak. Genom att undervisa församlingen ville prästerskapet gynna lojalitet mot samhället och konungen och därmed bygga upp ett ståndssamhälle med kristna värderingar. Katekesen tillhörde visserligen kategorin symboliska verk, men det var inte symbolvärdet i sig som hade betydelse utan snarare verkets funktion som religiöst fundament med relevans för både andliga och världsliga angelägenheter. En aspekt överheten inte hade räknat med var att kunskapen och läsandet inte kunde styras, kontrolleras eller utnyttjas för endast vissa ändamål under någon längre period. Det gick inte då och det går inte heller i dag. Väcks intresset för läsande på allvar, måste man förbereda sig på oväntade följder till exempel i allmogens sociala och religiösa beteende. Läsarrörelsen i Norrland och i den finska Lappmarken mot slutet av 1700-talet är tydliga tecken på detta.¹⁵ I detta avseende var Österbotten inget undantag.

I Östra Finland var situationen en helt annan. Som exempel kan nämnas att allmogen i Idensalmi, den största församlingen i Savolax, knappast ägde några böcker alls. Bondhustrun Maria Hynyin hade enligt bouppteckningen 1797 två böcker: en utsliten psalmbok och en så kallad lång katekes av Olof Svebilius. Detta var det största ”biblioteket” i hela församlingen under 1700-talet.¹⁶ Ur bokhistorisk synvinkel är detta värt att beakta. Innehavet av två gamla och utslitna böcker bevisar förstås inte i sig att Maria Hynyin kunde läsa, men det är en antydning i den riktningen. Belägg för hennes läskunnighet måste sökas på annat håll. I Idensalmi skriftbok från året 1759 står det *x* vid hennes namn som ett tecken på att hon uppfyllde alla de kriterier som prästerskapet på orten hade ställt upp för allmogens läskunnighet. I prästernas ögon var hon litterat – i bästa kategori. Hon var kanske bara ”en liten fisk”, men även ”dammen” (Idensalmi moderförsamling) var minimal sett i ett läskunnighetsperspektiv.¹⁷ Detta betyder ingalunda att hennes läskunnighet

kunde jämföras med det vi i dag kallar för läskunnighet. Men ändå: eftersom hon inte längre var analfabet föddes hennes barn till en litterär värld. Dessa två anspråkslösa böcker knöt den fattiga bondhustrun och hennes efterkommande till den värld som baserade sig på kunskap i litterär form – pliktlagens värld.

För Maria Hynyin innebar läsandet integration, inte separatism eller isolation. Av allt att döma var hennes bokliga lärdom rätt begränsad, men för henne var dessa två böcker allt hon behövde för att kunna gifta sig eller för att fylla alla de krav kyrkan ställde på ”en god kristen undersåte” och församlingsmedlem. Det var kanske inte mycket, men för henne dock fullt tillräckligt. Läsandet av dessa böcker stärkte uppenbarligen hennes band till den värld som byggdes upp och behärskades av konungen och prästerskapet. Dessa böcker öppnade vägen *till* samhället, de ledde inte *från* samhället till ytterligare isolation, som fallet var i Österbotten. Hur hon själv upplevde läsandet, vad läsandet betydde för henne personligen eller om hon någonsin läste andra böcker än psalmbok och katekes vet vi ingenting om. Det spelar heller ingen roll i detta sammanhang. Genom sin läskunnighet blev hon en ärlig undersåte oberoende av hur hon använde sin nya förmåga eller vad den egentligen förde med sig.

Vi kan ingenting veta om detta, men vi kan spekulera. Om Maria Hynyin hade ägt flera böcker eller om hennes läslust hade varit större, skulle hon då ha valt samma väg som de så kallade mystikerna? Förutom den allmänt bristande läskunnigheten i Östra Finland fanns egentligen bara en faktor som skilde henne från dem: moderlandets lockande marknader var alldeles för långt borta från östra Finland. På marknadsdagar kunde man kanske ibland hitta några andra böcker än katekeser eller psalmböcker. Däremot hade man inte möjligheten att, som i Stockholm, köpa böcker som salufördes trots att de var föremål för myndigheternas censur. Risken att hamna på avvägar var betydligt mindre i östra Finland än i Österbotten.

Bokens integration i människornas vardag var i Östra Finland en mycket utdragen process. Vid en tidpunkt då de läshungrande österbottningarna regelbundet korresponderade med domkapitlet eller på eget initiativ införskaffade lämplig litteratur, befann sig Savolaxborna endast i början av ett utvecklingsskede som så småningom skulle leda till integration med ett samhälle präglad av boklig lärdom. För dem betydde katekesövningar endast att deras samhälleliga lojalitet förstärktes och att deras integrationsprocess påskyndades.

NOTER

1. Fredrik Wilhelm Pipping, *Förteckning öfver i tryck utgifna skrifter på finska, äfvensom öfver några andra arbeten, innehållande någon uppsats på detta språk, eller annars ledande till dess kännedom* (Helsingfors 1856–1857 [1967]) flerst. Om Bibelns spridning i Finland på 1600- och 1700-talet, se Esko M. Laine, ”Mitä on merkinnyt kristilliselle sanomalle, että Raamattu on kirja? Kirjahistoriallinen näkökulma Raamattuun”, s. 10–12, och Tuija Laine, ”Kenen Raamattu? Raamatun levinneisyydestä Suomessa 1600- ja 1700-luvuilla”, s. 26–31, båda i Lassi Larjo (red.), *Raamattu ja länsimainen kulttuuri: STKS:n symposiumissa marraskuussa 2002 pidetyt esitelmät* (Helsingfors 2003).
2. Institutet för de inhemska språken, *Suomen murteiden sanakirja* [Ordbok för finska dialekter], <http://www.kotus.fi/haku?searchterms=itikka&haku.x=12&haku.y=13,30/1> 2013.
3. Pentti Laasonen, ”Itä-Suomen luterilaisuuden rakennetekijöitä”, i Kalle Justander & Jussi Ojalahti (red.), *Itä-Suomi on erilainen* (S:t Michel 1969) flerst.
4. *Prästeståndets riksdagsprotokoll*, 10: 1740–1741, utg. Stefan Lundhem (Stockholm 1994).
5. Pentti Lempiäinen, *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa* (Helsingfors 1967) s. 142; Pentti Laasonen, *Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana* (Kuopio 1967) s. 346–355; Esko M. Laine, ”Det skrämmande och hemska läsandet”, i *ABC: Läsandet i överhetens tjänst* (Helsingfors 2002b) s. 22–25; Laine (2003) s. 14; Esko M. Laine & Tuija Laine, ”Kirkollinen kansanopetus”, i Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (red.), *Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historia*, 1: Huoneentaulun maailma: kasvatust ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle (Helsingfors 2010) s. 264; Esko M. Laine, ”Did mandatory literacy distort Lutheranism? The Church, literacy, and social control in Finland from reformation era to the age of Lutheran orthodoxy”, i Tuija Laine (red.), *Luther, reformaatio ja kirja: Luther, the reformation and the book* (Helsingfors 2012) s. 75.
6. Visitationsprotokoll 1670, II Cd:1, Kuopio moderförsamling (KKA), Landsarkivet i Joensuu (JLA); Annotationer rörande kyrkodisciplinen i Kuopio församling, II DA:1, 46, KKA, JLA; Esko M. Laine, ”Kirkon ja jumalanpalveluksen merkitys kuopiolaiselle yhteisölle 1600–1700-luvuilla”, i Matti Komulainen (red.), *Elämän veden virrassa: Kuopion emäseurakunta 450 vuotta* (Kuopio 2002a) s. 64 f. Se även Salme Vehvilä, *Kuopion pitäjän kirkolliset olot vuodesta 1721 vuosisadan loppuun* (Kuopio 1938).
7. Borgå domkapitels arkiv, protokoll 1725–1726, Ca:1–15, Landsarkivet i Tavastehus; J. T. Hanho, *Suomen oppikoululaitoksen historia*, 1: Ruotsin vallan aika (Borgå & Helsingfors 1947) s. 331–333; Simo Heininen, *Vanha Viipurin hiippakunta*, Viipuri- Porvoon- Tampereen hiippakunnan historia 1554–2004

- (Helsingfors 2005) s. 1–55; Tuija Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita: kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800* (Helsingfors 2006) s. 113 f., 146 f., 193–195.
8. *Kyrkio-lag och ordning, som then stormächtigste konung och herre, herr Carl then elfte, Sweriges, Göthes och Wändes konung, &c. år 1686. hafwer låtit författa, och år 1687. af trycket utgå och publicera. Jemte ther til hörige stadgar* (Stockholm 1687) kap. 2:9; Mikko Juva, *Varsinais-Suomen historia*, 7:3–4: Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemisen vuosisatoina (1600–1808), (Åbo 1955) s. 119; Lempiäinen (1963) s. 254; Daniel Lindmark, *Uppfostran, undervisning, upplysning: linjer i svensk folkundervisning före folkskolan* (Umeå 1995) s. 165; Esko M. Laine (2012) s. 75 f.
 9. Skriftböcker i Kuopio 1728–1759, 1776–1781, I A:1–4, 7, KKA, JLA; Laine (2002a) s. 64. I Tavastland bötfullades redan på 1700-talet de församlingsmedlemmar, som hade försummat sina plikter att lära sig läsa; se Eeva Ojanen, *Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla* (Helsingfors 1966) s. 89.
 10. Visitationsprotokoll 5/3 1761, 28/6 1780 och 22–23/5 1804, Salo-Uskela moderförsamling, II Ce:1, § 1, Landsarkivet i Åbo (ÅLA); Juva (1955) s. 120; Esko M. Laine, ”Salo-USkelan seurakunta yhteisönä”, i Ali Pylkkänen, Ismo Vähäkangas & Esko M. Laine, *Joki yhdisti ihmiset: Salon ja Uskelan historia n. 1150–1868* (Salo 2006) s. 625; Esko M. Laine & Tuija Laine (2010) s. 264.
 11. Esko M. Laine, *Geografia alkavillen* (Helsingfors 1999) s. xxiv–xxvii; Esko M. Laine & Tuija Laine (2010) s. 283–285.
 12. Esko M. Laine & Tuija Laine (2010) s. 284 f.
 13. Protokoll 1755–1777, Åbo domkapitels arkiv (DKA) A I:1–15, ÅLA; Missiv och bref-böcker, DKA B:1–79, ÅLA; ÅLA Handlingar angående moderförsamlingar i Österbotten, DKA E VI:58, ÅLA.
 14. *Sven Roséns dagbok 1730–1731*, utg. Nathan Odenvik (Stockholm 1948) s. 21, 41, 62 f. 130; *G. Benzelstjernas censorjournal 1737–1746*, utg. Leonard Bygdén & Eugène Lewenhaupt (Uppsala 1884–1885) s. 99, 119, 208, 243; Ove Nordstrandh, *Den äldre svenska pietismens litteratur* (Lund 1951) s. 275–286, 296–309, 312.
 15. John Holmgren, *Norrlandsläseriet* (Stockholm 1948) s. 133–177; Daniel Lindmark, ”Awakening astray: infectious enthusiasm in 18th century Sweden”, i Arne Bugge Amundsen (red.), *Revival and communication: studies in the history of Scandinavian revivals 1700–2000* (Lund 2007) s. 20 f.
 16. Bouppteckningar i Idensalmi 1777–1810, Idensalmi moderförsamling (IKA) I Jee:1, JLA.
 17. Skriftbok 1759–1765, IKA I Aa:3, 41, JLA.

Reichstrennen Gefallen 7 Ch 1793 -4
Das Reichstrennen für unsere Gefallen
Die Toten im Rhein. S.W. Heudr.
(Düsseldorf 1926: Bagel J. 28 S. 4

568 2211
Zurück
7 CR 17
Dienr. 1
Nikolaus Be
Jahrgang Band. 102
1926
Zahl der Blätter 7
Hefen
Name Schen
Vorname Wi
Matrikel oder Teilr.

Entlehn.		Verlänger.		Vorbest.	
III		I		I	
7 Ch 1793	A.1	Ex.1	O	Reichstrennen	4 ^o 1926
7 Ch 2114	A.1	H.2	O	Diam	8 ^o 1922
9 Ba 2765	A.1	Ex.1	O	Habicht	4 ^o 1926
9 Bb 1456	A.1	Bd.1	O	Ducati	4 ^o 1927
9 Bb 1456	A.1	Bd.2	O	Ducati	4 ^o 1927
9 Bc 1448	A.1	Ex.1	O	Brückmann	8 ^o 1908
9 G 47	A.1	Bd.1	Ex.1	O	v. Leixner
10 Aa 8032	A.1	Ex.1	O	Weltkunst Bücherel	4 ^o
10 Ae 8036	A.1	Ex.1	O	Lukomsky	8 1923
10 Ad 6260	A.1	Ex.1	O	Neukirch	4 ^o 1914
10 Ad 6291	A.1	Bd.1	Ex.1	O	Koehler

Scheffers, Georg
Lehrbuch der darstellenden Geometrie, Bd. 1.
Berlin: Springer 1919
Ex. 1
62745

1930 Entlehn.

III

Verlänger.

II

Vorbest.

III

Entlehn.		Verlänger.		Vorbest.	
III		II		III	
4C 3168	A.1	Bd.1	Ex.1	●	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.2	Ex.1	O	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.1	Ex.2	O	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.2	Ex.2	O	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.1	Ex.3	O	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.2	Ex.3	●	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.1	Ex.4	●	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.1	Ex.5	O	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.2	Ex.5	O	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.1	Ex.1	O	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.2	Ex.1	O	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.1	Ex.2	●	Scheffers
4C 3168	A.1	Bd.2	Ex.2	●	Scheffers

18 Ka 2105	A.1		O	Bantlin	8° 1921	
18 Ka 2456	A.1	Ex.1	O	Duhn	8° 1926	
18 Ka 2559	A.1		O	Boehm	8° 1928	
18 Kb 14	A.1	Ex.1	O	Huth	8° 1914	
17 A 164	A.1	Bd.1	Ex.1	O	Henkart	8° 1926
17 Ba 3003	A.2	Bd.2	Ex.	O	Ludicke	8° 1914
17 Ba 2037	A.1		O	Boehrer	4° 1883	
17 Ba 2356	A.3		Ex.1	O	Bethmann	8° 1924
17 Ba 2894	A.1	Bd.2	Ex.1	O	Wilda	8° 1916
17 Ba 2974	A.1		Ex.	O	Mirbach	4° 1916
17 Ba 3172	A.1		Ex.1	O	Lippmann	8° 1920
17 Bb 1404	A.2	4	Ex.1	O	Billiter	8° 1928
17 Bb 1608	A.2		O	Buehl	8° 1921	
17 Bb 2730	A.1		Ex.1	O	Kleier	8° 1927
19 Cc 890			O	Bankatwinning	4° 1929	
19 Ec 1067	A.2		Ex.1	O	Dickmann	8° 1920
19 Da 444	A.1	R1.1	Ex.1	O	Ortalgino	8° 1922
21 C 984	A.1		Ex.1	O	Sparbier	8° 1926
21 C 1024	A.1		Ex.1	O	Schroeder	8° 1927
22 1971	A.1		Ex.1	O	Siemens-Schuckert-W.	4° 1917
24 Ac 1820	A.1		Ex.1	O	Jahns	8° 1927
24 C 433	A.1		O	Jahns	4° 1908	
24 C 438	A.1		Ex.1	O	Kloess	8° 1908
24 C 627	A.1		Ex.1	O	Grundbuchvermessung	8° 1910
24 C 914	A.1		Ex.1	O	Goltschalk	8° 1913
25 D 758	A.1		Ex.1	O	Philippovich	8° 1910
25 D 2180	A.1		Ex.1	O	Tugan-Baranowsky	8° 1921
25 D 2468	A.1		Ex.1	O	Jock	8° 1924
25 E 1400	A.1		Ex.1	O	Köppe	4° 1924
26 A 1945	A.1		O	Matschoss	4° 1919	
26 B 3132	A.3		Ex.1	O	Daele	8° 1920
26 B 808	A.1		Ex.1	O	nn	8° 1921
26 B 953	A.1		Ex.1	O	Bucerus	8° 1924
26 B 1023	A.1		Ex.4	O	Kienzle	8° 1926
26 B 1267	A.2	Bd.16	Ex.1	O	R.K.W. Verodfent	8° 1928
26 B 9221	A.1	Bd.1		O	Lysinske	8° 1923

4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.3	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.3	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.4	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.4	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.5	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.5	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.6	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.6	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.7	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.7	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.8	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.8	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.9	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.9	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.10	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.10	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.11	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.11	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.12	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.12	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.13	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.13	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.14	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.14	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.15	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.15	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.16	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.16	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.17	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.17	O	Scheffers	1920
4 C 3168	A.2	Bd.1	Ex.18	O	Scheffers	1922
4 C 3168	A.1	Bd.2	Ex.18	O	Scheffers	1920
4 C 3172	A.1			O	Weepohl	4° 1919
4 C 3205	A.1		Ex.1	O	Fischer	1921
4 C 3207	A.1		Ex.1	O	Gult	1921
4 C 3212	A.1	H.1-5	Ex.1	O	Müller	1921
4 C 3242	A.1		Ex.1	O	Reile	1922
4 C 3279	A.1	Bd.1	Ex.1	O	Mueller	4° 1923
4 C 3279	A.1	Bd.2	Ex.1	O	Mueller	1929
4 C 3284	A.1			O	Schweifel	8° 1923
4 C 3284	A.1		Ex.1	O	Stark	1928
4 C 3426	A.1		Ex.1	O	Grossmann	2. 5. 1927
4 C 3426	A.1		Ex.2	O	Grossmann	1927
4 C 3438	A.1		Ex.1	O	Schmid	1927
4 C 3440	A.3			O	Boehlemann	8° 1928
4 C 3449	A.1		Ex.1	O	Timending	1928
4 C 3449	A.1	Bd.4		O	Timending	8° 1928

PÄR CASSEL

.....

Arkivet som problem

Hur man skriver kinesisk historia
utan ”arkiv”*

KINA ÄR UTAN TVIVEL en av världens mest väldokumenterade civilisationer. Landets kronologiska källor går tillbaka flera hundra före västerländsk tideräkning och i de dynastiska regentlängderna kan man följa i stort sett varje år tillbaka till 841 f.Kr. Dessutom finns en rik och i det närmaste obruten tradition av historieskrivande som påbörjades när historikern Sima Qian 司馬遷 avslutade sitt storverk *Historikerns nedteckningar* (*Shiji* 史記) år 91 f.Kr, vilken lade grunden för en mångtusenårig tradition av historiekrönikor. Till detta kommer epigrafik, numismatik och rikliga arkeologiska fynd som i stor utsträckning bekräftat det som vi lärt från de berättande historiska källorna. Samtidigt finns det relativt få bevarade arkiv, i bemärkelsen samlade bestånd av urkunder och andra originalhandlingar. Med undantag för dokument som grävts ut i bland annat Centralasien så är de arkivbestånd som är äldre än den sista kejsardynastin Qing (1644–1912) lätt räknade.

För att förstå arkivens svaga ställning i Kina måste vi erinra oss att det skrivna ordet fyllt en funktion som i vissa avseenden är annorlunda än i den moderna västvärlden. Den kinesiska elitkulturen har alltid fäst stor vikt vid det korrekta bruket av terminologier och formuleringar, något som förstärkts av en tro på att korrekta ord och uttryck kan ha en direkt rituell och politisk betydelse, en föreställning som finns även i dag.¹ En bildad ämbetsman förväntades besitta förfinade färdigheter som poet, målare och kalligraf och det var på dessa områden som hans jämlikar ansåg att hans kvaliteter som gentleman kunde urskiljas.² Av det skälet har många härskare, ämbetsmän och andra lärda män efterlämnat en väldig skatt av poesi, vitterhet och kalligrafi åt eftervärlden, samtidigt som vi

ofta har en ganska oklar bild av hur dessa kända män och kvinnor faktiskt såg ut.

En del historiker menar därför att det skrivna ordet var ett rituellt objekt i egen mening i Kina och att själva skrivandet var ett uttryck för rituell praxis som bör förstås utifrån sitt eget sammanhang.³ Det finns många exempel på hur kejsarliga edikt och skrivelser vördades av ämbetsmän som vore de kejsaren själv i eget högt majestät. Till exempel var det brukligt när en ämbetsman tog emot en kejsarlig skrivelse att han höll den med båda händerna över huvudet för att inte se ned på kejsaren i bokstavlig bemärkelse.⁴ När en ambassad från Songdynastin (960–1279) besökte det tributpliktiga kungadömet Koryö (i norra delen av dagens Korea) i början på 1100-talet, behandlades ambassadens kejsarliga edikt som en egen person i rituellt hänseende. Det bars in genom en särskild port i kungens palats, färdades i sin egen bärstol och förvarades i ett speciellt utsmyckat rum i de kinesiska sändebudens härbärge.⁵ Denna tro på det skrivna ordets överhöghet gällde även andra delar av statsförvaltningen. I rättsfall tillmättes till exempel skriftliga vittnesmål (*kougong* 口供) en avgörande vikt, medan annat bevismaterial var av underordnad betydelse. Än i dag spelar skriftliga bekännelser en viktig roll inte bara i Kina utan även i Japan, vars rättsväsende länge stod under starkt kinesiskt inflytande.⁶

I detta större sammanhang åtnjöt historia och historieskrivning en uppburen ställning i det kinesiska kulturlivet och historien var en av de fyra bibliografiska kategorierna (*sibu* 四部) jämte de konfucianska klassikerna, skönlitteraturen och filosofin. Den främsta platsen bland historieverken intogs av de dynastiska krönikorna, vilka varje ny kinesisk kejsardynasti av hävd lät utarbета över den omedelbart föregående dynastin. Det finns sammanlagt 24 dynastiska historier och de utgör en av våra viktigaste kunskapskällor till Kinas politik, samhälle, kultur och geografi. Det är dock viktigt att erinra om att den officiella kinesiska historiesynen skilde sig från de historieuppfattningar som är vanliga i dag. En japansk historiker har en gång påpekat att medan modern historieforskning handlar om att kartlägga och förstå det förflutna, så syftade den traditionella kinesiska historieskrivningen till att föra vidare lärdomar till kommande generationer.⁷ Det handlade då inte bara om politiska beslut utan också om hur institutioner fungerade, statsritualernas korrekta utförande, rättsprocessen och så vidare.

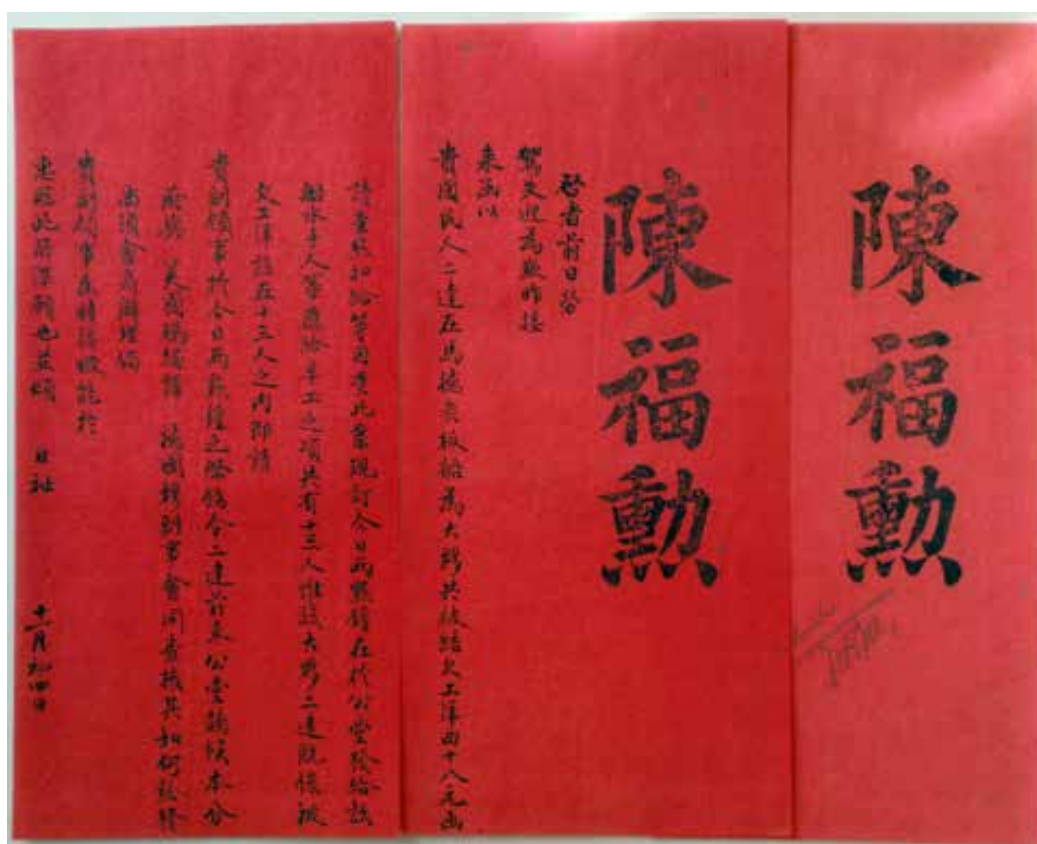
Detta förhållningssätt till historien och det skrivna ordet har haft en rad konsekvenser för historieforskningen i Kina. Först och främst har det inneburit att bearbetade skrifter dominerat utbudet av historiskt

källmaterial mycket längre än som varit fallet på många andra håll i världen. De dynastiska historierna är ett exempel på detta, ett annat exempel är de lokala krönikorna (*difangzhi* 地方志) som till antalet uppgår till cirka 8 000 och utgör vår viktigaste källa om de kinesiska lokalsamhällena från Yuan- till Qingdynastin.⁸ Det var också vanligt att kinesiska ämbetsmän lät publicera sina politiska dokument tillsammans med sin litterära kvarlåtenskap. En av de mest kända av dessa samlingar är statsmannen Li Hongzhangs (李鴻章 1823–1901) samlade verk, med vars hjälp man kan följa den kinesiska politiska historien under 1800-talets sista år.

Det finns också många verk som återger historiska dokument i kronologisk ordning i förkortad form eller i sin helhet, utan kommentarer. Denna typ av källa kallar historiker ofta för ”kvasiarkiv” och många av dem utarbetades för att tjäna som interna dokument i kejsarhovet för att underlätta beslutsprocessen. Till exempel framställdes *Äkta annaler* (*Shilu* 實錄) efter varje kejsares frånfälle så att hans efterföljare skulle veta vilka viktiga beslut som fattats. De flesta äkta annaler från Mingdynastin (1368–1644) och samtliga från Qing (1644–1912) har bevarats och utgör i dag värdefullt källmaterial för historiker. Qingdynastins äkta annaler var förstas inte allmänt tillgängliga när Qing-kejsarna fortfarande var vid makten, men de publicerades av de koloniala japanska myndigheterna i Manchukuo ett tjugotal år efter dynastins fall, vilket revolutionerade studiet av kinesiska historien. För första gången kunde historiker nu utvärdera den kinesiska versionen av viktiga händelseförlopp i detalj. Den skolbildande historikern John King Fairbank tillhörde den generation forskare som på 1930-talet var en av de första att undersöka dessa källor med västerländska källkritiska metoder.⁹ Sammantaget har detta rika publicerade material inneburit att det fanns goda möjligheter att författa väl underbyggda doktorsavhandlingar och monografier när det kalla kriget var som kallast och då de flesta arkiv och bibliotek i Kina var stängda för både kinesiska och utländska forskare. Paradoxalt nog har utländska och kinesiska forskare därför länge varit förhållandevis jämbördiga vad beträffar tillgången till historiskt källmaterial.

Kinas arkivskatt

Det tryckta ordets starka ställning och den officiella prioriteringen av sanktionerade historieverk har också inneburit att arkiven spelat en undanskymd roll i den kinesiska historieskrivningen långt in i vår tid. Ki-

Kallelse från magistraten i Shanghais blandade domstol till Sveriges och Norges generalkonsul, 27 november 1878.

nesiska ämbetsmän ansåg inte att arkiv hade något egenvärde och när de utarbetat de officiella historieverken lät de ofta källmaterialet förfalla. Det var också vanligt att staten medvetet förstörde historiska urkunder och till detta bidrog naturligtvis varje ny regims instinktiva strävan att monopolisera historieskrivningen.¹⁰ Till exempel förstördes den mongoliska Yuandynastins arkiv efter det att den hankinesiska Mingdynastin tagit makten vid slutet på 1300-talet, vilket har medfört att en stor del av vår kunskap om mongolernas historia i Kina endast bevarats på kinesiska och persiska. Till de få undantagen hör ett par inskriptioner på mongoliska i 'Phags-pa-skriften och *Mongolernas hemliga historia* som endast överlevde på grund av att dess mongoliska text transkriberats med hjälp av kinesiska tecken.¹¹

Detta har inneburit att det enda betydande arkivbestånd som överlevt tillhör Kinas sista kejsardynasti, Qingdynastin, från vilken ungefär 14 miljoner dokument bevarats, åtminstone enligt ett sätt att räkna.¹² De få urkunder som bevarats från tiden före Qing är främst dokument från bland

annat Han- och Tangdynastierna som arkeologer grävt ut i kinesiska Centralasien under 1900-talet, där fynden från Dunhuang intar en särställning. Dessutom finns några urkunder från Mingdynastin kvar, vilka Kangxi-kejsaren (reg. 1661–1722) lät bevara för att förbättra historieskrivningen om några militärkampanjer under Mings sista dagar. Det civila samhällets svaga formella ställning och kejsarmaktens långt drivna centralisering har också inneburit att i stort sett alla arkiv som bevarats från tiden före 1911 är statliga, detta till skillnad från till exempel Japan, där många tempel- och klosterarkiv finns bevarade från medeltiden. Det viktigaste undantaget är arkiven som köpmännen i Huizhou efterlämnade i Anhui-provinsen och som i vissa fall går tillbaka till Mingdynastin (1368–1644).¹³ Kejsaren stod i centrum för hela det formella politiska systemet och alla viktiga officiella dokument riktades till honom i någon form.¹⁴ I regel var det bara kejsarliga gunstlingar och ämbetsmän på provinsnivå och uppåt som hade rätt att vända sig direkt till kejsaren genom ett system av hemliga palatsskrivelser; alla andra ämbetsmän var hänvisade till att kommunicera med centralmakten med hjälp av rutinrapporter.¹⁵

Det har ofta varit tillfälligheternas spel som avgjort vilket material som bevarats för kommande generationer. På samma sätt som på många andra håll i världen gallrades Qing-arkiven regelbundet på gamla och skadade dokument och den politiska oron kring sekelskiftet bidrog starkt till den fortsatta förstörelsen av historiska dokument. Den hårdhanta utländska ockupationen av Peking under det så kallade Boxarupproret sommaren 1900 skall ha lett till att mellan 50 och 60 procent av de Sex ministeriernas (*Liubu* 六部) arkiv bokstavligen gick upp i rök.¹⁶ I kaoset som följde Qingdynastins fall förfors också en hel del arkivmaterial och många gamla statliga handlingar såldes som pappersmassa, medan andra dokument hamnade på loppmarknader där de köptes upp till vrakpris av framsynta kännare för att slutligen hamna i forskningsinstitutioner i Nordamerika, Europa och Japan.¹⁷ Detta var vare sig första eller sista gången som Kina-forskare agerat som ”skräpsamlare” i ordets bokstavliga bemärkelse.¹⁸

Det var bland annat insatser från gamla Qing-lojalister som Luo Zhenyu 羅振玉, Wang Guowei 王國維 och Jinliang 金梁 som gjorde att en del av förskingringen och förstörelsen kunde hejdas under den kinesiska republikens första år, då den nyss fallna Qingdynastin stod lågt i kurs och många helst ville glömma ”det gamla samhället”. Den i dag så uppburne samhällskritikern och författaren Lu Xun (1881–1936) gav uttryck för en tidstypiskt oförstående attityd till arkivens historiska värde när han kommenterade sina samtidas ansträngningar att rädda Qing-arkiven:

Det är som med skräpet som samlats upp i en gammal förfallen rikemansfamilj, man kan precis lika gärna säga att det är av värde som att det är värdelöst. Eftersom det är skräp så är det värdelöst, men då det kommer från en gammal rikemansfamilj så kanske det slunkit in några bra saker bland det. För övrigt handlar frågan om dess värde mest om individuella bedömningar. I mitt grannskap finns det en soptunna där de boende slänger saker som de inte behöver, men varje morgon kommer folk med bambukorgar på ryggen och plockar fram den ena användbara saken efter den andra. För att inte tala om nuförtiden, då kejsaren fortfarande vördas. Det räcker med att något föremål befunnit sig i kejsarpalatset några dagar eller att ordet ”palats” ingår i namnet för att folk ska se på det med andra ögon. Det är knappt att man tror att något sådant skulle kunna ske under republiken.¹⁹

Trots dessa pionjärinsatser förstördes många arkiv under de talrika inbördeskrigen och kriget mot Japan (1937–1945). Till exempel lär krigsherren Yan Xishan ha bränt de lokala arkiven i Shanxi när han utrymde provinshuvudstaden Taiyuan hösten 1937.²⁰ Under kommunisternas jordreformer efter andra världskriget förstördes också stora mängder lagfarter för att omöjligöra en återgång till tidigare ägandeförhållanden. När Chiang Kai-sheks nationalister flydde till Taiwan då det stod klart att de skulle förlora det kinesiska inbördeskriget 1949 tog de med sig lärar med dokument från Peking tillsammans med skatter från Förbjudna staden, vilka till slut i hamnade i det nya Palatsmuseet i Taipei. Det material som blev kvar på fastlandet delades upp mellan det Första historiska arkivet i Peking och det Andra historiska arkivet i Nanking, vilka specialiserar sig på Qingdynastin (1644–1912) respektive den Republikanska eran (1912–1949).

Det ”yttre hovet” och framväxten av en läsande allmänhet

Dessa tre arkiv är i dag flaggskeppen i Kinas arkivskatt. Qing-arkiven kan grovt delas upp mellan dem som härrör från det ”yttre” hovet respektive det ”inre” hovet. Det yttre hovet utgjordes av de delar av den centrala statsförvaltningen som Qingdynastin hade tagit över från Mingdynastin, bland annat de Sex ministerierna och Sekretariatet (*Neige* 內閣). Det yttre hovet skötte det dagliga arbetet i statsförvaltningen och behandlade inkommande rutinhandlingar från provinserna och andra

lokala förvaltningsorgan. Mycket av det yttre hovets arkiv har gått förlorat, men det finns viktiga undantag. Till exempel är beståndet av rutinrapporter (*tiben* 題本) till straffministeriet (*Xingbu* 刑部) särskilt rikt. Större delen av dessa rapporter finns bevarade vid Första historiska arkivet i Peking och de utgör i dag en till synes outsärlig källa av material om Kinas samhällshistoria som historiker bara börjat utnyttja.²¹ Kejsaren var i princip den högste beslutsfattaren i det yttre hovet, men hans makt utövades främst indirekt genom ämbetsmän som fäste stor tonvikt på den institutionella, politiska och rituella kontinuiteten. De många mellanhänderna gjorde att det inte gick hålla alla beslut hemliga och många viktiga handlingar, rutinrapporter, utnämningar och kejsarliga påbud publicerades också i *Inrikes tidender* (*Jingbao* 京報), som cirkulerade i hela riket och lästes av män ur de bildade klasserna.

Ett exempel på hur offentlig information kunde cirkulera bland de bildade klasserna finns i den klassiska talspråksromanen *Drömmar om röda gemak*, som skildrar en aristokratisk familjs uppgång och fall i mitten av 1700-talet. I det nittionionde kapitlet av boken ögnar familjeöverhuvudet Jia Zheng igenom ett nummer av *Inrikes tidender* och får till sin förskräckelse syn på ett domstolsreferat som meddelar att den ingifte släktingen och liderlige oduglingen Xue Pan har blivit häktad för dråp efter ett slagsmål på en vägkrog. Full av oro för att bli indragen i en komplicerad rättsprocess utbrister patriarken: ”Kan det vara möjligt att ärendet redan nått så långt! Nu är det nog klippt!” Jia Zhengs upptäckt följs i romantexten av en detaljerad domstolsrapport på autentisk kanslikinesiska som skildrar alla fakta i målet och redogör för vilka straff som ämbetsmännen rekommenderar att kejsaren och straffministeriet bör utdöma.²²

Episoden säger inte bara en hel del om hur öppet rättssaker kunde förhandlas i den sena kejsartidens Kina eller vilka förkunskaper bildade kineser hade om sitt rättssystem, det visar också att den läsande allmänheten förväntade sig att underrättas om viktiga rättsfall och andra statsangelägenheter. Centralmakten var väl medveten om dessa förväntningar och försökte tillmötesgå dem i viss utsträckning. Till exempel utfärdade kejsarhovet ett påbud i november 1873 som lade fast att alla kejsarliga edikt i fortsättningen skulle publiceras i *Inrikes tidender* som sin tur skulle omfatta minst tio sidor, detta för att ingen inte skulle kunna misstänka att viktiga händelser doldes för allmänheten.²³ Denna relativa öppenhet gjorde det möjligt för ämbetsmännen och andra delar av den bildade överklassen att ta egna initiativ genom att åberopa precedensfall och redan fattade beslut, vilket öppnade dörren för ett visst politiskt deltagande

Officiellt kuvert från Qingimperiets kansli för utrikes ärenden (Zongli yamen) till det svenska sändebudet i Peking, 19 oktober 1872.

från offentligheten, inte minst då vanliga undersåtar hade teoretiskt sett obegränsade möjligheter att överklaga domar ända upp till centralmakten.²⁴ När en av de första moderna kinesiskspråkiga tidningarna *Shenbao* 申報 grundades 1872 under utländskt beskydd i fördragshamnen Shanghai bestämde sig redaktionen tidigt för att konkurrera med *Inrikes tidender* genom att helt oavkortat återpublicera dess nyhetsbulletiner i sina spalter²⁵ tillsammans med noveller, skvaller och andra nyheter som vi förväntar oss att hitta i en modern tidning. Det stora genombrottet för denna nygamla offentlighet kom bara fyra år efter *Shenbaos* grundande, då tidningens skribenter åtog sig att driva ”Yang Naiwu-fallet” till ny prövning; det var en av den sena Qingdynastins stora rättskandaler och berörde ett ungt par som ertappats med en utomäktenskaplig förbindelse och misstänktes ha mördat den bedragne maken. Tidningen lyckades uppdaga en rad formella och sakliga oegentligheter, vilket väckte en stor folkopinion långt utanför Shanghai och slutligen ledde till att paret dömdes för äktenskapsbrott i stället för mord.²⁶ Det är värt att notera att den framväxande kinesiska pressen i slutet på 1800-talet ofta används av historiker som ett slags kvasiarkiv, eftersom många offentliga handlingar och andra originaldokument endast finns att tillgå i dagspressen.²⁷

Det ”inre hovet” och den extraordinära delen av statsförvaltningen

Det inre hovet utgjordes av kejsarens närmaste krets av rådgivare och andra gunstlingar, vilka tillhörde den ”slutna” delen av statsförvaltningen. Det inre hovet höll hus i den norra delen av Förbjudna staden, vilken avgränsades av Qianqing-porten 乾清門 i söder. De manchuiska kejsarna var misstänksamma mot den kinesiska statsförvaltningen och var angelägna om att behålla initiativet gentemot byråkratin, något som Ming-kejsarna aldrig hade klarat av enligt manchuernas förmenande. De första Qing-kejsarna utvecklade därför en extraordinär del av statsapparaten som betjänades av ett parallellt system av hemliga rapporter (*zouzhe* 奏摺). Detta stod utanför den normala rättskipningen på ett sätt som kan få en att tänka på Carl Schmitts och Giorgio Agambens teorier om ”undantagstillståndet” som ett uttryck för den suveräna makten. Med de hemliga rapporternas hjälp hade kejsaren möjlighet att kommunicera direkt med viktiga ämbetsmän runtom i riket och de i sin tur kunde skicka skrivelser direkt till kejsaren. På så vis kunde kejsaren inte bara hålla ett öga på sina underly-

dande, utan också följa viktiga ekonomiska och sociala tilldragelser som vädret, spannmålspriserna, religiösa aktiviteter och det kejserliga examensväsendet. För att bistå kejsaren med att handlägga denna omfattande skriftväxling skapades det Stora rådet (*Junjichu* 軍機處), en informell arbetsgrupp av ämbetsmän som tjänstgjorde direkt under kejsaren. Rådet hade ingen formell status i statsapparaten, men det blev så småningom det viktigaste regeringsorganet i kejsarriket. Detta system bidrog till att skapa politisk stabilitet i en omfattning som Mingdynastin aldrig lyckades uppnå, men det ledde också till att kejsarens despotiska makt steg till nya höjder.²⁸

När kejsaren tog emot hemliga rapporter svarade han genom att skriva sina kommentarer i cinnoberrött bläck direkt på skrivelserna, som sedan skickades tillbaka till avsändaren, nästan så som vi svarar på e-post i dag. I kraft av sitt ämbete var kejsaren den ende som kunde uttrycka sina åsikter förbehållslöst och han var ofta hänsynslöst uppriktig i sina randanmärkningar. Eftersom kejsarens person och alla hans attribut ansågs vara heliga måste alla de kommenterade skrivelserna efter genomläsning återsändas till hovet, där kanslister skrev av dokumenten för framtida referens och arkiverade originalen i Stora rådets arkiv. Detta har inneburit att en stor mängd av detta material bevarats till eftervärlden; det finns i dag att beskåda i arkiven i Peking och Taipei. Det Stora rådets arkiv hör till dem som utnyttjats mest av forskare sedan arkiven öppnades för allmänheten i slutet på 1970-talet och början på 1980-talet och en rad banbrytande verk har skrivits på grundval av dessa källor de senaste åren.²⁹

Språkliga och tekniska svårigheter

Den som vill ta del av Kinas arkivskatt ställs dock inför vissa språkliga svårigheter. Många dokument är skrivna i en kursiv stil som kanslister ofta använde när de gjorde snabbkopior av viktiga skrivelser. Dessutom författades Qingdynastins dokument på ett särskilt kanslispråk som visserligen inte är särskilt svårt i sig, men som inte alltid är omedelbart begripligt ens för dem som kan läsa klassisk kinesiska. En annan svårighet kommer av att många dokument från Qingdynastins första århundrade skrevs på manchuiska, ett tungusiskt språk från Nordostasien nedtecknat med en variant av den mongoliska skriften. I likhet med många samtida härskare i Europa var de första Qing-kejsarna på 1600- och 1700-talen funktionellt flerspråkiga och det var naturligt för dem att kommunicera med den inre kretsen på manchuiska.

Det är först på senare tid som historiker åter lärt sig uppskatta värdet av de manchuiska dokumenten, vilka länge ansågs vara översättningar av kinesiska original. Nu har det visat sig att många dokument endast finns tillgängliga på manchuiska och tilltalet och tonläget är märkbart annorlunda i de manchuiska handlingarna. Det inre hovet bestod till en början nästan uteslutande av manchuer, mongoler och kinesiska trotjänare och kejsaren kunde umgås med dem till synes ganska otvunget på manchuiska. I de dokument som bevarats står den ganska direkta manchuiskan i bjärt kontrast till den sirliga kanslikinesiskan. Medan kinesiskan till exempel hade ett särskilt pronomen motsvarande *pluralis majestatis* (*zhen* 朕) kallade de manchuiska kejsarna sig själva för ”jag” (*bi*) kort och gott. Manchuiska fortsatte att användas som ett slags hemligt skriftspråk långt efter det att manchuerna övergått till att tala kinesiska dialekter.³⁰

I dag är det mest historiker som kan läsa dessa gamla urkunder, men för knappt hundra år sedan var kunskaper i kanslispråk inte bara utbredd bland den läsande kinesiska allmänheten utan också en uppskattad färdighet bland utlänningar i de kinesiska fördragshamnarna. Särskilda handböcker i kanslikinesiska gavs ut i flera upplagor och det är slående hur välunderrättade utländska observatörer var om kinesisk inrikespolitik under 1800-talet, då nästan allt källmaterial var på kinesiska.³¹ Engelskspråkiga tidningar i Shanghai som *North China Herald* och *North China Daily News* verkade i symbios med kinesiskspråkiga tidningar som *Shenbao* och publicerade regelbundet översättningar av kejserliga påbud och utdrag ur Pekings kungörelser. Ett tidigt exempel på detta är den så kallade ”Xinyou-kuppen” (*Xinyou zhengbian* 辛酉政變) hösten 1861, då de två änkekejsarinnorna Cixi och Ci’an och deras svåger Prins Gong kort efter Xianfeng-kejsarens död störtade den minderårige tronföljarens förmyndarråd och själva upprättade ett triumvirat. Detta blev den första politiska omvälvningen i Kina som täcktes av utländska media i realtid. Händelserna rapporterades i *North China Herald* i samma takt som kunskapen om dem nådde Shanghai³² – och så småningom *New York Times*, som publicerade följande braskande rubriker:

Important from China: A New Era in the History of the Country – The Regency Broken Up, and Three of Its Members Dead – Prince Kung at the Head of the Cabinet – The Peace Party in the Ascendant.³³

När ovanstående rader skrevs kunde det ta veckor innan nyheter från huvudstaden Peking nådde Shanghai och andra fördragshamnar, men

efter att den trådburna telegrafen infördes i Östasien ett tiotal år senare – där det danska företaget Det Store Nordiske Telegraf-Selskab spelade en nyckelroll – kunde meddelanden sändas ögonblickligen både inom Kina och ut i världen.³⁴ Då de politiska kriserna tornade upp sig vid sekelskiftet och kulminerade i Boxarupproret spreds nyheterna omedelbart över världen och tillbaka till Kina, vilket både inflammerade världsopinionen och underlättade samordningen av Åttanationsalliansen som uppåddats för att kväsa oroligheterna i Peking. Detta var början på vad vi kan kalla den första informationsrevolutionen, vilken skapade helt nya betingelser för politisk beslutsfattande och därmed frambringade förutsättningar för andra typer av arkivbestånd.

Lokala arkiv

Lokala arkiv har överlevt i betydligt mindre utsträckning än de centrala arkiven i Kina och Kina-historiker ser med avund på de lokala arkiv och handskrifter som bevarats i Europa och Japan. De lokala ämbetsmännen prioriterade rapporteringen till högre instanser i statsapparaten och utarbetandet av lokala krönikor, och de ansåg sig inte ha någon särskilt mandat att bevara lokala arkiv. Det kaotiska 1900-talet ledde till att de flesta lokala arkiv gick förlorade, men slumpens skördar har bidragit till att ett par lokala arkiv från Qingdynastin fortfarande finns tillgängliga. I Peking finns bland annat delar av Shuntian-prefektens arkiv bevarade och i Chengdu förvaras Ba-häradets arkiv, vilket är det mest kända och mest utforskade av de lokala arkiven.³⁵ Kolonialismens olika maktteknologier har också gjort sitt för att bevara gamla arkiv och skapa nya. Det japanska imperiet lade beslag på många lokala arkiv för att kunna göra upp skattelängder och inhämta information om rättsväsendet, vilket har gjort att Danshui-Xinzhu-arkivet på Taiwan och flera lokala arkiv från Manchuriet har bevarats för eftervärlden. De dokument vi finner i de lokala arkiven kan spåras ganska långt ned i den byråkratiska näringskedjan och de innehåller därför mer obearbetad information än de centrala arkiven. Här kan vi studera i detalj hur en häradshövding gick till väga när han försökte lösa rättsfall eller få bukt med skatteindrivningen. Många vedertagna sanningar om hur kejsartidens Kina styrdes har börjat omprövas då vi nu har möjlighet att se hur viktiga beslut och normer genomfördes i praktiken. Det är bland annat i de lokala arkiven som en del forskare anser sig ha funnit kinesiska motsvarigheter till europeisk sedvanerätt och civilrätt.³⁶

Det är dock viktigt att påpeka att tillgången till nya arkiv inte är någon universallösning på historikerns eviga problem att finna "autentiska" källor: alla historiska källor är som bekant problematiska. Den plötsliga tillgången till ett rikt urval av arkivmaterial på 1970- och 1980-talet skapade inledningsvis en försåtlig känsla av autenticitet som det tog ett tag för Qing-historiker att frigöra sig ifrån. De flesta dokument som vi i dag har tillgång till skrevs av bildade män ur samhällets övre skikt och det kinesiska skriftspråkets ytliga enhetlighet dölde en språklig och kulturell mångfald, på samma sätt som arkivdokument gjort på andra håll i världen. Detta har gjort att Kina-forskare tvingats begrunda samma metodologiska problem som indiska historiker länge tampats med i de brittiska koloniala arkiven, där det är lätt hänt att historikerna reproducerar byråkratiska agendor och kategorier i sitt skrivande. Ett exempel på detta problem är att vittnesmål i rättsfall nedtecknades på talspråk i stället för det kinesiska kanslispråket, vilket förlänade detta källmaterial en aura av autenticitet och gav en del historiker en känsla av att ha kommit i direkt kontakt med vanligt illitterat folk.³⁷ Men den senaste tidens forskning har kunnat visa på att domstolsprotokollen följde strikta stilistiska konventioner och att vittnesmålen nedtecknats på ett talspråk som byggde på Peking-dialekten, helt oavsett vilket språk de som kallats till rätten råkade tala till vardags. Därför talar de taiwanesiska bönder som vi möter i domstolsprotokollen från Danshui-Xinzhu-arkivet klingande Peking-mål i stället för den sydliga Hokkien-dialekt som var vanlig på ön. En del litteraturforskare har till och med hävdats att rättsprosan och den ymniga talspråkslitteraturen fungerade som kommunicerande kärn. De rättstjänare som nedtecknade vittnesmål läste också romaner som *Drömmar om röda gemak* på sin fritid och de lånade gärna berättartekniker från litteraturen när de ville göra dokumenten övertygande för högre instanser.³⁸

Slutord

I takt med att det kinesiska samhällets stöpts om mer än en gång sedan Qingdynastins fall 1912 har mycket förändrats, men det skrivna ordet har behållit sin privilegierade ställning och kinesiska politiker och beslutsfattare fäster fortfarande stor betydelse vid korrekta formuleringar, som "ett land, två system" eller "socialism med kinesiska kännetecken". Många politiska strider i Folkrepubliken har kretsat kring hur olika politiska slagord korrekt skall formuleras, tolkas och tillämpas, vilket pro-

ducerat ett rikt tryckt källmaterial som forskare kunnat använda för att kartlägga det politiska skeendet när Kina varit stängt för omvärlden.³⁹ Ett av skälen till att det var möjligt att studera händelser som Kulturrevolutionen i realtid var att Centrala Partidokument (*Zhongfa*) och andra viktiga handlingar kontinuerligt läckte ut ur Kina via Hong Kong, vilket höll statsvetare och andra forskare sysselsatta i en generation.⁴⁰ Mycket av det man lyckades ta reda på om Mao-erans politiska system byggde på färdigheter som i teknisk mening inte var så annorlunda från dem som utvecklades i fördragshamnarna på 1800-talet, när sinologer översatte utdrag ur *Inrikes tidender* för diplomater, journalister och andra intresserade. Men det finns också viktiga skillnader. I dag fäster den kinesiska staten mycket större vikt vid upprätthållandet av arkiv och i takt med att Kina öppnats för omvärlden har det blivit möjligt att besöka både lokala och nationella arkiv, som skannas och digitaliseras i allt högre grad. Nu är det möjligt att konsultera digitala kataloger och att göra fulltextsökningar på material via internet redan innan man sätter sin fot i ett arkiv, något som öppnat helt nya horisonter för Kina-forskningen.

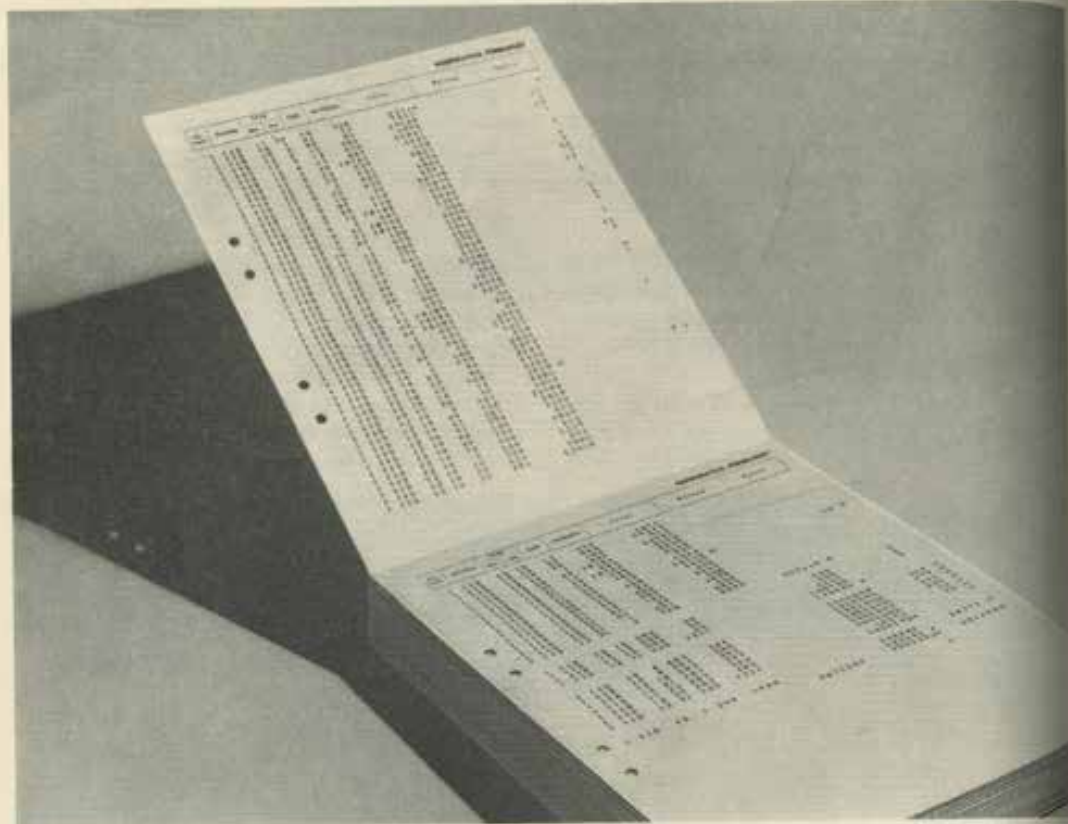
NOTER

* En tidigare version av denna artikel har publicerats som ”Den cinnoberröda penselns makt. En inblick i Kinas gamla arkivskatt”, *Kinarapport*, 4 (2005) s. 53–57.

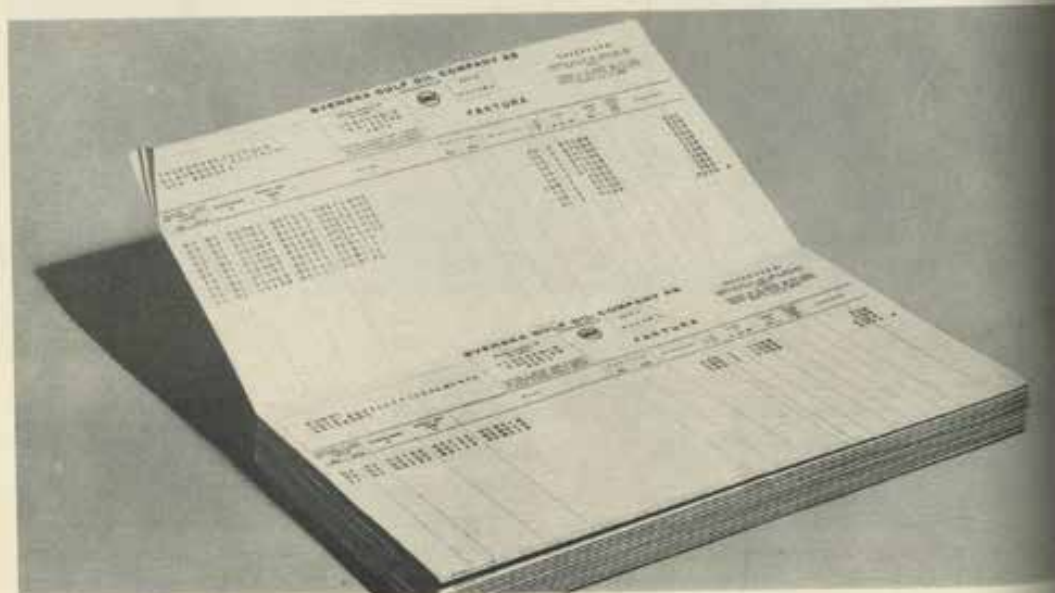
1. Michael Schoenhals, *Doing things with words in Chinese politics: five studies* (Berkeley 1992).
2. Richard Curt Kraus, *Brushes with power: modern politics and the Chinese art of calligraphy* (Berkeley 1991).
3. Christian de Pee, *The writing of weddings in middle-period China: text and ritual practice in the eighth through fourteenth centuries* (Albany 2007).
4. För ett exempel på detta från den kinesiska skönlitteraturen, se Robert Hans van Gulik, *Celebrated cases of judge Dee (Dee Goong an): an authentic eighteenth-century Chinese detective novel* (New York 1976) s. 220 f.
5. Xu Jing, *Xuanhe fengshi Gaoli tujing* (ca år 1124), återpublicerad i *Congshu jizheng chubian*, 3236–3239 (Shanghai 1937) 4:15, 24:83–86, 27:95–97. Jag tackar min kollega Christan de Pee som varit mig behjälplig med denna källa.
6. W. Allyn Rickett, ”Voluntary surrender and confession in traditional Chinese law: the problem of continuity”, *Journal of Asian studies*, 30:4 (1971) s. 797–814.
7. Denna formulering lär komma från den japanske sinologen Nishijima Sadao, vilket jag erfor från professor Kishimoto Mio vid Tokyos universitet. Jag har förgäves försökt att hitta det ursprungliga citatet.

8. Endymion Porter Wilkinson, *Chinese history: a manual*, andra reviderade och utökade upplagan (Cambridge, MA, 2000) s. 154–169.
9. Paul M. Evans, *John Fairbank and the American understanding of modern China* (New York 1988) s. 58–62.
10. Wilkinson (2000) s. 488.
11. Francis Woodman Cleaves (red.), *The secret history of the Mongols* (Cambridge, MA, 1982). En sällsynt inskription från 1297 i 'Phags-pa-skrift finns i Ping-yao, Shanxi-provinsen, se Zhang Jinping, (red.), *Jinzhong beike xuancui* (Taiyuan 2001) s. 135 f. Typiskt nog återges endast den kinesiska versionen i sin helhet i detta verk.
12. Wilkinson (2000) s. 900.
13. Wilkinson (2000) s. 956–958
14. Detta stycke och de följande baseras huvudsakligen på "A Brief History of Chinese Archives", i Ye Wa & Joseph Esherick, *Chinese archives: an introductory guide* (Berkeley 1996) s. 4–14.
15. Silas Hsiu-liang Wu, *Communication and imperial control in China: evolution of the palace memorial system, 1693–1735* (Cambridge, MA, 1970) s. 42.
16. Denna siffra kommer från Ye & Esherick (1996) s. 6. En rad böcker har skrivits om stormakternas intervention 1900–1901 och den efterföljande plundringen och förstörelsen av kinesiska kulturskatter. En av de senaste är James L. Hevia, *English lessons: the pedagogy of imperialism in nineteenth-century China* (Durham 2003).
17. Mark Elliott & James Bosson, *Treasures from the Yenching: seventy-fifth anniversary of the Harvard-Yenching Library*, exhibition catalogue (Cambridge, MA, s.a. [2003]).
18. Julia Lovell, recension av MacFarquhar och Schoenhals *Mao's last revolution* och Yu Huas *Brothers*, i *Reviews in history*, nr 1179, <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1179>, läst 7/9 2012.
19. Lu Xun, "Tan suowei 'Danei dang'an'", först publicerad i *Yusi* (28/1 1928), återutgiven i *Lu Xun quanji*, 3 (Peking 1981) s. 561–569. Jfr Ye & Esherick (1996) s. 8.
20. Ye & Esherick (1996) s. 272.
21. För en kort och lättfattlig introduktion till hur den kinesiska statsapparaten fungerade, se John King Fairbank & Têng Ssu-yü, *Ch'ing administration: three studies* (Cambridge, MA, 1960).
22. Cao Xueqin. *Järnåldern: drömmar om röda gemak*, övers. Pär Bergman (Stockholm 2010) s. 513–516.
23. Barbara Mittler, *A newspaper for China? Power, identity, and change in Shanghai's news media, 1872–1912* (Cambridge, MA, 2004) s. 220.
24. Jonathan K. Ocko, "I'll take it all the way to Beijing: capital appeals in the Qing", *Journal of Asian studies*, 47:2 (1988) s. 291–315.
25. Mittler (2004) s. 174–211.

26. William P. Alford, "Of arsenic and old laws: looking anew at criminal justice in late imperial China", *California law review*, 72:6 (1984) s. 1180–1256.
27. För en grundlig genomgång av den tidiga kinesiska dagspressen, se Wolfgang Mohr, *Die moderne chinesische Tagespresse: ihre Entwicklung in Tafeln und Dokumenten*, 1–3 (Wiesbaden 1976).
28. För mer om det Stora rådets uppkomst och betydelse, se Beatrice S. Bartlett, *Monarchs and ministers: the Grand council in mid-Ch'ing China, 1723–1820* (Berkeley 1991).
29. För ett exempel på hur dessa källor kan användas till att skriva både välunderbyggd och underhållande historia, se Philip A. Kuhn, *Soulstealers: the Chinese sorcery scare of 1768* (Cambridge, MA, 1990).
30. För de senaste forskningsrönen om de manchuiska arkiven, se Mark C. Elliott, "The Manchu-language archives of the Qing dynasty and the origins of the palace memorial system", *Late imperial China*, 22:1 (2001) s. 1–70.
31. Friedrich Hirth (red.), *Text book of documentary Chinese, with a vocabulary for the special use of the Chinese customs service* (Shanghai 1885). För en modern motsvarighet, se Philip A. Kuhn, John K. Fairbank, m.fl., *Introduction to Ch'ing documents* (Cambridge, MA, 1993).
32. I *North China Herald*, 7 och 21/9 1861, kunde man t.ex. läsa om kejsarens frånfälle, medan det den 2, 16, 23 och 30/11 1861 rapporterades om den dramatiska statskuppen.
33. *New York Times*, 3/2 1862.
34. Erik Baark, *Lightning wires: the telegraph and China's technological modernization, 1860–1890* (Westport 1997).
35. För mer om detta arkiv, se Ye & Esherick (1996) s. 279–286. Jfr Philip C. C. Huang, "County archives and the study of local social history: report on a year's research in China", *Modern China*, 8:1 (1982) s. 133–143.
36. Se t.ex. Philip C. C. Huang, *Code, custom, and legal practice in China: the Qing and the Republic compared, law, society, and culture in China* (Stanford 2001). För en starkt avvikande åsikt, se Jérôme Bourgon, "Uncivil dialogue: law and custom did not merge into civil law under the Qing", *Late imperial China*, 23:1 (2002) s. 50–90.
37. Susan Naquin, "True confessions: criminal interrogations as sources for Ch'ing history", *National Palace Museum bulletin*, 11:1 (1976) s. 1–17.
38. Karasawa Yasuhiko, "From oral testimony to written records in Qing legal cases", i Charlotte Furth, Judith T. Zeitlin & Ping-chen Hsiung (red.), *Thinking with cases: specialist knowledge in Chinese cultural history* (Honolulu 2007) s. 101–122. Robert E. Hegel, "The art of persuasion in literature and law", i Robert E. Hegel & Katherine Carlitz (red.), *Writing and law in late imperial China: crime, conflict, and judgment* (Seattle 2007) s. 81–106.
39. Schoenhals (1992).
40. Kenneth Lieberthal, James Tong & Sai-cheung Yeung, *Central Documents and politburo politics in China* (Ann Arbor 1978).

Kontokurant
Kooperativa Förbundet.

Faktura
Svenska Gulf Oil Company A.-B.

A.-B. SVENSKA WATSON
DROTTNINGGATAN 31 • STOCKHOLM

ARG. 2

Exempel på h lkoert f r f r lljningsanalys.

MATTS LINDSTRÖM

.....

Där papperet slutar tar filmen vid

Överflöd och mikrofotografisk
reproduktion, 1900–1940

I samma flod stiger vi och stiger vi inte ner (Herakleitos, DK B49a)

Skåpet var fullstoppat med papper. När det öppnades rullade två stora aktbuntar ut, sammanknutna runt om som man plägar bunta samman bränsle. (Franz Kafka, *Slottet*¹)

1.

Med jämna mellanrum har vi hört det upprepas: vi lever i informationens tidsålder, vi lever i nätverkens tidsålder.² I en tid där allt har blivit information. En tid där alla måste vara informerade: medborgarna om myndigheternas förehavanden, konsumenterna om marknadernas alla förutsättningar. Stabilitet och samhällsekonomisk framgång är i hög grad funktioner av rytmen, intensiteten och genomskinligheten hos informationens snabba och virvlande flöden; virvlande, ja – för kanske präglas informationssamhället inte så mycket av nittiotalets rätlinjiga motorvägsmetafor, som av ett väldigt forsande floddelta, i vilket vi hela tiden, till varje pris, måste kliva ner.³

Men informationen, med sina möjligheter och problem, tillhör inte enbart vår egen era. Så snart man fann medel att fästa tecken vid en yta började information att samlas på hög. Som stentavlor, som hoprullade pergament eller buntar av papper, i böcker, i bokhyllor; som väldiga bibliotek och arkiv med bågande hyllor – rumsliga behållare som alltid tett sig lika otillräckliga och till bristningsgränsen fyllda, alltid lika nära att

svämma över. För att inte svepas bort av de skrivna och tryckta tecknens flöden har kulturen därför gång på gång utvecklat tekniker för att söka och ordna: genom alfabetiska eller kategoriska index, genom innehållsförteckningar, genom kataloger, genom kartotek och bibliografier. De digitala sökmotorernas semiintelligenta algoritmer är bara den senaste generationen i en lång teknologisk släktlinje av sökverktyg: möjliga svar, givna vid olika tidpunkter, på informationsöverskottets återkommande problematik.⁴

2.

Max Weber noterade i *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922) att maktutövningen vid 1900-talets början tenderade att bygga på produktionen av stora mängder skriftbaserade akter: ett formidabelt berg av papper som bevarades och upprätthölls av en ”ständigt växande stab av tjänstemän och skrivare”.⁵ Vid sidan av skrivaren med sitt bläck och sin penna, präglades den moderna byråkratin alltså av papperets materialitet – och av en rad nya apparater och tekniker för bearbetning och mångfaldigande av detta material.⁶ Byråkratin växte därför inte enbart i den bemärkelsen att den inkorporerade allt fler samhällsområden och individer, utan också i ett rent fysiskt hänseende. Dokumentberget, den blotta mängden papper som den moderna organisationen vilade på blev hela tiden större.

Samma år som Webers stora arbete utkom postumt, reste Franz Kafka till den lilla tjeckiska byn Spindlermühle. Han var där för semester, men påbörjade även arbetet med den aldrig avslutade romanen *Slottet*. En bok som, likt *Processen*, kan läsas som en kommentar till just den expanderande byråkrati som Weber hade beskrivit. Hos Kafka är kommunikation och informationshantering ett ständigt problem. Informationskanaler är ansatta av brus, tecken förvridna till sin motsats; endast slumpmässigt når ett meddelande sin rätta mottagare. I *Slottet* störs exempelvis den telefonlinje som K. försöker kommunicera över av ett surrande ljud (som bruset av ”oräkneliga barnröster”);⁷ i en annan scen tvingas någon att placera ett arkivskåp horisontellt på golvet och sedan sätta sig på dörrarna, för att hålla ”aktbuntarnas oordnade överflöd” under kontroll.⁸

Den mest arbetsamme bland de många tjänstemännen, Sordini, är osynlig och otillgänglig: ”För övrigt har det aldrig lyckats mig att få se honom, han kan inte komma ner, han är allt för överhopad av arbete, [...] väggarna i hans rum är täckta av staplade dokumentpelare som om

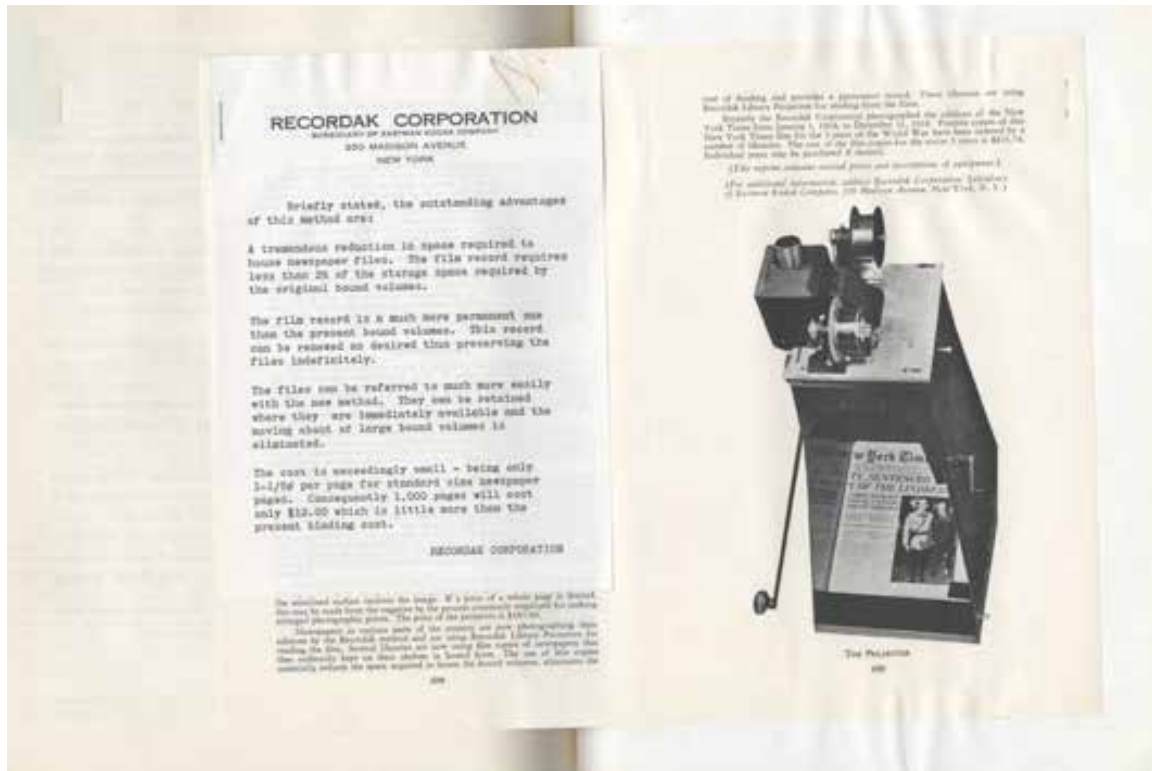
och om igen störtar omkull”.⁹ Trots en närmast övermänsklig effektivitet hotar Sordini att begravas under dokumentens fysiska tyngd.

3.

Om byråkraten kring 1920 alltså framträdde som drunknande i handlingar och dokument kan man konstatera att samma problembeskrivning vid ungefär samma tidpunkt gick att återfinna i relation till vetenskapsmannens verksamhet. I ett svenskt sammanhang beskrev den konservativa filosofen Vitalis Norström exempelvis en samtid präglad av ”vetenskaplig öfverproduktion, ett mass-skrifveri”. Det moderna massamhället led, menade han, av ett tillstånd ”där den ene skrifver om hvad den andre skrifvit och åter andra om det senare och så vidare i oändlighet [...] som om orden närde sig af ord, rullade ihop sig med ord och bildade berg af ord, mörka och förmörkande berg”.¹⁰ Enligt Norström var dessa berg av ord frukten av en alltför långt driven specialisering inom kunskapsproduktionen, en överproduktion av vetande som enbart kunde leda till överlappningar, överstimulans och oöverblickbarhet. (”Till ordrikedomens fördunklande och förvirrande inflytelse”, konstaterade han, ”sällar sig så en stor löslighet i idéförbindelser, en lust till hugskott, som yppigt frodas i den moderna människans uppluckrade jordmån.”) Intellectuell slapphet hotade att drabba den moderna människan i mötet med ett överflödande vetande; under sådana omständigheter, i en sådan ”uppluckrad jordmån”, tycktes möjligheten till klara och tydliga tankar vara hotad.¹¹

Ungefär samtidigt som Norström skrev om massamhällets expansion och kunskapens omåttliga tillväxt, arbetade den belgiske advokaten och bibliografen Paul Otlet med en lösning. Otlet hade redan före Norström gjort observationer kring ett slags vetandets kris kopplat till överproduktionen av information. ”Vad är nytt och av värde i alla dessa böcker, broschyrer och vetenskapliga tidskrifter”, frågade han sig i en tidig text från 1891.¹² Likt Norström befarade Otlet att informationsöverskott och oöverblickbarhet hotade att omintetgöra möjligheten till intellektuella framsteg – och i förlängningen till och med utsikterna för att urskilja sant vetande från falskt:

[D]et tycks som att allting har sagts, att allting som är att säga [redan] är känt och fortsatt läsning saknar mening. [...] Denna uppfattning följs av

ett tillstånd av skepticism vars konsekvenser är beklagliga. När man ser hur så mycket baseras enbart på åsikter, leds man till att tro att för och emot i en fråga kan försvaras likvärdigt och att fakta är allt för komplexa för att fånga in med någon form av konceptuell formel, därför att dessa är alldeles för exklusiva och [alltför] tyranniska.¹³

En sådan epistemologisk kris fordrade en lösning. Tillsammans med vännen och fredsaktivisten Henri La Fontaine, grundade Otlet ett internationellt bibliografiskt institut (Institut International de Bibliographie, IIB), lokaliserat i Bryssel, med uppgift att koordinera och administrera en universell bibliografi som skulle omfatta alla vetenskapens områden.¹⁴ Detta ambitiösa åtagande var dock bara ett första steg i en betydligt mer storslagen plan som syftade till att åstadkomma en permanent lösning på modernitetens problem med överlappning och oöverblickbarhet. Vad som fordrades var en komplett och kontinuerligt uppdaterad representation av allt vetande, en teknik som direkt kunde adressera de atomer av fakta som doldes mellan böckerna och tidskrifternas ogenomträngliga pärmar.¹⁵ Med denna informationsutopiska dröm i sinnet, vände Otlet blicken mot en ny teknologi för informationshantering som hade fått stort genomslag i kontor och bibliotek mot 1800-talets slut: kartoteket.¹⁶ Ett kortregister, insåg Otlet, kunde fungera som ett slags icke-linjärt, dynamiskt och ständigt utbyggbart alternativ till böckernas statiska inlåsning av fakta. Potentiellt kunde indexkorten hänvisa inte bara till verk, utan också till de enskilda upplysningar som dolde sig mellan deras pärmar. Under Otlets ledning och med ekonomiskt stöd från den belgiska staten växte under mellankrigstiden en gigantisk kortkatalog fram, vilken vid 1930-talets slut, då den var som störst, omfattade inte mindre än 16 miljoner poster.¹⁷

I relation till den universella kunskapsutopi som Otlet hoppades kunna förverkliga framstod boken som en otillräcklig informationsbärare: den var för skrymmande och reproduktionskostnaderna var alltför höga. Belgaren sökte därför efter en lösning i de nya fotografiska reproduktionsteknikerna. I en artikel från 1906 skrev Otlet att boken, ”vilken successivt har huggits i sten, bakats av lera, målats på papyrus, skrivits på trä och reproducerats typografiskt och litografiskt på papper – allt mer i våra dagar tenderar att anta en fotografisk form”.¹⁸ Några år senare, i december 1910 informerades läsare av franska *La Nature* om hur Otlet tillsammans med den tyske kemisten Robert Goldschmidt nyligen hade offentliggjort en apparat för reproduktion och projektion av mikrofoto-

grafiska dokument.¹⁹ Genom att fotografera boksidor och annan materia i ett slags inverterat mikroskop hade de två tillsammans påvisat vad som lovade att bli en revolutionerande ny medieform – en fotografisk bok som genom optik, miniatyrisering och skioptikonlik ljusprojektion skulle kunna lagra och projicera vetenskapernas samlade informationsmängder på minimal yta.²⁰ Genom att den mikrofotograferade texten var så liten till formatet, vägde nästan ingenting och dessutom snabbt kunde reproduceras i oändlighet från negativ skulle den internationella cirkulationen av information uppnå en helt ny intensitet. I kombination med kortkatalogens indexeringskraft tycktes den universella informationsutopin plötsligt möjlig att förverkliga; där kartoteket kunde ordna, kunde mikrofotografiet lagra och sprida.

Om de fotomikroskopiska tryck- och läsprocesserna användes i stor skala skulle utan tvivel ansevärliga konsekvenser vara att vänta. Det skulle leda till en mycket snabbare spridning av tryckt vetenskapligt material, tack vare den extrema billighet och den enkelhet genom vilken varje center, bibliotek eller institut som besitter dokumenten skulle kunna reproducera dem, antingen från original eller från fotomikroskopiska negativ. [...] All sorters tryck, bilder, dokumentära fotografier som samlas lokalt eller i specialsamlingar skulle kunna multipliceras och utbytas genom detta nya sätt att "publicera" [...] Med nödvändiga resurser till förfogande skulle hela den Mänskliga tanken kunna omfattas av något hundratal kataloglådor, redo att spridas och kommuniceras till alla som önskar.²¹

Den apparat som Otlet presenterade tillsammans med Goldschmidt var en tidig inkarnation av en medieform som under 1900-talet skulle komma att spela en mycket betydelsefull men ofta anonym roll på bibliotek såväl som arkiv över hela världen: mikrofilmen. Otlet såg en enorm potential i mediet – och under de kommande decennierna, fram till andra världskrigets utbrott, skulle förväntningarna bara fortsätta att växa.

4.

I samband med världsutställningen i New York 1939–1940 begravde det amerikanska energiföretaget Westinghouse Electric Company en vida omskriven tidskapsel – "ett 800 pund tungt brev till framtiden". Den

blanka metallkapseln var ett bevarandetekniskt underverk och en genomskuren replik ställdes ut i företagets paviljong på utställningsområdet, ovanför det djupa schakt där den riktiga kapseln begravdes. Nyfikna besökare kunde på så vis se hur tidskapseln, förutom en mängd representativa vardagsobjekt, också innehöll ett mycket omfattande mikrofilmsarkiv med texter som fångade in de viktigaste delarna av den samtida kulturen.²²

Kapseln hade alltså konstruerats för att bära med sig en representativ rest från en svunnen tid till framtidens människor, en kulturell skatt vilken endast var möjlig att förmedla till eftervärlden genom den mikrografiska reproduktionens speciella egenskaper.²³ I ett tal vid förslutningsceremonin framhövdes följaktligen det nya mediets betydelse för detta ”brev till framtiden”:

Most important is a carefully prepared microfilm ”essay” on our times, taken from books, almanacs, pictures, catalogues, arranged in logical order to cover all major activities of human life [...] The microfilm contains a total of more than 23,000 ordinary book pages, reproducing more than 10,000,000 words, and many hundreds of pictures. A microscope is enclosed to the ”futurians” to read the text. Complete directions in text and picture are given for the construction of a larger reading machine.²⁴

Westinghousekapseln med sitt mikrofilmade innehåll representerade en möjlighet att innesluta och hantera informationsmängder som var så stora att de tidigare hade varit omöjliga att inrymma på en plats. Kapseln illustrerade den nya medieformens påstådda förmåga att samla en hel epok, något som tidigare hade verkat otänkbart. Den tycktes därmed peka ut en ny framtid, en framtid där villkoren för lagring och hantering av information skulle bli helt andra.²⁵

Mikrofilmens framskjutna position på världsutställningen var inte någon isolerad företeelse. Ungefär vid samma tidpunkt hölls konferenser där det nya mediet tydligt sattes i centrum, både i USA och i Europa. I samband med den stora världskongressen för dokumentation i Paris framträdde bland annat science fiction-författaren H. G. Wells för att tala om möjligheten att konstruera en ”världshjärna” – ett mikrofilmsbaserat, centraliserat universalarkiv i linje med Otlets tidigare visioner för att organisera all världens vetande.²⁶ Vid en stor amerikansk bibliotekskonferens i Richmond, Virginia, beskrevs den nya ”textuella filmen” i termer av ett banbrytande historiskt genombrott:

Witnesses at the Capsule's packing: F. D. McHugh, David S. Youngholm of Westinghouse, C. G. Weber; seated, Grover A. Whalen

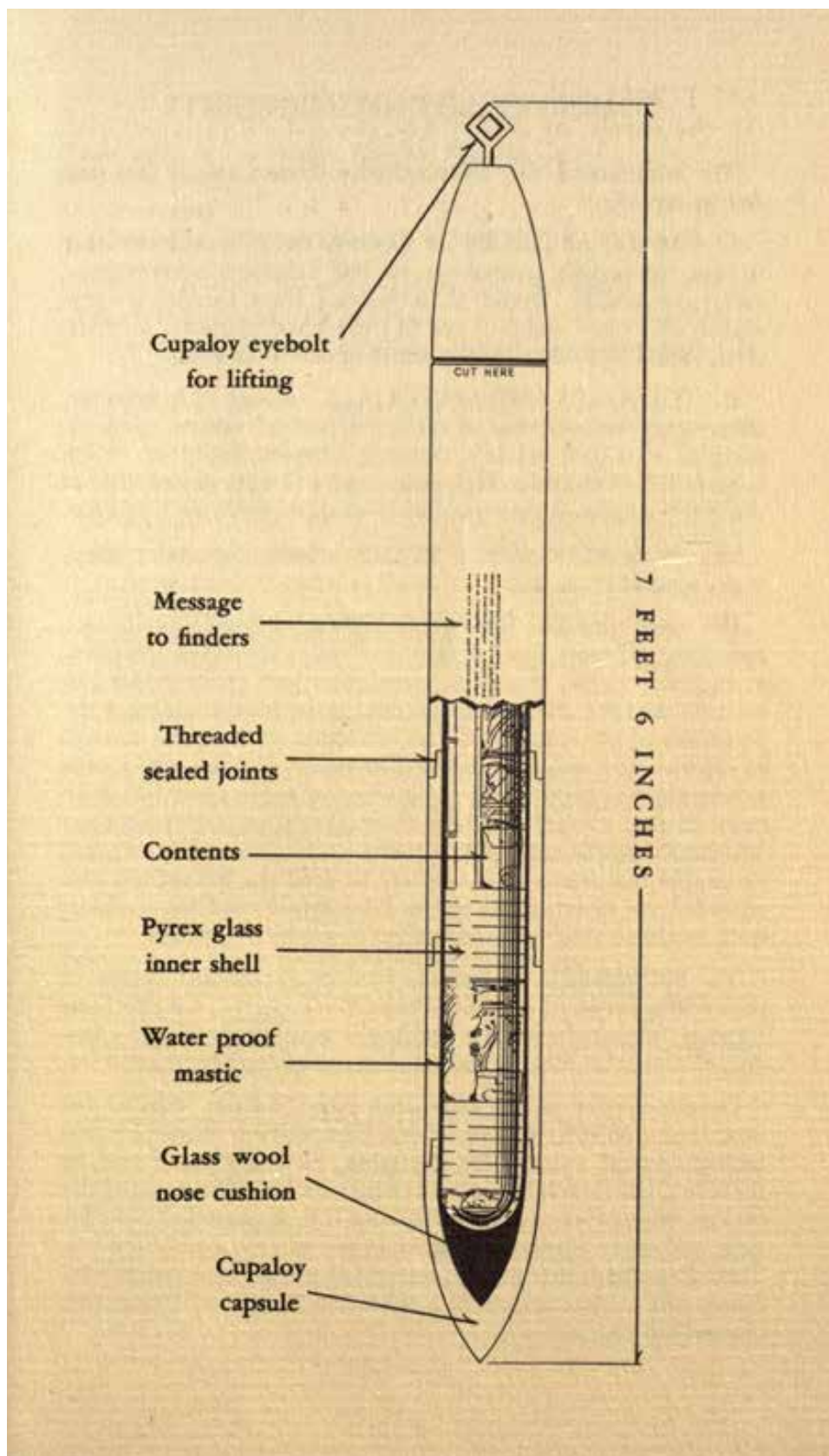
objects in the crypt were cushioned and made firm with glass wool.

The process of packing was conducted in the presence of three official witnesses: C. G. Weber, of the United States Bureau of Standards; F. D. McHugh, managing editor of the *Scientific American*, and Grover Whalen, president of the New York World's Fair 1939. A checklist of contents, bearing the signatures of the witnesses, was the last thing included in the crypt.

Immediately following the packing, the Pyrex inner crypt was placed upon a glass-lathe, heated and sealed. The air was then drawn out through a small tube, the contents washed with inert gas, and the crypt filled with nitrogen, to which just enough moisture was added to equal the humidity of an ordinary room. Protected from oxygen and excess moisture by this inert, humid atmosphere,

Denna sida och följande uppslag: Westinghouses tidskapsel, som begravdes i samband med världsutställningen i New York 1939, inkluderade ett mikrofilmat arkiv.

there can be no doubt about the significance of the event. The application of the camera to the production of literature ranks next to that of the printing press. A generation familiar with carburetors, fuselage and static will now have to hobnob with emulsions and the like or engage in a proxy. The subject can be no more ignored than the existence of typewriters.²⁷

Kamerans tillämpning vid textproduktion beskrivs här som lika revolutionerande för samhällsutvecklingen som en gång introduktionen av tryckpressen hade varit. Mikrofilmen med sina specifika materialiteter ("emulsions and the like") inordnades i samma led av moderna teknologier som förbränningsmotorn, flygplanet och radioapparaten. Genom den oerhörda förminskningspotential som mikrofotograferingen möjliggjorde skulle informationsutbytet i samhället accelereras – och till lägre kostnad än någonsin tidigare: billig självpublicering var inom räckhåll, olika former av distansläsning möjlig. Den mikrofotografiska reproduktionen av dokument skulle bidra till att samhällets kunskapscirkulation demokratiserades: "The reader [...] has in this process an invaluable ally. This is the democracy of the brains".²⁸

Mikrofilm skulle alltså omvälvla hela samhällsorganisationen, men kunde även porträtteras som en livsstilsteknologi med en självklar plats i hemmet, på ett sätt som för tankarna till tevens centrerade position från och med femtiotalet. I svensk fackpress beskrevs mediet under tidigt fyrtiotal som en närmast självklar detalj i den moderna funkislägenheten. Framtidens mikrofilmade bibliotek skulle inte ta upp mer fysisk plats än "tio normala böcker", menade man, och en projektor skulle projicera den uppförstorade texten på en filmduk som familjen samlades framför:

Shakespeares samlade verk, tryckta enligt denna metod, skulle sålunda ej bli större, än att boken ginge ned i en vanlig kavajficka. Till varje boksamling tänker man leverera en "Readex Projector", som projicerar texten på en "filmduk" på väggen. Hela familjen kan då sitta i sina bekväma fåtöljer och utan ansträngning läsa de oerhört uppförstorade textrader-na. När man är färdig med en sida, trycker man bara på en knapp, när man vill "vända blad".²⁹

Bläddring hade ersatts av en knapptryckning, papperet av tyngdlöst ljus. Inte bara myndigheternas offentliga verksamhet, inte bara produktionen av det lärda vetandet och ordnandet av dess ständigt växande datamängder kunde potentiellt omvälvlas; också hemmets privata sfär och

de mer intima läspraktikerna – de som tidigare varit bundna till bokens materiella villkor – kunde antas röra sig i riktning mot moderna, fotografiskt grundade principer.

Här framträder mikrofilmens kulturella och tekniska betydelse i en tid då förväntningarna på den nya teknologin stod på sin absoluta höjdpunkt.

5.

Likt mp3-algoritmen långt senare skulle krympa skivsammlarens hyllor till fickstorlek och omvandla dem till accessoarer utlovade mikrofilmen detsamma för mellankrigstidens bokhyllor. Före turingmaskinen, transistorer och magnetmedier fanns kortkataloger och den mikrofotografiska filmen; innan framtidens bibliotek och arkiv lokaliserades till datorns inre, tycktes de under en period föreligga i filmens förmåga att miniaturisera varje dokument. Den mikrofotograferade texten föreföll därmed erbjuda ett helt nytt och mediespecifikt svar på urgamla utmaningar: där papperet slutade skulle filmen ta vid.

Saker och ting har sedan dess förändrats, men lika fullt står vi knädjupt i informationsfloden; det gamla problemet med överflöd kvarstår, men lagringsdrömmarna hänvisar inte längre till emulsioner och ljusprojektioner. I stället miniaturiseras kulturarvet i binär form och lagras som elektromagnetiska spår i välkylda serverhallar; indexeringen är inte i första hand bibliografisk, utan snarare algoritmisk. Den mikrofotografiska reproduktionen kan ur denna synvinkel förefalla som en död medieform – ännu en i raden av obsoleta lösningar på den återkommande problematiseringen av informationsfloden. Samtidigt måste man konstatera att mediets livslopp uppvisar en förvånande tröghet, det har ännu inte spelat ut sin roll som en viktig del av forskningens infrastruktur: mikrofilmning var så sent som 2013 huvudalternativet då Kungl. biblioteket valde metod för att bevara den svenska dagspressen. Än så länge smattrar Humlegårdens läsapparater i nedtonad belysning.

NOTER

1. Franz Kafka, *Slottet*, i övers. av Tage Aurell (Stockholm 2001 [1922]) s. 58.
2. För ett välkänt exempel från de senaste decenniernas samhällsvetenskapliga diskussion, se Manuel Castells, *The rise of the network society* (Malden 1996).
3. Den under nittioalet vanligt förekommande ”motorvägsmetaforen” (eng. *in-*

- formation super highway) förekommer exempelvis i Bill Gates, *Vägen till framtiden* (Stockholm 1995). För en intressant diskussion av vattenmetaforik i anknytning till nätet (nätet som moln, ström, gas, etc.), se Rasmus Fleischer, "Femton gassar på död mans kista – om framtidens nätpolitik", i Pelle Snickars & Jonas Andersson (red.), *Efter the Piratebay* (Stockholm 2011) s. 261–263.
4. Ann Blaire, *Too much to know* (New Haven & London 2010) ger en god överblick över informationshanteringsens långa historia och dess nära relation till föreställningar om informationsöverflöd. Se även Daniel Rosenberg, "Early modern information overload", *The journal of the history of ideas*, 64:1 (2003).
 5. "Die moderne Amtsführung beruht auf Schriftstücken (Akten), welche in Urschrift oder Konzept aufbewahrt werden, und auf einem Stab von Subalternbeamten und Schreibern aller Art". Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen 1922) s. 651. Verket utkom postumt 1922, men skrevs under perioden 1908–1918.
 6. Tekniker för kopiering, som karbonpapperet, för dokumentproduktion, som skrivmaskinen, eller för att garantera äkthet, som stämpeln. För en skildring av det moderna kontorets framväxt, se JoAnne Yates, *Control through communication: the rise of system in American management* (Baltimore 1993).
 7. Kafka (2001) s. 21.
 8. Kafka (2001) s. 67.
 9. Kafka (2001) s. 64 f.
 10. Vitalis Norström, *Masskultur* (Stockholm 1910) s. 17.
 11. Norström (1910) s. 17.
 12. Paul Otlet, "Une peu de bibliographie", *Palais* (Bryssel 1891); i engelsk övers. som "Something about bibliography", i W. Boyd Rayward (red.), *International organization and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet* (Amsterdam 1990).
 13. Otlet (1990) s. 11.
 14. Se Henri La Fontaine & Paul Otlet, *Création d'un répertoire bibliographique universel* (Bryssel 1895); *Le répertoire bibliographique universel et la coopération internationale dans les travaux bibliographiques* (Bryssel 1900). För biografiska detaljer kring Otlet och omständigheterna kring det nämnda institutet, se t.ex. Raphaële Cornille, Stéphanie Manfroid & Manuela Valentino, *Le Mundaneum* (Bryssel 2008); W. Boyd Rayward, *The universe of information* (Moskva 1975). Otlet kallade kallade sin universella bibliografi för ett "universellt nätverk för dokumentation" (*La réseau universel de la documentation*); se t.ex. Paul Otlet, *L'état actuel de l'organisation mondiale de la documentation: communication présentée au le congrès de chimie industrielle (26 Sept.–2 Oct. 1926)*, (Paris 1927) s. 4, 7.
 15. "En systematisk, komplett och uppdaterad registrering av alla fakta"; Otlet, cit. av Boyd W. Rayward, "Introduction", i dens. (red.), *European modernism and the information society: informing the present, understanding the past* (Aldershot & Burlington 2008) s. 15.
 16. Markus Krajewski, *Paper machines* (Boston 2011) flerst.
 17. Paul Otlet & Robert Goldschmidt, *Sur une forme nouvelle du livre: le livre micro-photographique* (Bryssel 1907) s. 11 f.

18. Otlet & Goldschmidt (1907) s. 6.
19. Gradenwitz, "La bibliothèque micro-photographique", *La Nature* (31/12 1910), s. 68. Artikeln om Otlets apparat dyker upp strax efter en annan artikel av mediehistoriskt intresse, om Gaumonts "Chronophone" (en tidig sorts ljudfilm).
20. Gradenwitz (1910) s. 68.
21. Otlet & Goldschmidt (1907) s. 11 f.
22. En illustration av besökarnas reaktioner återfinns i spelfilmen *The Middleton family at the New York World's Fair* som producerades i samband med världsutställningen. En scen visar hur familjen Middleton nyfiket studerar tidskapselns innehåll – särskilt de små filmrullar som guiden förklarar innehåller tio miljoner ord och tusen bilder: "So this little reel is the micro-file?" "Yes it's hard to believe but only small reels of film have reproduced all these books papers and magazines. It's a record of ten million words and a thousand pictures." (Ca 10:20 in i filmklippet som går att se på archive.org: http://archive.org/details/middleton_family_worlds_fair_1939_13/3_2013.)
23. Motiven bakom kapselns konstruktion beskrevs bland annat i den publikation som också skulle tjäna som ett slags karta för att hjälpa framtidens människor att hitta kapseln och förstå dess innehåll: *The book of record of the Time capsule of Cupaloy, deemed capable of resisting the effects of time for five thousand years, preserving an account of universal achievements, embedded in the grounds of the New York World's Fair 1939* (New York 1938). Boken trycktes på ett särskilt beständigt papper och var handinbunden för att garantera dess långsiktiga bevarande. Exemplar spreds till nationalbibliotek runt hela världen. Ett av dessa återfinns i Kungl. bibliotekets katalog (Signum 180A 1939). Ironiskt nog står den dock inte längre på sin plats nere i magasinet, utan har med en instucken lapp markerats som "förkommen".
24. Talet, som hölls av Westinghouses vd David S. Youngholm, publicerades som "The Time capsule" i *Science*, 92:2388 (4/10 1940) s. 301–303.
25. För mer om Westinghouse-kapseln, se också den applikation som New York Public Library har konstruerat kring New York-utställningen: "BibLion" (Apple App Store): <http://exhibitions.nypl.org/biblion/worldsfair/>.
26. Världskonferensen för dokumentation i Paris 1937, samt bibliotekskonferensen i Richmond, USA året före. Konferenshandlingar: *Congrès Mondial de la documentation universelle, Paris, 16–21 Août 1937: texte des communications* (Paris 1937) och *Microphotography for libraries: papers presented at the microphotography symposium at the 1936 conference of the American Library Association* (Chicago 1936). H. G. Wells' tal publicerades i bokform som *World Brain* (London 1938).
27. Llewellyn Raney, "Introduction", i *Microphotography of libraries* (Chicago 1936) s. v–vi.
28. Raney (1936) s. v–vi.
29. Torsten Hjern, "Film och foto som boktryckarkonstens drabanter", *Nordisk boktryckarekonst: skandinavisk tidskrift för de grafiska yrkena*, 42:2 (1941) s. 35.

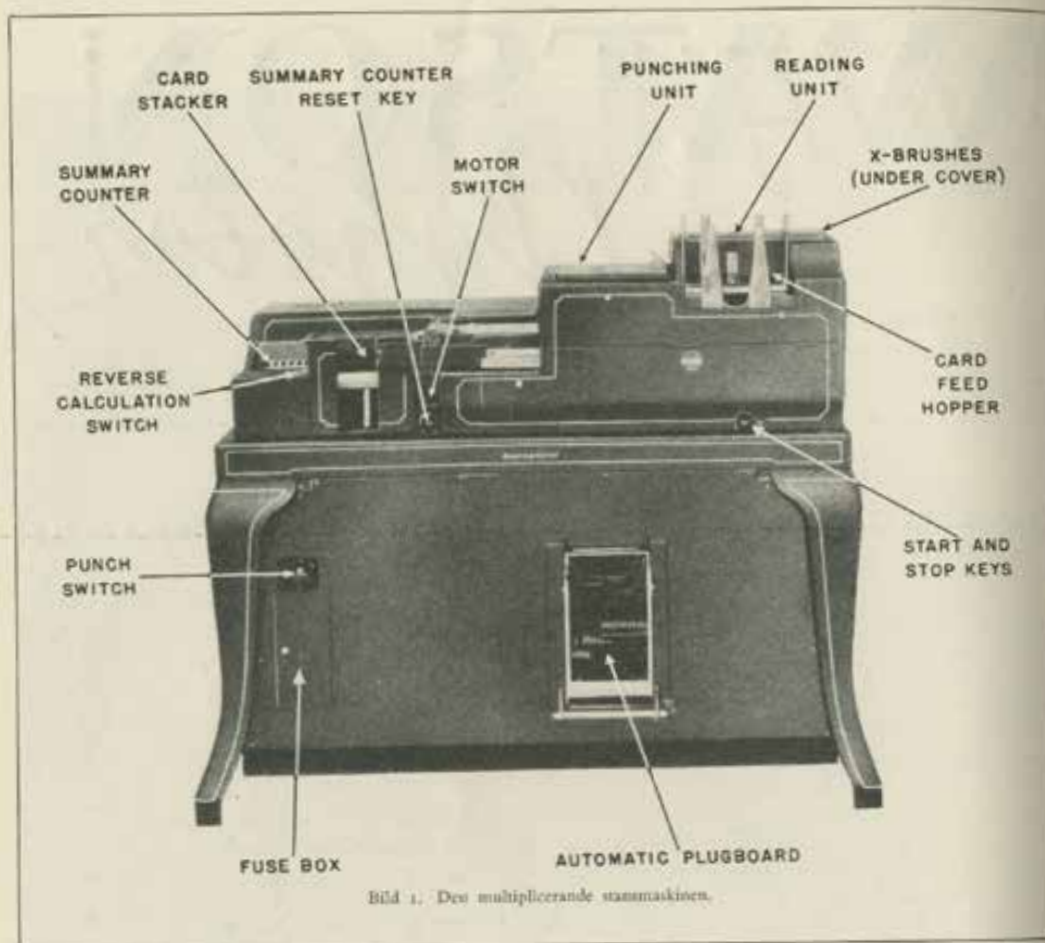

Bild 1. Den multiplicerande stansmaskinen.

I dessa operationer kunna alla produkter, som omedelbart föregås av =tecken instansas i korten. Således kan både ett delresultat och ett slutresultat uträknas och instansas under en kortgenomgång.

Maskinens arbetssätt är följande: Korten inläggs i ett inmatningsfack, som rymmer c:a 800 kort. Automatiskt inmatas kort för kort, vilka passera förbi en borstbrygga innehållande 80 st. borstar. Dessa avläsa respektive kortkolumner och impulserna, vilka bildas, då ett hål passerar en borste, ledas genom kopplingsplattan in i resp. räkneverk. Här sker räkneoperationen under tiden som kortet fortsätter för att komma i stansningsläge. När detta skett, instansas resultatet i härför avsedda kortkolumner, samtidigt som produkten ackumuleras i ett summaräkneverk. Efter stansningen utkastas kortet automatiskt ur maskinen, samtidigt som ett nytt kort avläses och multipliceras. Maskinens arbetshastighet varierar, beroende på antalet siffror

i multiplikatorn. Den vanligaste torde vara c:a 1 000 à 1 200 kort per timme, men hastigheten kan vid vissa tillfällen uppgå ända till 1 625 kortgenomgångar per timme.

Maskinen är försedd med en löstagbar kopplingsplatta, vilken genom en klar och tydlig gruppering av de olika kontakthälen möjliggör ett snabbt omställande av maskinen från en operation till en annan. På bild 2 visas denna kopplingsplatta försedd med de sladdar, som möjliggöra utförandet av operationen $A \times B + C + D = E$.

Faktor A finnes instansad i detaljkortets kol. 5—10, faktor B i kol. 15—20, faktor C i kol. 68—71 och faktor D i kol. 75—76. I samband med multipliceringen kastas 4 decimaler i produkten, varjämte sista siffran höjes med en enhet, om första kastade decimal är 5 eller högre. Resultatet instansas i kortkol. 53—60 samtidigt med ackumulering i summaverket.

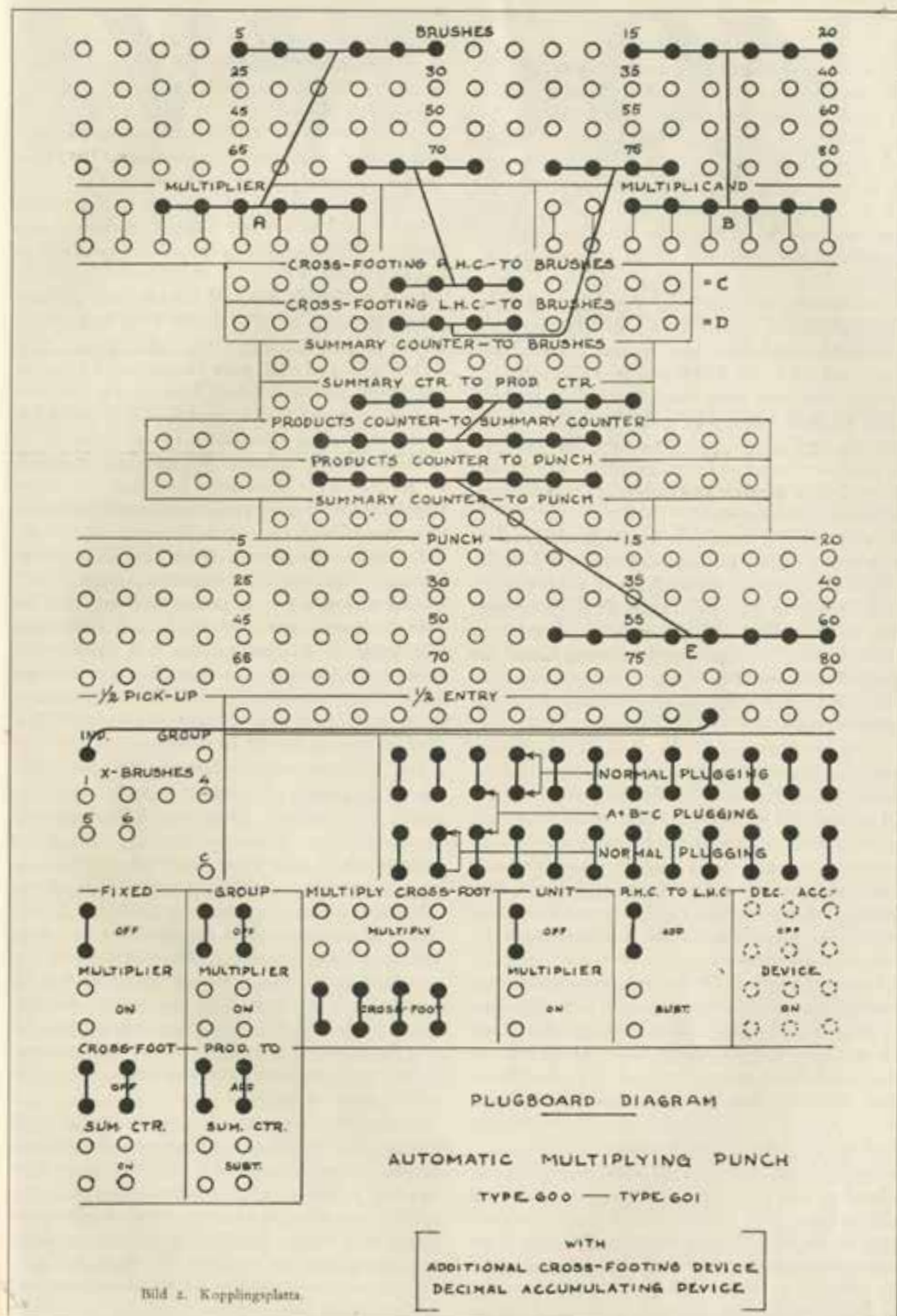

Bild 2. Kopplingsplatta.

BIRGITTA ALMGREN

.....

Inte bara problem ...

Om forskning kring Sverige, DDR
och kalla kriget

Europaparlamentet beklagar att tillgången till handlingar av personlig betydelse eller för vetenskaplig forskning fortfarande är orimligt begränsad i vissa medlemsstater 20 år efter det att de totalitära kommunistregimerna i Central- och Östeuropa föll.

Parlamentet uppmanar samtliga medlemsstater att göra en verklig kraftanstängning för att öppna arkiv, däribland dem som tillhörde de tidigare säkerhets- och underrättelsetjänsterna.¹

I Europaparlamentets resolution ovan beklagas att många länder fortfarande hemlighåller källmaterial från kalla kriget. Europaparlamentet uppmanar länderna att öppna arkiven och betonar vikten av att hålla liv i minnet av det förflutna, eftersom det "inte kan bli någon försoning utan hågkomst". I arkiven finns våra gemensamma kollektiva minnen och hur informationen i dessa skall förvaltas har i många länder blivit en brännande fråga. Hur är då situationen i Sverige?

Begreppet *information* som egentligen är semantiskt neutralt och deskriptivt, utan vare sig negativt eller positivt värderande konnotationer, kan beroende på kontext snabbt fyllas med betydelsekomponenter som signalerar inte bara problem, hemlighetsmakeri, avslöjanden, brott, hot och straff utan också värdefull kunskap, klargörande och frigörande insikt, uppgörelse och försoning. I den här artikeln belyses i en internationell kontext komplikationerna när det gäller information om kalla kriget och Sveriges relationer till diktaturen DDR samt SÄPO:s försök att hemlighålla information om den östtyska säkerhetstjänsten Stasis infiltration i Sverige.

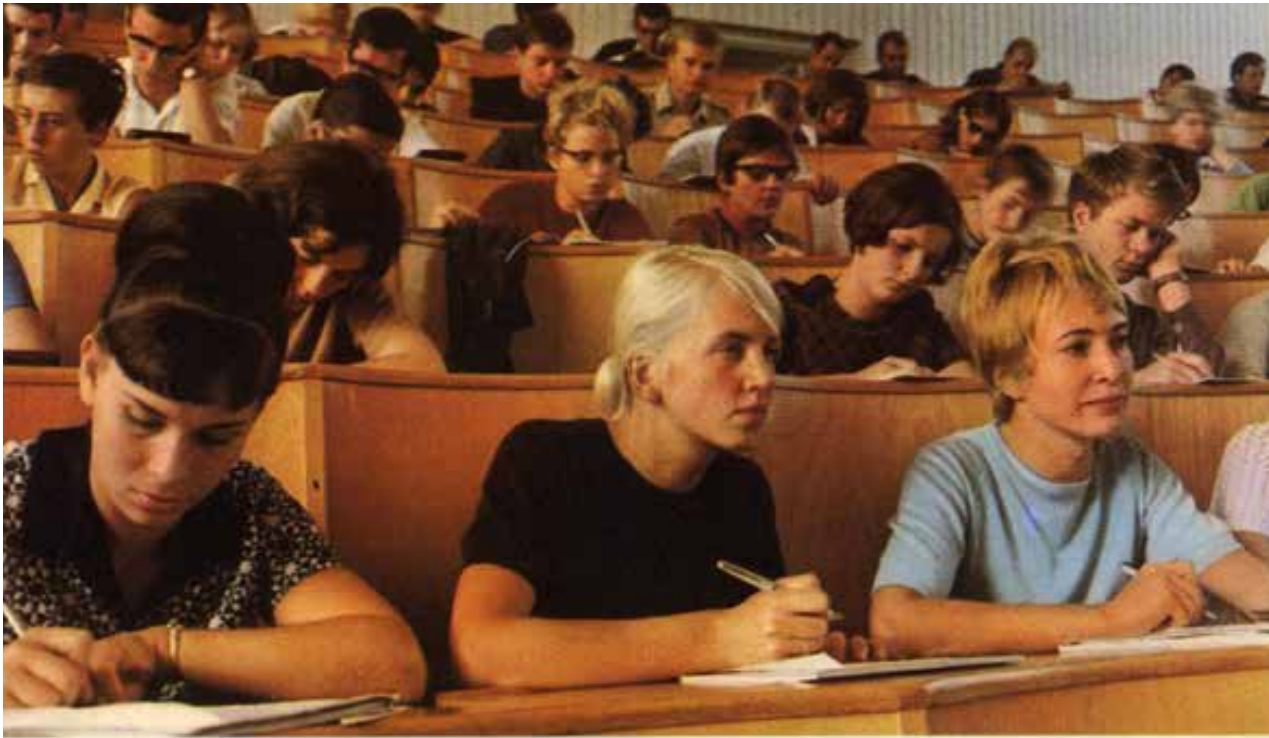
Forskare kriminaliseras

I Sverige har nutidshistorisk forskning visat sig explosiv och potentiellt vådlig för historiker. Så ser det också ut på andra håll i världen. Två exempel kan vidga perspektiven utanför Sverige: Den tyska tidskriften *Die Zeit* berättade i februari 2012 om hur ryska myndigheter försökt skrämma historiker och arkivarier till tystnad när dessa sammanställde arkivinformati- om offer för Stalins repression.² I oktober 2011 inleddes en rättsprocess mot historikern Michail Suprun vid universitetet i Archangelsk i vilken han hotades med två års fängelse. I december 2011 dömdes han skyldig till brott mot § 137 i brottsbalken för att ha ”kränkt människors privatsfär”. Han undgick visserligen straff eftersom det förmenta brottet ansågs vara preskriberat; arkivarien däremot fick villkorlig påföljd. Enligt historiker i Moskva har domen fungerat som avskräckning och många forskningsprojekt har avbrutits eftersom arkivarier inte vågar lämna ut dokument med information som rör politiskt känsliga områden.

Samma höst, närmare bestämt i november 2011, diskuterades problemet med ”den omvända strategin”, *die Umkehrstrategie*, vid EU-konferensen *Need to Know* i Bryssel. Det innebär att före detta KGB- och Stasi-agenter framträder i medier och gör sig till offer – för att inte framstå som förövare. I stället utsätts forskare och journalister för anklagelser och riskerar att kriminaliseras för att de lyfter fram information ur arkiven. Stasi, Ministerium für Staatssicherheit, MfS,³ var inte bara DDR:s säkerhets- och underrättelsetjänst utan också KGB:s förlängda arm mot väst. Men de dokument som belyser den verksamhet som bedrevs av den östtyska militära underrättelsetjänstens agenter finns inte i Stasiarkivet i Berlin – utan i de ryska arkiven, som i stort sett är otillgängliga för forskare.

Stasiarkivet – symbol för den fredliga revolutionen

Tjugo år efter att landet upphört att existera är forskning om relationer till den östtyska staten DDR fortfarande en politiskt laddad fråga – också i Sverige. Ständigt upptäcks nya dokument med information som förändrar forskningsläget. Fortfarande väntar tusentals säckar med sönderrivna dokument på att rekonstrueras med hjälp av datateknik och skanning. Den östtyska säkerhetstjänsten Stasi lyckades i kaoset vid DDR:s sammanbrott att i dokumentförstörare smula sönder mängder av dokument om sina agenter. De tyska dokumenten skildrar vad som utspela-

När FN proklamerade 1975 som det internationella kvinnoåret, hävdade Erich Honecker att jämställdhetspolitiken redan var genomförd i DDR: lika lön, lika rätt till utbildning, betald mammaledighet och daghem för alla barn. Bilder ur DDR-Revyn 1975.

111 hyllkilometer med dokument fyller Stasiarkivet. Säckar med sönderrivna Stasi-dokument i väntan på rekonstruktion.

des bakom de politiska kulisserna. Destruktionen stoppades främst tack vare ungdomar och kvinnor i medborgarrättsrörelserna; de inte bara räddade Stasiakterna utan bildade också opinion så att dokumenten inte skulle beläggas med sekretess, som tyska politiker ville. Den unga generationen på 1960-talet hade ställt frågor till föräldrar och lärare: Vad gjorde ni under Tredje riket? Lika stor rätt hade dagens generationer att ställa frågor – och få svar i arkiven.

Tack vare de östtyska människorättsaktivisternas modiga handlande kunde den tyska myndigheten BStU med Stasiarkivet grundas 1991.⁴ Informationen blev tillgänglig för allmänheten och på så sätt symbol för den fredliga revolutionen. Chef för denna nya tyska myndighet blev prästen Joachim Gauck, som hade kämpat aktivt för mänskliga rättigheter i DDR och som 2012 blev Tysklands president. Den nuvarande chefen för Stasiarkivet Roland Jahn har också upplevt terrorn i DDR och har suttit fängslad för motstånd mot förtrycket. Han utvisades från Östtyskland⁵ som regimkritiker men fortsatte att från Västberlin understödja motståndet i DDR. Tack vare hans agerande kunde demonstrationerna i Leipzig hösten 1989 under stort risktagande filmas och spridas i tv världen över och på det viset bidra till diktaturens fall.

Stasiarkivet BStU med 14 filialer ute i landet är nu ett av de största arkiven i Tyskland med 111 hyllkilometer dokument och miljoner registerkort, foton samt ljud- och filmdokument. Det står öppet för forskare, jour-

nalister och privatpersoner, som efter ansökan får ta del av akterna utan tidsspärr. Historiker har fått tillgång till DDR-arkiven och har med deras hjälp kunnat belysa det kalla kriget. Paradoxalt nog har det som varit ett av de mest slutna länderna därigenom blivit ett av de mest genomlysta.⁶

SIRA-databaser

Länge trodde man att Stasi lyckats förstöra sina databaser rörande utlandsspionaget SIRA, *System der Informationsrecherche der Aufklärung*, ända tills man 1998 fick fram en säkerhetskopia med fem databanker som huvudsakligen täcker tiden 1969–1989. Där finns agenternas rapporter listade med korta innehållsangivelser.⁷

Dechifreringen av SIRA blev ett stort genombrott. Källäget förändrades drastiskt. Nu kunde DDR:s västspionage till största delen rekonstrueras. DDR:s siste spionchef Werner Großmann har bekräftat att SIRA innehåller elektroniskt lagrad information om östtyska västagenter och deras arbetsresultat. Ministerium für Staatsicherheit, MfS, hade nämligen redan 1969 skaffat en stordator av typ Siemens S 4004 och det blev början till Stasis systematiska datoranvändning.⁸ Under DDR-tiden tog de olika avdelningarna i MfS emot information och agentrapporter, utvärderade, betygssatte dem efter trovärdighet och betydelse, försåg dem med innehållsrubriker och matade därefter in dem i databaserna. SIRA innehåller således uppgifter om källor, agenternas registreringsnummer, täcknamn, rapporternas innehåll och tillförlitlighet.

SIRA består huvudsakligen av följande databaser, *Teildatenbanken*:

- * TDB 11 för ekonomi, näringsliv, vetenskap och teknik. (Denna databas med cirka 89 000 filer för åren 1971–1980 dechiffrerades i maj 2002).
- * TDB 12 för politisk och militär information, operativt verksamma agenter med utrikes- inrikes- militärpolitiska aktioner/observationer, cirka 160 000 filer för åren 1969–1987.
- * TDB 13 för ”regimmaterial”, information om ”regimförhållanden”, det vill säga juridiska och administrativa förhållanden, reglering av pass, visum och uppehållstillstånd i operationslandet.
- * TDB 14 för underrättelsetjänstinformation om kontrapionage, utvärdering av ”fientliga organisationer” samt uppgifter om västliga underrättelsetjänsters dokumenterade och förmodade medarbetare.

BStU
-Ausdruck-
Seite 3 von 4
Abgerufen am 26.06.2012

[illegible]

Utdrag ur SIRA-databas som visar inmatade rapporter från den svenske Stasi-IM "König". De sista siffrorna i hans registreringsnummer XV/2924/77 anger år för värnning. Stasis bedömning av hans rapporter anges med romerska siffror där I står för "högst värdefull".

- * TDB 21 med det centrala objekt- och personregistret, ZOPA, Zentrale Objekt-Personendatenbank.

Man kan i SIRA också få ytterligare informationer om kontakter med andra underrättelsetjänster. Exempelvis framgår att KGB från och med 1980 fick cirka 52 000 ”informationer” (rapporter, statistik, foton, filmer) från utlandsspionaget HV A.

SIRA innehåller således både information och värderingar av de agentrapporter som inkommit till Stasi. Agenternas övriga verksamhet, som värvning och opinionsbildning, syns inte – men för forskare är SIRA ofantligt viktig. En nackdel är att SIRA inte innehåller några klarnamn, utan endast agenternas registreringsnummer och täcknamn; uppgifterna måste därför kompletteras med annat källmaterial. Men det är det absolut centrala sökinstrumentet som inte bara visar Stasirapporternas innehåll utan också ger ingångar till de agents person- och arbetsakter som man lyckats rädda och som förvaras i Stasiarkivet. Genom dessa datasystem öppnar sig forskningsmöjligheter som annars vore helt otänkbara.

Dokumentet visar Stasis långsiktiga planer för att nå unga idealister som ville rädda fred och socialism. Av Stasi-kontrakten – de så kallade ”förpliktelserna” – framgår att motivet för att låta sig värvas ofta var att kommunismen ansågs innebära fred och hopp om en bättre framtid. Dokumentet visar att en värvningsprocess kunde sträcka sig över flera år med testuppdrag innan Stasi bedömde en person mogen att antas som medarbetare. Genom att kombinera uppgifter från databasen SIRA med Stasis registerkort över ”inofficiella medarbetare”, så kallade IM, kan man få fram rapportörernas verkliga identitet. Kartoteket över dessa IM, som har arbetsnamnet Rosenholz, blev tillgängligt för forskare först 2003.

Operation Rosenholz

I turbulensen vid DDR:s sammanbrott försvann det så kallade Rosenholz-kartoteket med klarnamn och persondata från Stasis utlandsspionage. På mystiska vägar hamnade det slutligen hos amerikanska CIA. Exakt hur det gick till är ännu höljt i dunkel.⁹ Rosenholz har inte något med rosenträ att göra utan är bara ett fantasifullt täcknamn. Enligt *Washington Post* blev denna *Operation Rosenholz*, som handlar om skumma affärer med försvunna personer och mystiska dödsfall under kalla krigets

ROSENHOLZ-STATISTIK-KORT

1. Angeben zum UJ
 Nachname/Vorname: H E R I L - XU/S109/56
 Verantw. f. l. Ob: HU 6/VIVE
 Statistiker: WEBER II

2. Zur operativen Entwicklung des Vorganges
 Ursprung d. Vorg.: GESESSIELUND
 Eigene Urkunde: 1987
 Hebersiedlung: IN BLR
 Vertikung: 1905
 IDEOLOGISCHER BASIS
 DURCH MITARBEITER DER MFS

3. Persönliche Angaben zum In
 Geb. Jahr/geschlecht: 1958/MÄNNLICH
 Nationalität: DEUTSCH
 Familienstand: VERHEIRATET
 Fremdsprachen: SCHWEDISCH
 Land: SCHWEDEN
 Wohnort:
 Beruf/Inetigkeitsklasse: ANGESTELLTER/TECHNIKER
 Vermögensklasse: WOHNUNGSIETER
 Besitzer eines PKW

4. Objekte

5. Zuverlässigkeit und Sicherheit des Ob. aus
 ZUVERLÄSSIG
 VERWANDTSCHAFTL. VERH. DDR/SUT - LAERDES (ANTIV)

6. Verbindungsmittel
 Nr. in DDR
 SITUATION I

1001-120
 75/

19.10.13
 Statistikbureau / UNIA

Statistikkort för Stasi-IM "Mobil", ur Rosenholz-kartoteket. Formuläret visar registreringsnummer, familjeförhållanden, säkerhetsprovningar, bedömningar och motiv för värvning.

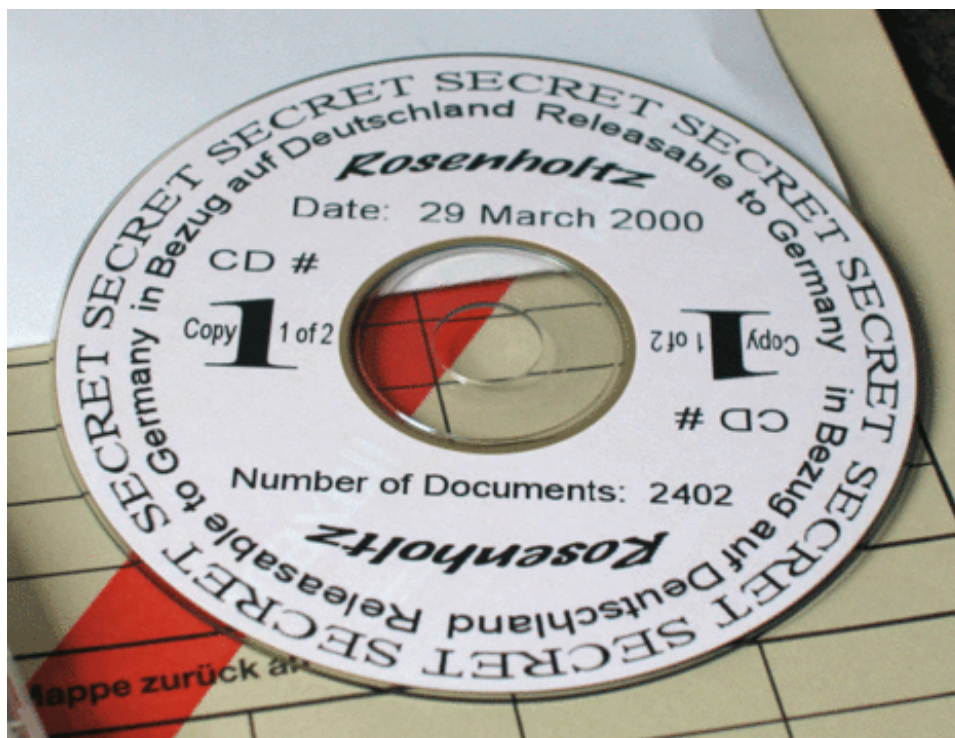
sista dagar, en av CIA:s största triumfer. Men för Stasiofficerare blev det deras största nederlag.¹⁰

När Tyskland fick kännedom om att Rosenholz-kartoteket dykt upp hos CIA i USA krävde man 1993 att få tillgång till det. Resultatet blev att 253 agenter från Västtyskland och 23 före detta DDR-medborgare fälldes i domstol.¹¹ Att de flesta som dömdes till fängelse var västtyskar beror på att före detta östtyska medborgare som agerat enligt DDR:s lagar, efter ett domslut 1995 i Bundesverfassungsgericht, inte fick dömas för spionage mot Västtyskland annat än i kombination med kriminella handlingar som misshandel eller människorov. Först efter kraftiga påtryckningar började CIA år 2000 att till enskilda länder lämna ut CD-ROM-kopior av Rosenholz med uppgifter om respektive lands tidigare agenter. Det handlar om mikrofilmade filer med registerkort, så kallade *Formblatt*, förkortat F:

- * F-16 innehåller registerkort med namn och adress på personer som hade kontakter med MfS och som var intressanta av någon anledning: nyttiga informatörer, eventuella agenter, ”operativt intressanta personer” – orsak till registreringen anges inte. Flera personer kan finnas under samma registreringsnummer.
- * F-22, däremot, innehåller registerkort på Stasiagenterna med täcknamn, deras registreringsnummer från F-16 och också upplysning om agentkategori. Dessa kort är därför mycket viktiga när det gäller att identifiera en agent och för att kunna få ytterligare information i Stasiarkivet om personens agentverksamhet.
- * Statistikkort från 1988 finns också i Rosenholz. De är särskilt informativa eftersom de innehåller täcknamn, agentkategori, datum för värvning samt upplysningar om agentens motiv för att låta sig värvas, om det skedde på ideologisk eller annan bas. Dessutom kan det finnas information om yrke, civilstånd, släktförhållanden, eventuella anhöriga i väst (riskgrupp), språkkunskaper och spaningsobjekt.

På statistikkorten finns i de flesta fall också Stasi-analytikers bedömning av agentens tillförlitlighet: A betyder exempelvis *zuverlässig*, tillförlitlig; B *vertrauenswürdig*, förtroendeingivande; C inte kontrollerad; D *fragwürdig*, ifrågasatt, opålitlig, och E ”misstänkt dubbelagent”.

Stasiakterna är, som framgår, ett komplext material. Det består av många olika typer av dokument, registrerade sakförhållanden och analy-

CD med information ur Rosenholz-kartoteket om DDR:s utlandsspioner. (Notera den amerikanska felstavningen!)

ser, men också av subjektiva bedömningar. Akterna måste analyseras med källkritik, i dag precis som Stasis analytiker gjorde på sin tid.

Hinder för informationssökning i Stasiarkivet

Det tyska källmaterialet i Stasiarkivet om svenska förbindelser med DDR är mycket omfattande och söktrycket till arkivet är högt, vilket ofta medför årlånga väntetider. Detta kan vara en förklaring till somliga svenska forskares märkliga konstateranden 2002 att materialet i Stasiarkivet inte i nämnvärd utsträckning givit nya insikter för Säkerhetstjänstkommissionen.¹² Forskare som inte är anställda inom Stasiarkivet har varken möjlighet att ta del av register över dokumentsamlingarna eller att få direkt tillgång till akterna. Källsökningen kan därför bli osystematisk och viktiga dokument riskerar att missas. Det är lätt att helt förirra sig. Det är inte bara att slå upp en pärm och sedan beställa fram handlingar. Endast arkivets egen personal har privilegierad tillgång till alla akter och kan efter specificerade ansökningar ur de enorma samling-

arna söka fram dokument som de bedömer har relevans för frågeställaren/forskaren/journalisten. Det enda en frågeställare kan göra är att så noggrant som möjligt lämna sökuppdrag till en handläggare som gör efterforskningar, söker fram dokument, går igenom dem, väljer ut det som bedöms relevant, kopierar valda delar och maskar sådant som skulle kunna skada tredje person. Först därefter får forskaren kopior på handlingarna och har egentligen ingen möjlighet att se hela kontexten. Det handlar således om en mycket tidsödande och långdragen process.

Detta betyder att det finns många hinder för att nyttja det väldiga Stasiarkivets fulla potential. I det forskarnätverk där jag själv ingår finns den danske historikern Thomas Wegener Friis, som arbetat mycket med Stasiakter i sin forskning om DDR:s militära spionage i Danmark.¹³ Han har visat hur det kan gå när personer är otillräckligt insatta i ämnet och därför varken kan ställa detaljerade frågor eller ge specificerade sökuppdrag. Uppslukade och fascinerade över att få tillgång till Stasihandlingar kastar de sig över dokumenten och refererar planlöst sida upp och sida ner och blåser upp vissa fall för att skapa politisk debatt. Wegener Friis nämner som avskräckande exempel det första svenska arbetet om den östtyska underrättelsetjänstens svenska förgreningar av Gösta A. Eriksson, *DDR, Stasi och Sverige* (2000), och de danska journalisterna Mette Herborg och Per Michaelsen, som skrev *Stasi og Danmark* (1996). Utan analytisk grundlighet kan resultaten bli planlösa, osammanhängande agenthistorier. Det gäller därför att målmedvetet beställa fram relevanta person- och sakakter ur arkiven. Förra chefen för Stasiarkivet Marianne Birthler har gång på gång framhållit att det kommer an på frågeställaren om viktiga dokument skall hittas: ”Ob etwas gefunden wird, liegt an dem, der fragt.”¹⁴

Överraskande upptäckter kan således göras om de rätta frågorna ställs. Det är därför inte förvånande att det är Stasiarkivets egna forskare, de som verkligen har inblick i arkiven, som hittat de mest uppseendeväckande dokumenten. Som exempel kan nämnas handlingar om hur DDR hjälpte tio medlemmar i den västtyska terrororganisationen Rote Armee Fraktion (RAF) att undkomma, gav dem ny identitet och en ny tillvaro i Östtyskland. I maj 2009 ställdes den tidigare historieskrivningen på ända när forskarna vid Stasiarkivet Helmut Müller-Enbergs och Cornelia Jabs kunde visa att den västtyske polisman som vid en demonstration i Berlin den 2 juni 1967 sköt studenten Benno Ohnesorg till döds varit Stasiagent.¹⁵ Dödsskjutningen av Ohnesorg hade ju genom alla år i DDR betecknats som symbolhandlingen för den ”fascistiska aggressiva västtyska imperialismen”. Det blev den tändande gnistan för

studentrevolten 1968 i Västtyskland. Fyrtio år senare visade det sig i stället att det varit en hantlangare till östtyska Stasi som avlossade dödsskottet mot den fredligt demonstrerande studenten.

Inte bara Stasiarkiv ...

I Stasiarkivet förvaras likaledes ett omfattande arkivmaterial som rör DDR:s förbindelser med Sverige. Men forskare är inte bara beroende av Stasiarkivet BStU för undersökning av förbindelser Sverige-DDR. Den verkliga makten låg inte hos Stasi utan hos det enväldiga partiet SED, Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, som gav uppdrag till Stasi, partiets sköld och svärd. Därför kopierades och sändes alla viktiga dokument från Stasis olika avdelningar till SED. Det betyder att man också kan hitta många Stasidokument i SED:s arkivbestånd i Bundesarchiv i Berlin. Det var rutin att alltid ta tre kopior, där den tredje kopian gick till Moskva. I motsats till många av Stasis dokument, som revs och brändes när DDR upplöstes, förstördes inte SED:s centrala partiarkiv, inte heller utrikesministeriets eller de båda utbildningsministeriernas arkiv.

I Bundesarchiv ligger otaliga rapporter från Sverige som handlar om svenska skolor och universitet, om svensk industri, teknologi och vapenexport, om olika makthavares politiska inställning, om konstellationer inom socialdemokratin, om socialdemokraternas förhållande till andra partier, företrädesvis kommunisterna, om freds rörelsen, om arbetet i riksdagen och så vidare. Korrespondens mellan östtyska tjänstemän och svenska företrädare för olika intresseorganisationer och myndigheter finns bevarad bland annat i Bundesarchiv, i Auswärtiges Amt i Berlin och också i universitetsarkivet i Greifswald.¹⁶ Även i svenska arkiv som Kungl. biblioteket, Arbetarrörelsens arkiv, Riksarkivet, Skolöverstyrelsens arkiv, Fortbildningsavdelningens samlingar vid Uppsala universitet, i Rikspolisstyrelsens arkiv och hos SÄPO är kontakterna mellan Sverige och DDR väl dokumenterade.

Stasi i Norden – ett nytt forskningsområde

Forskningsintresset har hittills huvudsakligen varit fokuserat på Stasis verksamhet i Öst- och Västtyskland. Stasis infiltration i de nordiska länderna är internationellt sett ett nytt forskningsområde. Den första ve-

tenskapliga konferensen kring Stasi i Norden arrangerades i Visby i september 2011. Högskolan på Gotland, Södertörns högskola och Center for Koldkrigsstudier vid Syddansk Universitet stod som arrangörer med inbjudna forskare från Tyskland, Danmark, Finland och Sverige. En appell att kräva ut de viktiga Rosenholz-dokumenterna från CIA sändes till de nordiska regeringarna. Sedan 2003 har forskare i Tyskland kunnat ta del av Rosenholz-kartotek över tyska agenter efter att tyska myndigheter krävt att få ut kopior från USA. Den svenska säkerhetspolisen däremot har inte begärt att få de viktiga kort som ger sökingångar i Stasi-arkivet i Berlin. SÄPO har bara fått tio kort ur det allmänna namnregistret, kartoteket F 16, som inte är något agentregister. F 22 och statistik-korten ur Rosenholz-kartoteket, som kan avslöja agentprofiler och innehåller information om svenskar som arbetade för Stasi, ligger fortfarande till största delen hos CIA i Langley i Virginia.

Forskning om Sveriges historia under kalla kriget och Stasis infiltration i Sverige är en fråga av stor räckvidd också i ett internationellt perspektiv. Det handlar om yttrandefrihet och demokrati. Efter Hitlerdiktaturen dröjde det åtskilliga decennier innan vi i Sverige var beredda att inse att nazismen inte var ett enbart tyskt problem. I dag värjer sig många för det faktum att Stasi inte bara handlar om DDR. SÄPO:s handlingar om kontakterna med den östtyska diktaturen DDR 1949–1990 har länge hemlighållits.

Från inget annat nordiskt land kom så många Stasi-rapporter som från Sverige. Fram till murens fall 1989 har 2 919 svenska rapporter registrerats i Stasis datasystem SIRA. För DDR blev Sverige som alliansfri stat utanför Nato ”ett tyngdpunktsland” som brygga och buffertstat mellan öst och väst under kalla kriget. Den östtyska staten strävade fram till 1972 framför allt efter diplomatiskt erkännande, därefter ville man främja positiva stämningar för DDR och väcka intresse för socialismen som alternativt samhällssystem. Det gällde också att identifiera ”fientligt-negativa” personer samt att genom opinion och inflytelseagenter förhindra Sveriges integration i västs försvarssystem. Universitetet i Greifswald exempelvis fick redan 1956 det politiska uppdraget att utbilda specialister med Norden som ”insatsområde”.¹⁷ Information och akter i tyska och svenska arkiv belyser de täta kontakterna mellan Sverige och DDR, särskilt på kultur- och utbildningsområdet, och visar hur Stasi infiltrerade på många olika plan i Sverige.

Den systematiska infiltrationen gällde främst svensk industri och det svenska utbildningsväsendet. Samarbete etablerades bland annat med

I december 1967 invigdes DDR-Kulturcentrum på Mäster Samuelsgatan 71 i Stockholm. En stor finansiell satsning av DDR.

svenska kommuner, med Arbetarnas bildningsförbund (ABF), Medborgarskolan och Sveriges Radio/TV, med kyrka, skola och universitet. För Stasis underrättelsetjänst, Hauptverwaltung A (HVA) under ledarna Markus Wolf och Werner Großmann, blev Sverige en viktig operativ bas för aktiviteter i andra länder.¹⁸ Min forskning som bygger på det östtyska utlandsspionagets hemliga handlingar, på intervjuer med före detta Stasiofficerare och på svenska säkerhetspolisens dokument om misstänkta Stasibelastade personer visar att Stasi prioriterade följande områden i Sverige:

- * Industri, teknologi och handel
- * Politik och samhälle
- * Skolor och universitet
- * Militärt spionage.¹⁹

Aggressiv kalla kriget-retorik med magiska ord

Modern lingvistisk och litteraturvetenskaplig forskning har visat hur textanalyser av offentligt och privat språkbruk på semantisk makronivå och sedan på lexikalisk och fraseologisk mikronivå kan bidra till kunskap om människors och samhällets attityder och om hur dessa förändras.²⁰ Språket spelar en viktig roll som styrfaktor för tankeprocesser och som indikator för inställningar och dispositioner. Kalla krigets hot- och fiendebilder är en viktig bakgrund för att förstå sammanhangen. Orden som formade de olika världsbilderna speglar rädslan och hatet.

Analysen av Stasi- och SÄPO-dokumenterna visar hur aggressiv kalla krigs-retoriken var; hur aggressiva fiendebilder byggdes upp med hjälp av positivt och negativt laddade ord. Retoriken är viktig för att förstå mekanismerna och motiven bakom människors agerande, hur människor kunde ställa upp för diktaturen och ange till och med sina närmaste, sina vänner. Kalla kriget tolkades som en kamp mellan det onda och det goda. Det gällde att få makt över människorna och deras sinnen. Positivt laddade bilder användes för det egna landet och ställdes mot starkt negativa metaforer för motståndarna, *fienden*. Skräckscenarier som legitimerade arbetet för *socialism* och *fred* målades upp med hjälp av ord som *krigsfara*, *kärnvapenkrig*, *världens undergång*. I kampen mellan det onda och det goda gällde det att ställa upp och göra en insats.

Motståndarna som alltid omnämndes med termen *fiender* avhumaniserades som ”*negativt-fiendliga element*”. De kallades för *pesträttor*, *blodiglar* och *löss*. Berlinmuren 1961 blev en *antifascistisk skyddsvall* mot *blodiglar från väst som sög sig fast vid den friska kroppen, arbetar- och bonderepubliken DDR*. Av bevarade dokument framgår hur östtyska soldater utbildades psykologiskt för att kunna skjuta på dem som försökte fly från sitt land. Ständigt fick de höra: *Ni skjuter inte på era bröder och systrar utan på landsförrädare, på fiender!* Svenska tidningar skildrade DDR som ett jättelikt *koncentrationsläger* som höll sina sjutton miljoner medborgare fängslade.

SÄPO:s arkiv öppnas – men vetenskaplig debatt försvåras

SÄPO:s handlingar om misstänkta Stasi-informatörer och Stasi-agenter från 1949 till 1990 hemlighölls länge i Sverige. Hur kunde en diktatur infiltrera i ett öppet demokratiskt land? Vad var det som gjorde att människor i Sverige spionerade på flyktingar och avslöjade hemligheter

Berlin i augusti 1961. Enligt den officiella DDR-versionen i östtyska läroböcker visar bilden hur soldater ur Arbetarklassens kampgrupper skyddar Östberlin mot Västs fascistiska aggression.

för en terrorregim som slängde regimkritiker i fängelse och sköt ihjäl de egna medborgare som ville lämna landet? Vilka var motiven – och vilken världsbild hade de? Var det – som för de flesta tyska Stasi-medarbetarna – en ideologisk övertygelse som drev dem? Tog de ställning i kampen mellan öst och väst under kalla kriget?

För att få svar på dessa frågor, för att undersöka metoderna för infiltration, behövs forskning och skriftlig dokumentation. Här har Tyskland varit en förebild både genom att öppna arkiven för DDR-forskning och genom att tillsätta sanningskommissioner. Som forskare handlar det inte om att döma aktörer i efterhand och skuldbelägga. Det är viktigare att fråga *hur* och *varför*. Vilka var metoderna och varför lät människor sig engageras? Kalla kriget fördes på flera plan: inrikespolitiskt, medialt, på

diplomatisk nivå och som psykologisk krigföring. Men det skulle dröja mer än tjugo år efter att Stasiarkiven öppnats i Tyskland innan en omfattande opinion i Sverige bidrog till att också SÄPO:s arkiv om Stasi-belastade personer öppnades 2010.

Vid Södertörns högskola har jag sedan 2005 lett det av Östersjöstiftelsen finansierade forskningsprojektet ”Kontakt och konflikt: Sverige–DDR. Retorik och politik kring Östersjön” i samarbete med internationella nätverk av Stasi-forskare i Tyskland, Danmark och Finland. År 2009 kunde jag publicera *Inte bara Stasi ...* som handlade om de öppna förbindelserna med DDR. En intensiv mediedebatt följde, som visade att stora delar av den svenska allmänheten krävde att arkiven skulle öppnas för att belysa historien också om Sveriges hemliga förbindelser.

I de tyska arkiven hade jag sedan 2005 tagit del av handlingar som rör tyska Stasiagenter som arbetade i Sverige. Jag ansåg det viktigt att sätta dessa dokument i relation till svenskt källmaterial och att undersöka vad SÄPO visste om den östtyska säkerhetstjänstens infiltration i Sverige. Men SÄPO och kammarrätten sade nej. Efter avslaget följde en diskussion i svenska medier våren 2010, vilken speglade den svenska opinionen och förmodligen bidrog till att Säkerhetspolisens arkiv öppnades – inte helt, som i Tyskland, utan med förbehåll för mig som forskare.²¹ Jag får inte kopiera några handlingar och måste förstöra alla anteckningar från SÄPO-arkivet. Jag belades med tystnadsplikt och får inte tala med forskarkolleger om det som finns i arkiven, inte heller med berörda om det som belastar dem i akterna. Jag får inte röja personers identitet och varken bekräfta eller dementera att någon finns i SÄPO:s arkiv.

Krock mellan forskarvärld och arkivvärld

Redan för mer än tio år sedan beskrev professorn i statsvetenskap Christer Jönsson problem i samband med forskares sökande efter information. I sin bok *Sanning och konsekvens? Erfarenheter från forskningsprogrammet om militär underrättelse- och säkerhetstjänst* visade han hur livsvärld, forskarvärld, säkerhetstjänstens värld och arkivvärlden krockade:

Det är i själva verket svårt att föreställa sig två kulturer som står längre från varandra än forskningens och säkerhetstjänstens. Mot forskarkulturens betoning av total öppenhet och frihet står underrättelsevärldens slutenhet och sekretess. För forskaren är varje begränsning i tillgången till

information och material ett undantag, som kräver särskild motivering; för säkerhetsorganens personal är varje lättnad i sekretessen och otillgängligheten ett undantag, som kräver särskild motivering. Kort sagt är etablerade vetenskapliga metoder och arbetsprocesser svåra att tillämpa på detta område.²²

Förbehållen jag fick finns preciserade i Regeringsrättens dom den 24 juni 2010. Dessa restriktioner strider mot vetenskapens grundläggande principer om fri, seriös vetenskaplig debatt; grundprinciperna i all forskning bör ju vara öppenhet och möjlighet för vetenskapssamhället att fritt diskutera, värdera och bedöma källmaterial. Men efter att jag fått tillstånd att komma in i SÄPO:s arkiv visade kriminalkommissarierna på SÄPO stort tillmötesgående. Jag fick snabbt tillgång till beställda dokument ur arkiven och mycket få strykningar och maskningar av sekretessskäl gjordes. Öppenheten och beredvilligheten att underlätta min forskning har varit avsevärd.

Däremot stötte jag på svårigheter på Riksarkivet dit äldre akter överförts – inte när det gällde personligt bemötande från arkivarierna, tvärtom. När det gällde tolkning av sekretessbestämmelserna visade de däremot stor restriktion och mörkade idogt och maskade sida upp och sida ner i dokumenten innan jag fick se dem. Arkivarier och jurister vid Riksarkivet vakade mer nitiskt än någonsin SÄPO över sekretessen. Det märkliga är att de således tycks åtnjuta större förtroende än forskare. Jag överklagade utan resultat den 1 februari 2011 till Kammarrätten och skrev:

Efter min genomgång och analyser av källmaterialet i SÄPO:s arkiv har jag nu gått vidare i källmaterialet för att följa upp trådar som från SÄPO-arkivets källmaterial leder vidare till akter, som SÄPO överlämnat till Riksarkivet. Vetenskaplig forskning kräver att källor värderas källkritiskt och sätts i ett större sammanhang. Men då reser sig hinder efter hinder för mig som forskare eftersom Riksarkivet tillämpar avsevärt restriktiva rutiner än SÄPO. Riksarkivet har en mycket snävare tolkning av Regeringsrättens dom, lämnar inte ut begärda handlingar som har relevans för forskningsområdet och i de handlingar som lämnas ut har en mycket långtgående maskning genomförts.²³

Ytterligare hinder för belysning av Sveriges historia under kalla kriget är den tidvis omfattande gallring som SÄPO genomförde fram till 2002. Enligt en intern gallringsutredning inom SÄPO (diarienummer AD 182-

DDR-REVYN

TIDSKRIFT FRÅN TYSKA DEMOKRATISKA REPUBLIKEN

5/6-81

Marx, Engels och Lenin övervakar SED:s partikongress 1981 i det numera rivna Palast der Republik i Östberlin.

5014-05) skall 60 000 poster ha gallrats under perioden 1972–1980. Enligt utredningen gällde det i huvudsak ”objekt registrerade för samhällsomstörtande verksamhet [!]”. På 1980-talet gallrades ytterligare cirka 16 000 poster.

Men trots alla hinder kunde jag i september 2011 publicera forskningsrapporten *Inte bara spioner ...*, med analyser av unikt källmaterial: Stasiakter från Berlin, intervjuer med Stasi-officerare som varit stationerade i Sverige och SÄPO:s länge hemlighållna DDR-relaterade dokument. Genom att Säkerhetspolisens arkivmaterial kunde ställas i relation till mitt omfattande tyska källmaterial möjliggjordes så en första kartläggning och analys av Stasis verksamhet i Sverige. Men trots att jag följt SÄPO:s direktiv och också tillämpat vetenskaplig praxis när det gäller att anonymisera personer anmälde SÄPO mig för misstänkt brott mot tystnadsplikt. Reaktionerna blev starka.²⁴ Efter sju månaders förundersökning kunde emellertid Justitiekanslern, JK, i juni 2012 konstatera att det inte var något brott, jag hade inte brutit mot sekretessbestämmelserna.

Brott mot sekretess? Problem vid redovisning av information

Viktigt vid redovisningen av min granskning av SÄPO:s utredningar om Stasi-belastade personer har varit vetenskaplig praxis. Varken SÄPO eller jag kunde vid direkta frågor till Högsta förvaltningsdomstolen få utförligare kommentarer eftersom det var ”domen från 2010 som gällde”. Hur hade då tidigare utredningar hanterat sekretessproblem? När Säkerhetstjänstkommissionen tillsattes 1999 för att kartlägga och granska de svenska säkerhetstjänsterna konfronterades de genast med sekretessproblem. Deras SOU-utredningar, publicerade 2002, flyttade fram gränserna avsevärt när det gällde sekretess vid redovisning av information. De skildrade detaljerat inte bara SÄPO:s arbetsmetoder och undersökningar utan också konkret hur övervakning med hjälp av avlyssning och skuggning gick till. Personnamn skrevs ut med karakteriseringar som ”infiltratörer”, ”fanatiska kommunister” och så vidare. Men i det fallet tillsattes en sakkunnig jurist, justitierådet Göran Regner, med uppgift att ”biträda vid granskningen av betänkandet från sekretessynpunkt”.²⁵ Det gällde – som betonas i SOU 2002 – att hitta ”en rimlig avvägning” när det gällde sekretess, eftersom det knappast torde vara möjligt att ”uttömmande” klarlägga information om verksamhet på rimligt sätt utan

att gå in på och redovisa också ”konkreta förhållanden som normalt skulle anses vara omfattade av sekretess”. Annars skulle rapporten bli ”alltför abstrakt och ’urvattnad’”. Kommissionen har därför gått ”så långt i konkret uppgiftslämnande som är nödvändigt för att den skall kunna fullgöra sin uppgift (jfr 1 kap. 5 § sekretesslagen)”.²⁶

Forskare måste lyfta fram fakta och analysera för att andra sedan skall kunna gå vidare. Forskning om DDR:s infiltration i Sverige har bäring i dag för flyktingspionage och terroristbekämpning – det behövs information, dokumentation och kunskap. Därför är detaljer viktiga. Till synes privata händelser blir pusselbitar som fogas samman till större sammanhang av politiska mönster och värderingar i det dåtida politiska och kulturella klimatet. I SÄPO:s arkiv finns alla typer av dokument: registrerade sakförhållanden men också subjektiva bedömningar av trovärdiga och mindre trovärdiga rapportörer. Det handlar om människoöden i skuggan av kalla kriget. Det viktiga är inte namnen på personerna utan att det skapas en empirisk grund på mikronivå så att man med större säkerhet på makronivå kan analysera Stasi-infiltrationen, bedöma sammanhang och förändringar historiskt samt kartlägga förbindelsernas karaktär och hotbilder. Jag har därför relativt detaljrikt beskrivit personer, situationer och händelser samtidigt som jag iakttagit strikt anonymisering.

Innan jag antog utmaningen att granska SÄPO:s utredningar om misstänkta Stasibelastade personer rådgjorde jag med många kolleger, också i internationella forskarnätverk. Alla var överens: för forskningens frihet måste jag göra det – det kunde bli ett första steg mot öppenhet. Jag har varit mycket medveten om sekretessproblemen. Men som jag också betonar i förordet till min bok *Inte bara spioner...* (2011): skriver jag alltför abstrakt och alltför lite blir forskningsrapporten värdelös. Därför har jag hela tiden haft en dialog med SÄPO-tjänstemän, kontinuerligt ställt frågor via mejl som sedan besvarats muntligt.

I min tidigare DDR-bok *Inte bara Stasi...* (2009) om tyska aktörer har jag följt tysk lagstiftning när det gäller Stasi-handlingar, ”Stasi-Unterlagen-Gesetz”, § 32–34, och skriver således ut namn på agenter, IM, om de varit *Amtsträger*, det vill säga om de har haft tjänstemannansvar, eller om deras identiteter redan varit kända. Så kallade klarnamn får skrivas ut då personer haft officiella funktioner, spelat en roll i samtidshistorien, agerat i kraft av sitt ämbete eller varit kända tidigare genom andra publikationer.²⁷ Men i *Inte bara spioner ...* har jag iakttagit de svenska förbehållen att aldrig röja identiteten på de misstänkta i SÄPO:s arkiv.

Internationellt parallellfall

När Justitiekanslern, JK, i oktober 2011 beslutade att inleda förundersökning mot mig protesterade hundratalet svenska forskare; protestskrivelser inkom till JK också från Tyskland, Danmark och Finland.²⁸ Jag utsattes för polisförhör och åklagare ledde förundersökning mot mig som pågick i månader. Först den 7 juni 2012 beslutade JK att inte väcka åtal. Det fanns inget uppsåt. Jag kunde visa att jag följt Regeringsrättens dom och hela tiden stått i kontakt med kriminalkommissarier på SÄPO för att iaktta Regeringsrättens förbehåll och följa sekretessbestämmelserna att anonymisera. Det fanns ju redan svenska förebilder, som exempelvis SOU 2002:87 (forskarutredningarna om svenska säkerhetstjänsternas verksamhet), och dessutom internationella domstolsutslag.

I förundersökningen framhölls att det straffrättsliga förfarande som inleddes mot mig som forskare har tydliga likheter med omständigheterna i ett avgörande från Europadomstolen i Strasbourg 2007. Ett åtal skulle enligt min advokat Esa Kymäläinen ha inneburit kränkning av artikel 10 i Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna.²⁹ Denna artikel i Europakonventionen tillerkänner skydd för yttrande- och informationsfriheten. Detta framgår av en dom i Europadomstolen från juni 2007. En eventuell lagföring med risk för straffpåföljd skulle innebära att det allmänna inskränkte den yttrande- och informationsfrihet som artikeln framhåller. Avgörandet i Europadomstolen avsåg publiceringen av en bok om en fransk avlyssningsskandal för vars publicering nationell domstol hade fällt författaren för brott mot straffbud om hantering av sekretessbelagda dokument. Men Europadomstolen uttalade i sin dom:

it is necessary to take the greatest care in assessing the need, in a democratic society, to punish journalists for using information obtained through a breach of the secrecy [...] when those journalists are contributing to a public debate of such importance and are thereby playing their role as "watchdogs" of democracy.³⁰

Vidare konstaterade Europadomstolen att artikel 10 skyddar rätten att avslöja information av allmänt intresse under förutsättning att journalisten agerar i god tro och på ett korrekt, faktabaserat sätt bidrar med trovärdig och precis information i enlighet med pressetiska regler. Europadomstolen ansåg att publiceringen av de sekretessbelagda dokumenten var av re-

levans både för sakfrågorna i publiceringen samt för trovärdigheten i den tillhandahållna informationen (punkt 46 i domen). Med hänsyn härtill ansåg Europadomstolen att Frankrike hade kränkt artikel 10 i konventionen genom att nationell domstol ålagt författaren ett straffansvar för hantering av de sekretessbelagda dokumenten (punkt 49 i domen).

Ständigt nya informationer från Stasiarkivet

Fortfarande är jag bunden av tystnadsplikt enligt dåvarande Regeringsrättens dom 2010 och jag får varken bekräfta eller dementera att någon person som framträder i medier finns i min forskningsrapport *Inte bara spioner* ... om misstänkta Stasi-belastade personer i SÄPO:s arkiv. Min anhållan om befrielse från tystnadsplikt avslogs av Högsta förvaltningsdomstolen i november 2012.

Efter Visby-konferensen ”Stasi i Norden” i september 2011 påskyndade BStU rekonstruktionen av sönderrivna dokument om Stasi-infiltration i Sverige och våren 2012 kom nya informationer och avslöjanden. Stasiforskaren Müller Enbergs betonade i Sveriges Radio 31 juli 2012, att ”Bara information i Stasiakterna kan väcka minnen till liv och få människor att erkänna” (”Nur Akten helfen, Erinnerung zu wecken”). Information blir då inte till problem utan bidrar till uppgörelse och försoning.

Tyska politiker hade befarat att ett öppnande av Stasiarkivet skulle splittra och så hat. Men många vittnar i stället om att uppgörelser med det förflutna har kunnat bli en befrielse från onda minnen. Den kända DDR-författarinnan Christa Wolf hade länge förträngt tiden som IM ”Margarete”. Men när arkiven öppnades och medierna förfasades över att även den hyllade modiga, oppositionella Christa Wolf under en period arbetat som agent tvingades hon till konfrontation med det förgångna. Är det psykologiskt möjligt att glömma och förtränga? Är det ett försvar som byggs upp för att dölja obehagliga sanningar? Dessa frågor ställer sig Christa Wolf i boken *Stadt der Engel oder The Overcoat of Dr. Freud* (2010),³¹ frågor som hon inte är ensam om att ställa vare sig i Tyskland eller här i Sverige när arkiven öppnas och historien hinner ifatt aktörerna i kalla kriget. Christa Wolf och många med henne i Tyskland har stått upp för sin verksamhet eftersom de upplevde kalla kriget som en kamp mellan det onda och det goda. De ville ta sitt ansvar då kapitalismen ansågs hota världsfreden med atomkrig.

I regeringens vitbok från februari 2012, ”Uppgifter hos Säkerhetspo-

Potsdamer Platz i Berlin var på 1920-talet Europas mest frekventerade trafikplats. 1945 låg platsen i ruiner. Muren mellan Öst- och Västberlin byggdes 1961 tvärs över Potsdamer Platz och hela gränsområdet, dödsremsan Todesstreifen, minerades. Efter murens fall förvandlades området på några år från Europas största byggarbetsplats till Berlins nya bank-, affärs- och nöjescentrum.

lisen om misstänkt samröre med Stasi” tas min forskning upp som prejudicerande och vägledande för framtiden:

Frågan om möjligheten att ta del av sekretessbelagda uppgifter som ett led inom forskning om Sveriges och svenskars samröre med Stasi har prövats av Högsta förvaltningsdomstolen. Högsta förvaltningsdomstolen har därvid i ett vägledande avgörande givit en forskare rätt att, under förutsättning att forskaren iakttar vissa förbehåll, ta del av ett omfattande sekretessbelagt material [...] Regeringen anser mot denna bakgrund att regelverket om offentlighet och sekretess inte i något väsentligt avseende hindrar att forskning bedrivs med inriktning på Stasis verksamhet i förhållande till Sverige och svenskar [...] Regeringen anser med hänsyn till detta att det inte finns anledning att förändra regelverket.³²

Vår gemensamma historia skall vårdas i arkiven, men hur denna arkivhantering av informationen sker i praktiken är oklart. I stället för att forskning om kalla kriget underlättas riskerar forskare att skrämmas till tystnad. Seriös vetenskaplig debatt kring en diktators infiltration i Sverige försvåras. Utöver att man som forskare i dag är belagd med munkavle kan man räkna med att utredas för misstänkt sekretessbrott.

I riksdagsdebatten i maj 2012 framhölls återigen att min forskning visade att regelverket inte hindrade att forskning om Stasis infiltration i Sverige bedrevs. Men så långt har vi inte kommit ännu. När jag som forskare får ta del av SÄPO:s källmaterial och redogör för säkerhetspolisens bedömningar beläggs jag med tystnadsplikt och får inte tala med forskarkolleger om det som finns i arkiven och inte heller med berörda om det som belastar dem i akterna. Som det ser ut i dag styr SÄPO fortfarande inte bara tillgången till informationen i arkiven.³³ Säkerhetspolisen kontrollerar även möjligheterna till en seriös granskning av myndighetens arbete och i förlängningen även bilden av informationen gällande enskilda personer i arkiven och Sveriges historia under kalla kriget.

SÄPO-dokumentet måste sättas in i sitt historiska sammanhang, jämföras med källmaterial i Stasiarkivet i Berlin och kompletteras med annat källmaterial som belyser tidsandan och samhällsklimatet. Det är viktigt att klarlägga Sveriges historia under kalla kriget eftersom det är en fråga av stor räckvidd också internationellt. Det handlar om yttrandefrihet och demokrati. Beslutet som togs av regeringen i december 2011 att inte öppna SÄPO-arkivet betyder att Sverige lägger locket på och värnar om fortsatt slutenhet.

Stasis metoder, dess långtidsplanering och strategi att värva unga idealister, har bäring i dag för flyktingspionage och terroristbekämpning – här kan historisk forskning bidra med viktig kunskap. Historien om kalla kriget som många är intresserade av att dölja, bör visas och berättas för att vi inte skall glömma människor som i dag kämpar mot diktaturer, för åsiktsfrihet och demokrati. Att kväva alla frågor i tystnad fungerar inte. Förr eller senare avslöjas lögnerna. Efter att över 1 000 sidor belastande information sammanfogats ur Stasis sönderrivna dokument i Stasiarkivet i Berlin skrev en av de avslöjade Stasiagenterna i tidningen *Dagen* den 2 augusti 2012:

Genom information som bl.a. jag lämnat vidare om studenter i dåvarande DDR har samma människor fängslats och farit illa i slutet av 1960-talet. Inget plågar mitt samvete som det. [...] Den livskris jag nu går igenom är dock inte enbart av ondo. Den här processen har tvingat mig att gå till botten med mitt liv, erkänna de fel jag gjort för min omgivning och slutligen be om förlåtelse. Jag kan bara beklaga att det tog så lång tid.³⁴

Det är viktigt att kunna ha en öppen debatt för att eventuella felaktigheter skall kunna rättas till, men också för att underlätta den fortsatta forskningen om hur en diktatur arbetar och infiltrerar ett öppet demokratiskt land. Den information som återges i min bok *Inte bara spioner ...* finns i arkiven i Sverige och utomlands, och många som varit involverade har ännu klara minnesbilder. De skriftliga källorna kan kompletteras med muntliga intervjuer och analyseras källkritiskt. Man måste vara medveten om att det förflutna tolkas utifrån ett nutida perspektiv då staten DDR inte längre existerar. Bearbetning av det förgångna sker ju hela tiden genom samhällets och den enskildes kunskapsutveckling och genom mediernas rapportering. Allt detta påverkar människors interpretation av det förgångna.

Vi är ännu bara i början av en genomlysning av DDR:s verksamhet i Sverige. Information om Stasis infiltration i Sverige får inte längre betraktas som problem. Det handlar om att lyfta upp det förgångna i ljuset och det bör ske nu. Värdefullt historiskt källmaterial kan inom en snar framtid försvinna, gå i graven med människorna som bär på dessa berättelser. Det handlar inte om att ställa dåtida aktörer till svars, att anklaga och skuldbelägga i efterhand. Men det är viktigt att analysera hur snabbt totalitära tendenser kan växa och bli till hot för demokrati och mänskliga rättigheter när makten inte kontrolleras och avkrävs ansvar. Som Sta-

siarkivets chef Roland Jahn betonade i Stockholm i maj 2012 vid invigningen av Stasiutställningen ”En fiende är den som tänker annorlunda”: ”*Je besser wir Diktatur begreifen, umso besser können wir Demokratie gestalten!*” Ju bättre vi förstår diktaturen, desto bättre kan vi bygga demokratin!

NOTER

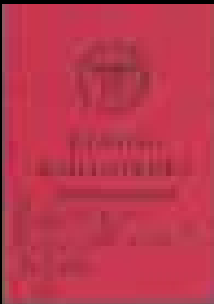
1. Europaparlamentets resolution från 2/4 2009, ”Det europeiska samvetet och totalitära diktaturer”, RC-B6-0165/2009, tillgänglig på <http://www.europarl.europa.eu>.
2. Johannes Voswinkel: ”Es bleibt Familiengeheimnis”, *Die Zeit*, 2/12 2012, s. 17.
3. Förkortningen Stasi, sammandragning av Staatssicherheit, för MfS, blev allmän först vid de stora demonstrationerna 1989 där DDR-medborgarna förklarade respekten för Säkerhetstjänsten och kort och pregnant i talkörer krävde: *Stasi raus!* ut med Stasi!
4. BStU är förkortning av myndighetsnamnet Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, i direktöversättning: ”Förbundsrepublikens representant för dokument från den tidigare Tyska demokratiska republikens stats säkerhetstjänst”.
5. Officiellt användes i Sverige den geografiska beteckningen *Östtyskland* i stället för statsbeteckningen DDR fram till det diplomatiska erkännandet 1972. Men även därefter var *Östtyskland* den vanligaste beteckningen i Sverige; den fick däremot inte användas av DDR-medborgare eftersom det var ”klassfiendens språk”. Det finns exempel på utsända DDR-lektorer som i Sverige använde den icke politiskt korrekta termen och därför blev abruptt hemkallade till DDR, en åtgärd som betraktades som mycket neslig. Se Birgitta Almgren, *Inte bara Stasi ... Relationer Sverige-DDR 1949-1990* (Stockholm 2009, och uppdaterad nyskriven upplaga 2013) s. 45.
6. Se exv. Thomas Wegener Friis & Nils Abraham (red.), *Vademecum: contemporary and cold war history Scandinavia: a guide to archives, research institutions, libraries, museums and journals* (Berlin & Odense 2008). Jfr också Ulrich Mählert (red.), *Vademecum: DDR-Forschung: ein Leitfaden zu Archiven, Forschungseinrichtungen, Bibliotheken, Einrichtungen der politischen Bildung, Vereinen, Museen und Gedenkstätten* (Opladen 1999). Se även Deutschland-Archiv och <http://www.stiftung-aufarbeitung.se/Wegweiser>.
7. Almgren (2009/2013) kap. 4. Se även Stephan Konopatzky, ”Die Möglichkeiten und Grenzen der Nutzung von SIRA-Datenbanken am Beispiel der Fälle Stiller und Guillaume”, *Horch und Guck*, 39:3 (2002) s. 46-55.
8. Werner Großman, *Den sidste spionchef* (Odense 2004) s.153 ff. Se även Konopatzky (2002).

9. Se Helmut Müller-Enbergs, *"Rosenholz": eine Quellenkritik* (Berlin 2007) s. 26 f. Enligt en version skulle en överstelöjtnant vid Stasi i december 1989 ha fått order att lämna över mikrofilmer i plåtdosor till KGB i Berlin-Karlhorst. Dessa mikrofilmer överlämnades sedan i en svart kurirväska till en ryss vid namn Sascha Prinzipalow, som i sin tur lämnade dem till en KGB-överste, Alexander Sjubenko. Denne kan ha sålt dem till en CIA-överste, James Atwood, alias Jimmy. Detta har ännu inte kunnat verifieras eftersom det enda gemensamma för dessa personer är att de alla tre är döda, Atwood, Prinzipalow och Sjubenko.
10. Klaus Eichner & Andreas Dobbert, *Headquarters Germany: die USA-Geheimdienste in Deutschland* (Berlin 1997) anm. 1, s. 285.
11. Joachim Lampe, *Juristische Aufarbeitung der Westspionage des MfS* (Berlin 1999) s. 28.
12. Säkerhetstjänstkommissionens betänkande, *Rikets säkerhet och den personliga integriteten: de svenska säkerhetstjänsternas författningsskyddade verksamhet sedan år 1945*, SOU 2002:87, s. 82.
13. Thomas Wegener Friis, *Den usynlige front: DDR's militære spionage i Danmark under den kolde krig* (Odense 2005).
14. Se bl.a. en intervju med Marianne BIRTHLER i *Süddeutsche Zeitung*, 17/5 2010.
15. Helmut Müller-Enbergs & Cornelia Jabs, "Der 2 juni 1967 und die Staats-sicherheit", *Deutschland Archiv*, 42:3 (2009) s. 395–400.
16. Av intresse är, förutom de dokument som rör Sverige i Stasiarkivet i Berlin, BStU, främst följande samlingar: Tyska utrikesministeriets arkiv, som belyser handels- och förlagskontakter, utställningar och samarbete inom kultursektorn, samt Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten (MfAA), Politisches Archiv, Auswärtiges Amt (PA, AA), Berlin. De flesta akter i detta arkiv som rör Sverige-DDR ligger på microfiche och är spärrat i trettio år. Däremot finns ingen sådan spärr för akterna i Bundesarchiv i Berlin, SAPMO-arkivet, d.v.s. Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR. Där kan man följa utvecklingen ända fram till DDR:s fall. I Bundesarchiv ligger också SED:s partiarkiv, där bland annat partiledningens riktlinjer för kontakterna med Sverige och rapportering från Sverige finns, DY 30 SED, Bestand Sozialistischer Einheitspartei Deutschlands. I en annan samling i SAPMO, DY 13, Liga für Völkerfreundschaft, finns bland annat rapporter från DDR-Kulturcentrum i Stockholm och korrespondens med Vän-skapsföreningen Sverige-DDR. Kontakterna och samarbetet mellan DDR-ministerierna, Skolöverstyrelsen och Lärarhögskolan i Stockholm från mitten av 1960-talet fram till 1990 finns dokumenterade i de två utbildningsministeriernas samlingar i Bundesarchiv, DR 3, Ministerium für Hoch- und Fachschulwesen och DR 2, Ministerium für Volksbildung. Samling DC 20 har akter om svenska ministerbesök i DDR. För utförligare framställning och analyser, se Almgren (2009/2013).

17. I det tyska källmaterialet finns återkommande hänvisningar till ministerpresident Otto Grotewohls tal i Greifswald vid universitetets 500-års jubileum i oktober 1956 då universitetet fick Norden-uppdraget. Se exv. *Aktenvermerke über durchgeführte Parteigruppenversammlungen*, BPA, SED Rostock, Nr IV/2/9/1087–1088 i Landesarchiv Greifswald. Se utförligare Almgren (2009/2013), avsnitten ”Kommunistiska spioner utbildas för insats i norra Europa”, s. 73–77, och ”Nordisches Institut inifrån – motstånd mot politisering”, s. 82–86.
18. Historikern Helmut Müller-Enbergs vid Stasiarkivet i Berlin och Thomas Wegener Friis, Center for Koldkrigsstudier, Syddansk Universitet, visar exv. i en artikel hur inslussningar av östtyska agenter via nordiska länder gick till och hur västtyskar var Stasi behjälpliga. Se BStU:s webbplats www.bstu.bund.de, Pressemitteilung 3/9 2003, och Helmut Müller-Enbergs & Thomas Wegener Friis, ”Inkognito på rejsen: hemmelige møder og agentturisme i Danmark”, i Wegener Friis & Kristine Midtgaard (red.), *Diktatur og demokrati: festskrift till Kay Lundgreen-Nielsen* (Odense 2010) s. 237–269.
19. Se utförligare 53 fallbeskrivningar i Birgitta Almgren, *Inte bara spioner ... Stasi-infiltration i Sverige under kalla kriget* (Stockholm 2011).
20. För presentation av språkvetenskaplig forskning med fokus på tankemönster och kulturklimat, se Birgitta Almgren & Charlotta Brylla: ”Språk och politik – teoretiska och metodiska reflektioner” i Charlotta Brylla, Birgitta Almgren & Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast: interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945* (Aalborg 2005).
21. Högsta förvaltningsdomstolen, dåvarande Regeringsrätten, gav i en dom 24/6 2010 mig, Birgitta Almgren, rätt att med förbehåll ta del av de hemligstämplade akterna rörande svenska Stasikontakter i SÄPO-arkivet efter att SÄPO och sedan kammarrätten avslagit begäran från mitt forskningsprojekt vid Södertörns högskola ”Kontakt och konflikt: Sverige-DDR. Retorik och politik kring Östersjön”.
22. Christer Jönsson, *Sanning och konsekvens? Erfarenheter från forskningsprogrammet om militär underrättelse- och säkerhetstjänst* (Stockholm 2000) s. 8.
23. Överklagande av Riksarkivets avslag på min begäran om utlämnande av uppgifter ur Säkerhetspolisens handlingar, dnr RA-2010/4397.
24. Se exv. professorn i underrättelsevetenskap Wilhelm Agrell, ”Rättsliga åtgärder mot Almgren leder helt fel”, *Svenska Dagbladet*, 13/11 2011, och professorn i historia Hans Albin Larsson, ”SÄPO kväver all seriös debatt om Stasi i Sverige”, *Dagens Nyheter*, 2/5 2012.
25. Se förordet till SOU 2002:87, *Rikets säkerhet och den personliga integriteten: de svenska säkerhetstjänsternas författningsskyddade verksamhet sedan år 1945*. Se också SOU 2002:93, *Övervakningen av ”SKP-komplexet”* samt SOU 2002:90, *Den farliga fredsrörelsen: säkerhetstjänsternas övervakning av fredsorganisationer, värnpliktsvägrare och FNL-grupper 1945–1990*. Medlemmar i Säkerhetstjänstkom-

missionen var professorerna Alf W. Johansson och Karl Molin, journalisten Ewonne Winblad, generalsekreteraren i Frivilligorganisationernas fond för mänskliga rättigheter Anita Klum, f.d. justitierådet Anders Knutsson samt ordförande riksmarskalken Gunnar Brodin.

26. SOU 2002:87, s. 93 f.
27. Se exv. intervju med dåvarande chefen för BStU Marianne Birthler i den tyska tv-kanalen 3sat, 19/1 2009.
28. Se exv. *CBEES Newsletter*, 4/2011, "Massive support for Almgren and her research", och "Streit um die 'schwedischen Stasi-Akten'" av Jan Hecker-Stampehl vid Humboldt-Universität Berlin, <http://nordichistoryblog.hypotheses.org/136>.
29. Juristen Esa Kymäläinen vid Danowsky & Partners framhöll 11/5 2012 i yttrande till Internationella åklagarkammaren, i mitt ärende AM-181580, att skyddet för yttrande- och informationsfriheten enligt Europakonventionen tillerkänns "så stor vikt att det medför att journalisters och författares *skyldighet* [min kursivering] att sprida information till allmänheten under vissa omständigheter väger över andra skyldigheter".
30. Europarådet, Europeiska domstolen för de mänskliga rättigheterna, "Case of Dupuis and Others v. France. Judgment. Final", 12/11 2007, Strasbourg 7/6 2007.
31. Svensk översättning av Aimée Delblanc, *Änglarnas stad eller The overcoat of Dr. Freud* (Stockholm 2011).
32. Regeringens skrivelse, 2011/12:67, s. 28.
33. Se Birgitta Almgren, "Politikerna försvårar för forskning om kalla kriget", *DN Debatt*, 4/1 2012.
34. Men redan 1994 hade en vetenskaplig rapport av Dietmar Linke i Tyskland publicerats med klarnamn på Stasi-IM – inte bara täcknamn: *Theologiestudenten der Humboldt-Universität: zwischen Hörsaal und Anklagebank. Darstellung der partei-politischen Einflussnahme auf eine Theologische Fakultät in der DDR anhand von Dokumenten* (Neukirchen-Vluyn 1994).

107 D4 94

11855

107 D4 94

East Jersey reformation agreement, Newark, N.J., May 25-27, 1864 - 252 p.

Checklist

System number

2011-11-14

107

MATHIAS KLANG

.....

Informationens sötma

Where is the Life we have lost in living?

Where is the wisdom we have lost in knowledge?

Where is the knowledge we have lost in the information?

— T. S. ELIOT, *The Rock* (1934)

INTUITIVT VET VI ATT information är livsviktig. För att kunna överleva måste vi veta hur vi hittar mat och trygga platser att vila på eller hur man undviker de faror som finns omkring oss. I sådana fall kan rätt information vara skillnaden mellan liv och död. Oftast är dock information betydligt mer odramatisk – om än lika nödvändig för vår vardagsöverlevnad. Vilket är det bästa sättet att ta sig till jobbet? Hur länge skall man steka en kyckling? Vilken storlek på kläder passar mig? Vilken musik är bra att dansa till? Var hittar man en pizza i närheten?

Huvudparten av all information som människor dagligen kommer i kontakt är tämligen överflödigt. Under en promenad i en park ser vi att gräset är grönt och att blommor har olika former och färger, men för de flesta människor är detta inte mer än estetik. Det kan knappast anses vara nödvändig information för oss. Däremot kan det vara livsviktigt för växternas fortlevnad. Fortsätter vi promenaden ut i staden möts vi av mängder av trafikinformation – nödvändig information när man kör bil men mestadels överflödigt under en promenad. När vi stannar och pratar med en bekant byter vi stora informationsmängder genom verbal och icke-verbal kommunikation. För det mesta är det inget av vikt som överförs – kommunikation är ett tidsfördriv. Informationen är nödvändig för vissa grupper och under vissa tider, men för det mesta av ringa intresse för de flesta av oss.

Samhällets fokus stannar inte enbart vid tillgång till information utan de flesta samhällen har även begränsningar kring användningen. Dessa begränsningar speglar ofta samhällets syn på information och hur den får utnyttjas. Inom yttrandefrihetsdiskursen finns två starka, och delvis motstridiga, traditioner. Den anglo-amerikanska rättstraditionen lutar mot en mer tillåtande användning och baserar sig på föreställningen om en idéernas marknadsplats. Inom denna tradition är det vanligt att inte begränsa olika yttranden; målet är att låta alla komma till tals. Tanken är att de goda idéerna kommer att besegra de mindre goda eller dåliga. Härigenom skiljer den sig från den kontinentaleuropeiska rätts-traditionen där vissa typer av yttranden saknar skydd i lagstiftning.¹ Oavsett tradition brottas alla samhällen med informationsmissbruk såsom utpressning, förtal, förolämpning eller *insider trading*. Sociala normer används för att fånga upp skillnaden i spridning av onyttig, om än inte olaglig, information. Att sprida information är nyttigt – men att sprida eller ta del av skvaller anses vara ett negativt beteende.

Trots att information spelar en central roll i våra liv, är det sällan vi tänker på den. Information blir synlig när den brister och genom tillkortakommanden såsom felaktiga vägbeskrivningar eller ofullständiga bruksanvisningar. Eftersom vi uppmärksammar information när den är bristfällig, felaktig eller saknas helt, är det inte konstigt att folklig visdom pekar på tillgång på information och kunskap som en maktresurs. Den här attityden återfinns i en mängd historiska texter från olika kulturer. Bland annat återfinns den hos Francis Bacon (1561–1626), hos den persiske poeten Hakīm Abu'l-Qāsim Ferdowsī Tūsī (940–1020) och i Ordspråksboken 24:5 i Bibeln.

Trots att förhållandet mellan kunskap och makt stämmer väl överens med vår intuitiva uppfattning innebär denna hållning en förenkling. Den som har mest information skulle alltså ha mest makt! Det är lätt att se att denna simpla ekvation inte stämmer. Inom epistemologin har fokus legat på att förstå hur information och kunskap är förbundna med varandra. Platon (427–347 f.Kr.) definierade kunskap som trosföreställningar som är både sanna och trovärdiga. Trots tusentals år av epistemologi saknas bra definitioner på kunskap – definitioner som alla kan enas om.

Ett vanligt sätt att lösa denna brist på gångbara definitioner är att presentera hierarkier med relationer mellan de olika elementen. En populär sådan hierarki beskriver variationer av kopplingarna mellan data, information, kunskap och vishet. Ofta representeras den grafiskt i form av en pyramid där vishet är störst.

Framställningen av kunskapshierarkier är populär eftersom den stämmer väl överens med vår teknologi. Det som behövs i ett hav av data eller information är större och bättre maskiner som kan vaska fram den kunskap som behövs. Men en sådan framställning är mekanisk. Den bygger på synen att kunskap kan erhållas genom att man filtrerar tillräckligt med information. Det som den inte tar hänsyn till är det mänskliga eller sociala bruket och den kontext som information och kunskap befinner sig i. Syftet med denna text är att diskutera de senaste årens tekniska förändringar, vilka har skapat en ny problematik i relation till information och kunskap. De tekniska förändringar som vi står inför tvingar oss att åter omdefiniera kunskap och framför allt att ställa frågor kring vår användning av information.

Informationsjämlighet och informationsmissbruk

Tillgång till och organisation av information är en av de mer centrala maktfrågorna i ett samhälle. När en sådan bild av kunskap läggs till ett politiskt samhällsskick skapas olika informationspraktiker. Grovt förenklat har vi kunnat se att en diktatur därför väljer att kontrollera informationsflöden i samhället genom censur, medan en demokrati ser det som sin plikt att ställa fritt tillgängliga informationsinstrument – exempelvis skolor och bibliotek – till medborgarens förfogande. Eller så kan vi definiera politiska system utifrån deras informationspolitik och därmed blir ett statsskick som alltför hårt kontrollerar informationsflöden en diktatur, och så vidare.

Bibliotek har länge spelat en nyckelroll när det gäller att bevara, organisera och ge tillgång till kunskap. För att skapa ett jämlikt informationssamhälle har dessutom det offentliga biblioteket ansetts vara en nödvändig samhällslik investering. Richard Rubin listar fem kriterier som gäller för offentliga bibliotek: de är offentligt finansierade, de tjänar allmänhetens intressen, de är tillgängliga för alla i samhället, det står var och en fritt att nyttja tjänsterna och de får användas utan kostnad.²

De första offentliga biblioteken grundades i 1600-talets England.³ De svenska folkbibliotekens historia inleddes under 1800-talet. De hade till sitt syfte att göra litteratur tillgänglig för gemene man. Tillgänglighetens centrala roll har bevarats och förstärkts. Den speglas i Bibliotekslagens (SFS 1996:1596) 2 §: ”Till främjande av intresse för läsning och litteratur, information, upplysning och utbildning samt kulturell verksamhet i övrigt skall alla medborgare ha tillgång till ett folkbibliotek.”

Informationsöverflöd

Människor är informationsbehandlare. Vår överlevnad som individer och som grupp bygger till stor del på hur väl vi tar in, analyserar, sorterar och kommunicerar information. Vår effektivitet syns i komplexiteten hos de informations- och kommunikationssystem vi bygger.

Bland de tidigaste av dessa system är vårt tal, ett mångfacetterat system av verbala ljud och tystnader som tillsammans med icke-verbal kommunikation (t.ex. gester och ansiktsuttryck) skapar en rik informationsöverföring och ett diversifierat analysverktyg. Trots sin komplexitet har talspråket klara begränsningar som vi måste förhålla oss till på något sätt. För ungefär 4 000 år sedan började mänskligheten att utveckla ett skriftspråk, det vill säga ett system som externaliserar vår kommunikation och blir ett verktyg för att kringgå de hinder som tid och rum placerar i vägen för vår kommunikation.

Eftersom vi i dag är omgivna av skriftspråk är det ibland svårt att inse vilket otroligt genombrott det egentligen var. Skrift utvecklar möjligheter att bevara idéer och kommunicera tankar mellan individer som aldrig träffas. Det är även viktigt att minnas att varje teknisk utveckling inom informations- och kommunikationsteknologi skapar förändringar i vårt sätt att hantera information och riskerar att i grunden förändra vår uppfattning om oss själva.

Ett tidigt exempel på hur tekniken påverkar oss negativt finner vi hos Platons *Faidros* där Sokrates återger sagan om guden Teut som presenterar sitt nyuppfunna skriftspråk för kungen Tamus. I stället för att berömma uppfinningen kritiserar kungen Teut:

denna din uppfinning skall skapa glömska i lärjungars själar, enär de ej skola komma att odla sitt minne; ty i förtröstan på skriften skola de hämta minne utifrån, från de främmande tecknen och ej från sitt eget inre. Din uppfinning hjälper dem ej att få ett gott minne, utan ersätter deras eget dåliga minne. Du skaffar ej dina lärjungar sanningen utan blott ett sken av sanning. De skola få höra mycket men ingenting lära; de skola inbilla sig veta mycket och dock i allmänhet vara okunniga; de skola bli odrägliga att umgås med, sedan de blivit självklaka i stället för kloka.⁴

Även när textspråk etableras och ses som en nytta är det svårt att hantera information. Seneca den äldre (54 f.Kr.–39 e.Kr) lär ha klagat på att

överflödet av böcker var distraherande (*distringit librorum multitudo*) och detta i en tid då böcker kopierades för hand.

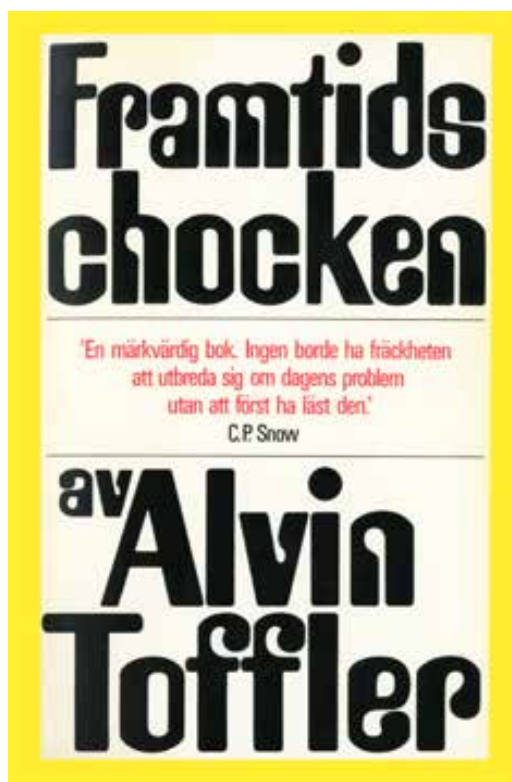
Gutenbergs tryckpress utvecklades i mitten och slutet av 1400-talet och förändrade informationshanteringen radikalt. Kopieringshastigheten gick upp och produktionskostnaderna föll. Den nya tekniken skapade fler böcker till en bråkdel av tidigare kostnad. Men det riktades även kritik mot den nya metoden. Tryckare motiverades av snabba profiler och var mindre intresserade av att skapa kvalitetsprodukter, hette det. Erasmus speglade Senecas kritik när han skrev att tryckare ”översvämmar världen med pamfletter och böcker [som är] dåraktiga, okunniga, fördärvliga, ärekränkande, galna, gudlösa och subversiva; och denna stormflod är sådan att även det som hade kunnat ha någon god verkan förlorar all sin godhet”.

Trots den tidiga kritiken accepterades nya tekniska framgångar, informationssystemen anpassades och boken kom att få en central roll i hanteringen av information. Bokens centrala position var oinskränkt fram till det post-industriella samhället eller informationssamhället, som började utvecklas i slutet av 1900-talet. Under denna övergång har informationsteknologin tagit över som nyckelteknologi när vi organiserar arbete, ekonomi, samhällsstruktur och politik.

Med sin bok *Future shock* (1970) populariserade Alvin Toffler termen informationsöverflöd (*information overload*), som avser svårigheten att fatta beslut på grund av att för mycket information finns tillgänglig. I takt med att nya kommunikationssystem infördes, kunde fler begrepp som definierade överflödsproblemet införlivas med ett växande forskningsområde. Bland dessa begrepp kan man notera *information overflow* som avser de olika kommunikationsformer som tävlar om vår uppmärksamhet.⁵ Jacob Palme diskuterade detta redan 1984 i sin artikel med det talande namnet ”You have 134 unread mail! Do you want to read them now?”⁶ Stora delar av våra moderna informationsproblem har diskuterats i över trettio år. Den stora skillnaden mellan diskussionen då och nu är att problematiken med informationsöverflöd i dag har blivit ett dilemma som inte enbart berör utvalda beslutsfattare utan har kommit att drabba en stor del av befolkningen.

Digitala rum

När Palme diskuterade problemet med den överfulla inboxen 1984 hade större delen av Sveriges befolkning varken tillgång till eller intresse av

internet. Ett årtionde skulle passera innan vår fascination för internet tog fart och vår åtkomst till nätresurser steg radikalt på kort tid. Andelen svenskar över 18 år som hade tillgång till internet 1995 var bara 2 procent; år 2000 var den uppe i 51 procent. Siffran för år 2011 är 89 procent.⁷

En av de främsta anledningarna till att tillgången till internet spreds så snabbt var utvecklandet av World Wide Web (WWW, härafter webben) som spelar en nyckelroll i sammanhanget.⁸ Mannen bakom webben är som bekant Tim Berners Lee som skapade de nödvändiga protokollen, de första webbsidorna och den första webbläsaren under 1990 och offentliggjorde projektet på nyhetsgruppen alt.hypertext newsgroup i augusti 1991. Det som webben förändrade var sättet på vilket information strukturerades och gjordes åtkomlig. Länkar är ett sätt att koppla samman olika former av information på ett mindre hierarkiskt, mer dynamiskt sätt. På samma sätt som en fotnot i en tryckt bok kan leda läsaren till annat relevant material, kan en hyperlänk föra webbsurfaren vidare till relevant information. Skillnaden är att läsaren kan följa länkar till informationen utan att behöva lämna datorn eller vänta på att informationen skall bli tillgänglig.

All teknik påverkar hur vi beter oss. Därför är det naturligt att den snabba expansionen av internet kommit att förändra olika kommunika-

tionsmönster och beteenden. Traditionstygda informationsbärare tvingas anpassa sig till nya beteendemönster. Som exempel på vad teknikutvecklingen har fört med sig kan vi nämna telefonkatalogen eller *Encyclopædia Britannica*. Stockholm Bell Telefonaktiebolag blev 1880 den första kommersiella teleoperatören i Sverige. Nio år senare trycktes den första svenska rikstelefonkatalogen som bestod av 14 sidor och inkluderade 320 abonnenter. Fler abonnenter innebär större kataloger och 2006 rapporterade Eniro en användning av cirka 6 000 ton telefonkatalogpapper per år. Sex år senare upphörde man att trycka persondelen i Stockholm, Göteborg och Malmö. *Encyclopædia Britannica* trycktes för första gången i tre band år 1768. Till den fjärde upplagan (1801–1809) hade uppslagsverket expanderat till tjugo band. Under de senaste sjuttio åren har *Britannica* omfattat cirka 40 miljoner ord inom 500 000 ämnen. Störst upplaga hade *Encyclopædia Britannica* 1990 med en försäljning av 120 000 exemplar. I mars 2012 meddelade *Britannica* att inga tryckta exemplar av det ärevörddiga uppslagsverket längre skulle ges ut.⁹

Exemplet med telefonkatalogen visar tydligt hur företagen anpassar sig till ny teknik genom att tillgängliggöra information online. Också konsekvenserna av denna migration framgår klart. Det digitala tillgängliggörandet konkurrerar med företagets traditionella, etablerade affärsmodeller. Exemplet med uppslagsverket illustrerar effekten av förändringen i användarnas beteende vid ökad tillgång till internet. Internetanvändare började i allt högre grad inte bara söka efter utan också skapa och sprida information online. Genom bloggportaler, webbplatser för film (t.ex. Youtube) och bild (t.ex. Flickr) skapades en infrastruktur där användare aktivt kunde bidra med innehåll som andra kunde konsumera. Webbuppslagsverket Wikipedia lanserades i januari 2001 med grundtanken att vanliga användare skulle skapa och redigera innehållet. Tillväxten var imponerande – 2011 hade den engelskspråkiga Wikipedia 3,5 miljoner artiklar och den svenskspråkiga 495 642 artiklar.¹⁰ Tillgången till information i kombination med övriga förändringar i användarnas informationsbeteende är en av anledningarna till de tryckta uppslagsverkens minskande betydelse.

Utvecklingen inom användargenererat innehåll gick 2004 under beteckningen Web 2.0 och hade fokus på användare som skapar, sprider och sorterar material online. Begreppet Web 2.0 skulle dock ersättas av det mer populära begreppet sociala medier och fokus kom att ligga på den nya teknikens interaktiva möjligheter.

Social information

Samtidigt som användargenererat material online fortsätter att växa och har blivit en del av vardagen, har allmänhetens uppmärksamhet till stor del upptagits av sociala nätverk – och störst fokus har det klart dominerande nätverket Facebook fått. Huvudsyftet med Facebook, som öppnades för allmänheten 2006, är att sprida information mellan vänner. En av Facebooks framgångsfaktorer är att användarna uppmanas av systemet att använda sina verkliga namn, i stället för pseudonymer. Det har som effekt att användare lättare kan hitta och bli vänner med varandra. År 2012 hade nätverket 900 miljoner användare¹¹ som delade textmeddelanden, bilder och filmer med varandra.

De som är kritiska mot sociala medier riktar in sig på hur onyttiga de är framför allt på grund av deras ytlighet, betoning på skvaller och voyeurism som en ersättning för verklig interaktion.¹² I stor utsträckning bygger kritiken mot mediernas onyttighet på en förlängning av idén att skvaller är en form av meningslös interaktion. Det finns dock forskning som påvisar skvallrets betydelse för skapande och upprätthållande av relationer mellan individer och grupper. Antropologen Robin Dunbar argumenterar för att skvaller fyller en liknande funktion i det mänskliga samhället som apors vårdande av varandras päls.¹³ Språkets syfte är utbyte av information, men språket har samtidigt en funktion som underbygger sociala relationer och stärker social samhörighet. Dunbar menar att skvaller är en förutsättning för ett samhälle. Om man erkänner skvallrets betydelse blir det möjligt att se sociala medier som något mer än ett meningslöst tidsfördriv. Det blir en viktig beståndsdel i byggande och underhåll av sociala nätverk.

Även oron inför överflödet av kulturellt lättviktigt material bör ses i ett större perspektiv. Det som räddats från historiens glömska har ofta bevarats av särskilda skäl, men det finns en tendens att bedöma det förgångna genom sådana kvarlevor och uppfatta dem som centrala för en viss epok. Därför tillskriver vi gärna dåtidens människor ett större kulturellt djup än vi kanske hade gjort om vi kunnat ta hänsyn till allt det vardagsmaterial som inte längre finns kvar. Slumpvis efterlämnade källor av annan art, såsom graffitti från Pompeji¹⁴ och skämtteckningar från revolutionens Frankrike,¹⁵ visar att människan länge fångats av underhållande, flyktig och oseriös information.

Information och överflöd

Tekniken förändrar som sagt människors beteende. Ibland kan dessa förändringar uppfattas som ett hot mot den etablerade ordningen, mot normer och lagstiftning. Det tydligaste exemplet på det sistnämnda kan ses i den stora debatten kring fildelning, en debatt som har pågått mer eller mindre aktivt sedan 1995. En av de mer spännande effekterna av fildelningsdebatten är att tekniken har tvingat fram en diskussion och ett ifrågasättande av äganderätten.

Även tillgången till ett överflöd av digital information har skapat en liknande debatt som ifrågasätter flera centrala idéer kring information och kunskap. Inom undervisningsväsendet har informationen online tvingat fram diskussioner kring skolornas syfte. En central frågeställning gäller faktainläringens roll. Behöver vi memorera huvudstäder när vi alltid bär med oss ett uppslagsverk? Om inte uppstår i stället frågan om de digitala källornas tillförlitlighet och vikten av källkritik.

Digitalisering och informationstillgång via internet har även lett till en diskussion om bibliotekens roll. Bilden av ett bibliotek som en förvaringsplats för böcker blir snabbt inaktuell och bibliotekarier omdefinieras till informationsspecialister. Böcker försvinner naturligtvis inte och bibliotekarier behövs fortfarande i hanteringen av analoga kulturbärare, men det digitala biblioteket blir ett komplement till ett yrkeskunnande.

Inom arkivvärlden innebär digitalisering nya utmaningar. Ytligt sett innebär digitalisering en förenklad arkivering. Digitalisering möjliggör information utan otympliga informationsbärare. I stället för böcker är det innehållet i böcker som sparas. Men de eventuella fördelar det innebär att inte längre behöva bevara utrymmeskrävande papper förvandlas snabbt till nya problem med bevarande av digitalt material. Digitala lagringsenheter är ömtåligare än papper, har en kortare livslängd och är beroende av kringutrustning för att läsas.¹⁶ En enkel illustration: en text som lagrades på en ordbehandlare 1995 kan med stor sannolikhet inte läsas med den ordbehandlare som finns i din dator i dag. Filen och programvaran är inte längre kompatibla.

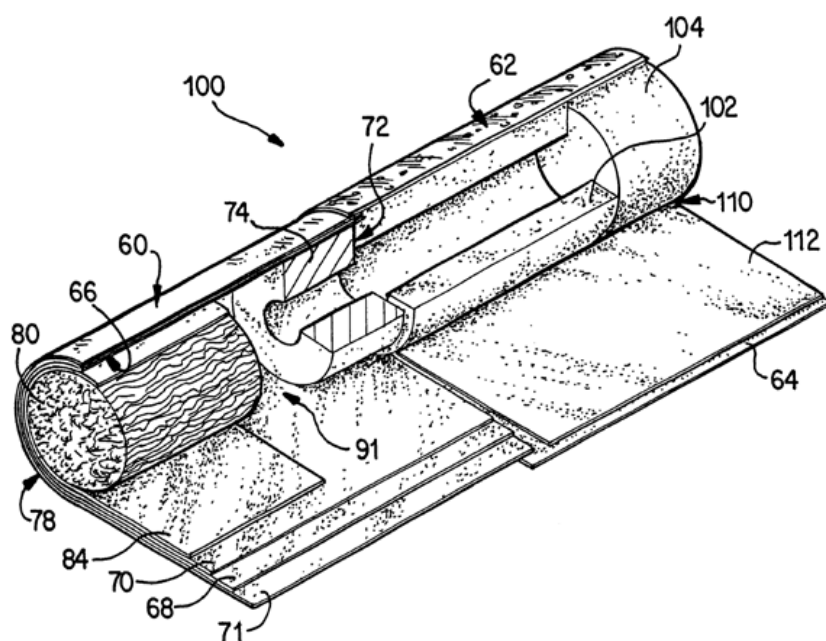
Digitalisering och ökad information online skapar inte bara utmaningar för våra yrkesliv, också våra personliga informationsvanor påverkas. Inom vår personliga mediekonsumtion speglas kultur-, biblioteks-, och arkivproblemen. Tänk er situationen med musik. I dag har vi, genom lagliga och olagliga metoder, tillgång till all världens musik. Hur kan vi sortera fram det vi vill ha? En iPod Classic rymmer i dag enligt

Apples egen marknadsföring 40 000 låtar, vilket på ett ungefär motsvarar tre månaders oavbruten musik. En *shuffle*-funktion är inte till mycket hjälp när det gäller att hitta rätt låt. Även den mest ihärdiga musikentusiast prövas i en sådan situation.

Inför dessa utmaningar menar teknikpessimister att vi kommer förlora vår mänsklighet, vår fysiska och psykiska hälsa och att all kultur kommer att förlora sin särart och leda till en minsta gemensam nämnare.¹⁷ Men det finns de som ser tekniska lösningar på tekniska problem. Teknikoptimisten Clay Shirky bemöter pessimisternas kritik med följande ord: ”It’s not information overload. It’s filter failure.”¹⁸ Det handlar alltså inte om ett överskott av information utan snarare om en tillfällig brist på vår möjlighet att filtrera. Det implicita budskapet är alltså att det kommer allt bättre filter och de problem som vi uppfattar i dag är övergående.

Filter failure

Syftet med ett filter är att på något sätt förhindra det som är onödigt eller skadligt. Tanken är att filtrering skapar en renare och mer användbar produkt. I relation till information har olika former av filter alltid tilläm-

Kan det onödiga och skadliga filtreras bort?

pats. I sin enklaste form är våra egna val en form av filter. Eftersom tid, uppmärksamhet och intresse är begränsade resurser är filtrering nödvändig. Beslutet att läsa eller inte läsa en bok är en form av informationsfiltrering. Att förlita sig på någon annans rekommendation är att använda andra personers åsikter som filter. Innehållet i de tidningar vi läser har filtrerats och presenteras för oss som de nyheter vi bör känna till. Redan här ser vi tre former av nyttiga filter: egna val, expertrekommendationer samt andras urval.

Det finns en oändlig mängd information online eftersom det tar längre tid att konsumera informationen än det tar för andra att producera den, eller rättare sagt: den totala informationsproduktionen överstiger individers konsumtionsförmåga.¹⁹ För att hantera oändligheten väljer vi ut material själva, förlitar oss på andras rekommendationer samt låter andra välja ut material som vi bör se. Filter kan liknas vid en självpåtagen censurering av material, det är just frivilligheten och bristen på sanktioner som skiljer dem från censur. Trots detta har de censurliknande drag och effekter eftersom användaren måste vara medveten om följderna av sina egna och andras filter på informationsflödet.

I de tidiga filterdiskussionerna förekom Nicholas Negroponte som 1995 såg framför sig en framtid där användare skulle anpassa media efter sina intressen och skapa ”Daily Me”, det vill säga ett informationsflöde som utesluter allt ointressant inflöde.²⁰ Det finns en mängd tekniker och applikationer som bygger på idén om ett personanpassat mediaflöde – allt från filter som blockerar reklam till RSS-läsare som prenumererar på specifika nyhetstyper. Olika former av rekommendationssystem gör det möjligt för oss att bli varse nya nyhetsflöden.²¹ Exempel på detta kan ses på boksajten Amazon som rekommenderar nya böcker på basen av en analys av tidigare köpta böcker.

Drömmen om störningsfria media saknar inte kritiker. Att utesluta idéströmningar som inte passar in i vår livsåskådning kan enligt Cass Sunstein vara skadligt för oss som individer och i förlängningen för samhället.²² Genom att enbart ta del av ett visst tankemönster riskerar man att grundföreställningar inte utmanas och att skadliga tankemönster förstärks. Detta kan skapa en likriktning som i värsta fall leder till extremism. En av de synliga effekterna av likriktningen är så kallade ekokammare eller ”those Internet spaces where like-minded people listen only to those people who already agree with them”.²³ Internets styrka är att det skapar möjligheter för människor med udda intressen att hitta varandra och diskutera. I vissa fall kan detta även vara en nackdel eftersom individer med

skadliga intressen, åsikter och idéer kan mötas och hitta stöd för sina vanföreställningar. Internet och webben är inte intresserade av informationens korrekthet utan agerar enbart som överföringsmekanismer.

Rekommendationer

Ekonomer tycker om att framställa människor som rationella, nytto-maximerande varelser men de flesta av oss vet att detta är en bekväm fiktion. Vi följer ofta andras rekommendationer och val i tron att de vi beundrar har fattat genomtänkta beslut. Samtidigt är vårt intresse för andras rekommendationer en form av social härmning som ligger i vår mänskliga natur.²⁴

Marknadsföring har traditionellt arbetat med att skapa behov genom att få oss att härma andras beteenden. Samtidigt är massmarknadsföring en kostsam och oprecis metod att nå utvalda kundgrupper. Därför har det varit av stort intresse för marknadsförare att komma in i människors personliga mediaflöden genom att påverka nyckelpersoner. Experters tillförlitlighet är ett allvarligt problem när antalet informationsspridare begränsas.

I olika projekt har man försökt kringgå experternas roller genom att skapa förtroende för rekommendationer. Ett exempel på detta är webbplatsen Tripadvisor där vanliga resenärer betygsätter hotell och restauranger samt skriver recensioner och rekommendationer för att motivera antalet stjärnor de har gett. Ett annat exempel är köp- och säljsajten eBay som tillåter både köpare och säljare att betygsätta varandra. Sådana system har utsatts för manipulation genom att individer och organisationer försöker betygsätta sig själva. Samtidigt bygger betygssystem på den grundläggande premissen att det som bedöms reflekterar ett tidigare beteende och inte ett framtida. Tidigare beteende kan vara en indikation på, men inte en garanti för framtida beteende.

Informationsvisualisering

Att söka på Google efter ordet information gav i skrivande stund 11 070 000 000 resultat som levererades på 0,24 sekunder. Resultaten visas med 10 länkar på en sida. Vill man läsa vidare måste man naturligtvis följa länken. Vill man se svar nummer 11–20 måste man följa länken

längst ner till nästa sida. Det stora antalet träffar som sökningen genererar skapar alldeles egna problem – vilka resultat är relevanta och hur skall de presenteras?

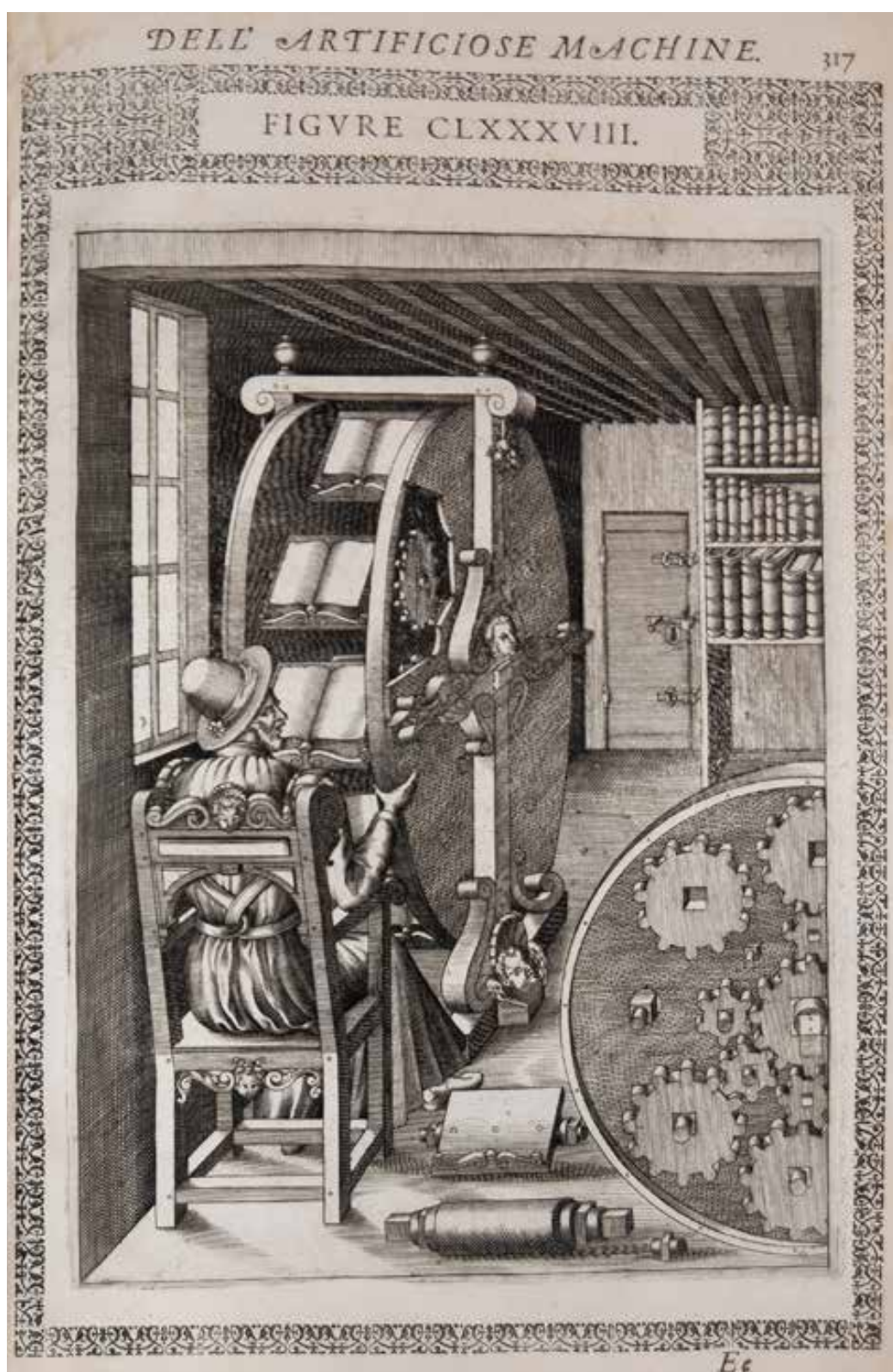
Ett av problemen med sökord är att de ofta kan ha olika innebörd beroende på en rad faktorer såsom språkbruk, kontext och ämnesområde. Eftersom språk innehåller homonymer (ord med samma stavning men olika betydelser) kan någon som använder sökordet ”bar” leta efter någon som är oklädd, en plats som serverar alkohol, en stad i Ukraina eller Montenegro eller ett tryckmått. Till vardags uppfattar vi skillnaderna i betydelse genom sammanhanget men detta behöver inte framgå i en sökning. Trots detta blir sökningar föremål för rangordning.

För att kunna bli bättre på att leverera rätt sökresultat arbetar Google med att förstå kontexten som den sökande verkar i och därmed prioritera de mer relevanta resultaten. Man vill förstå allt om alla användare. Genom att lagra och analysera uppgifter om en användares utrustning, geografi och språkställningar tillsammans med en analys av alla tidigare sökresultat, vilka länkar användaren klickat eller inte klickat på samt analys av bland annat Gmail, Google Docs och Youtube, skapas en profil med intressen som man sedan kan använda för att göra det sannolikt huruvida den som söker letar efter en stad eller en drink.

Den här typen av individualisering av sökresultat och anpassning till användarens intressen är redan implementerad om än fortfarande i sin linda. Googles förre vd Eric Schmidt har diskuterat framtidens sökande och menar att ”the technology will be so good it will be very hard for people to watch or consume something that has not in some sense been tailored for them”.²⁵

Samma typ av analys och sortering pågår inom den sociala nätverkstjänsten Facebook. Här handlar det inte om sökningar utan snarare om att Facebook väljer ut vilka av en användares kontakter som kommer att presenteras för användaren. Resultatet är att en användare med flera hundra kontakter inte ser alla bidrag utan bara ett urval. Facebook har, på basen av tidigare beteende, beslutat vilka vänner en användare egentligen har.

Syftet med Facebooks agerande är inte att leverera relevanta sökresultat utan snarare att säkerställa att användare får en rik upplevelse inom sociala medier samt att leverera reklam som användaren kan tänkas titta på. Genom att utesluta material och kontakter som inte genererar interaktion hos användaren ökar de chansen att användaren visar mer av sina preferenser och intressen. Facebooks affärsidé bygger på att

Stora mängder information kräver komplicerade tekniska system.

sälja relevanta marknadsföringskanaler, det vill säga reklam baserad på individers intressen. För att bli bättre på marknadsföring behöver Facebook mer detaljerad information om användarna. För att veta mer om användare behöver de göra sajten mer lockande och för att göra den mer lockande tar de bort material som inte genererar interaktion.

Många webbanvändare när en illusion om att nätet är en form av neutral infrastruktur. Alltför ofta glömmar de bort att organisationerna som levererar tjänster är företag med vinstintressen. Ytterligare en väsentlig dimension är betalningen. Användare betalar inte för användandet av tjänster som Google eller Facebook och det är viktigt att komma ihåg det kärnfulla citatet av Blue_Beetle i en diskussion på MetaFilter: "If you are not paying for it, you're not the customer; you're the product being sold."²⁶ Här ligger en viktig sanning. Tekniken vi använder är inte neutral, inte någon form av allmännytta och betalningen för de tjänster som används är en inskränkning av vår personliga integritet.

Den här typen av personanpassad filtrering kritiserar av Eli Pariser som hävdar att det som skapas är "filter bubbles", det vill säga webbtjänster som enbart visar det som stämmer överens med en användares tidigare åsikter och historik.²⁷ Detta innebär att viss information premieras och annan information, i värsta fall, kan exkluderas på grund av att informationen inte stämmer överens med en användares tidigare åsikter och beteende. I förlängningen leder detta till intellektuell exkludering och isolering.

Parisers kritik liknar till stor del kritiken som tidigare anförts mot "Daily Me" och ekokammare men det finns en grundläggande skillnad i vem som väljer information och hur. De tidigare exemplen byggde på något slags självfiltrering och därmed en form av frivillighet. Naturligtvis riskerar även frivillig filtrering att skapa problem, eftersom den som filtrerar inte vet vad hon eller han går miste om. När det gäller "filter bubbles" är problemet att det inte är användaren själv som gör det aktiva valet. Det som sker är en filtrering på en nivå ovanför användaren och den ligger till stor del utanför användarens kontroll.

För dem som känner till och oroar sig för en sådan filtrering krävs en ansträngning för att motarbeta effekterna av filtret. Denna strategi är långt ifrån riskfri eftersom användaren inte kan veta vilken information som inte syns. Alltför många användare vet dock inte om att en sådan filtrering sker. I en sådan situation framstår filtrering som en form av frivillig censur. I det fallet sker censuren inte av illvillighet utan som ett resultat av att parterna har olika intressen i informationsanvändningen.

Helt bortsett från om intentionerna är onda eller goda är censur av information en realitet för de flesta användare.

Gränssnitt, prylar och trädgårdar

En stor del av makten – och i vissa fall lönsamheten – har länge vilat i händerna på den som har kontroll över gränssnittet mellan människan och informationen. I ett religionshistoriskt perspektiv var kunskapen att läsa och rätten att tolka Guds ord en klar maktfaktor. I vår samtida historia ser vi en motsvarighet i en repressiv stats makt att tillåta eller förbjuda tillgång till litteratur.

Datorisering skapade en möjlighet till kontroll av kommunikationen mellan användare och information. Ett av de tidiga gränssnitten som kom att dominera marknaden hade tillverkaren av operativsystemet Microsoft som upphov. Microsoft lyckades definiera grunderna för hur användare kommer åt och använder data. Med den ökande användningen av webben inleddes striden om användarupplevelse och gränssnitt i det som kallades webbläsarkrigen (*the browser wars*) mellan Microsofts Internet Explorer och Netscape Communicator under mitten av 1990-talet och mellan Internet Explorer och Firefox ett decennium senare. Genom att kontrollera gränssnittet kontrollerade man också användarnas möjligheter till interaktion.

Googles växande dominans som sökmotor samt företagets utbredning inom andra webbaserade tjänster ledde till att valet av webbläsare blev mindre relevant. En tolkning är att gränssnittet förflyttade sig från webbläsaren till webbens gränssnitt online. Under de senaste åren har mobila enheter såsom mobiltelefoner, surfplattor och läsplattor vuxit i betydelse och ytterligare en kamp om gränssnitten äger rum. Fokus denna gång ligger på informationen om användarens upplevelser och agerande. Företagen samlar data över när, var och hur de mobila enheterna används för att kunna presentera sig som fönstret mot en värld av information.

Den sistnämnda striden har lett till att aktörer som Apple kommit att dominera med sin kontroll över fysiska apparater såsom iPhone och iPad samt inköspunkten iTunes. Försäljningsstället Amazon agerar på ett liknande sätt med böcker och läsplattan Kindle. Genom kontrollen över vad användare av fysiska apparater får installera skapar Apple och Amazon rika databaser med detaljerad information över våra informationsvanor samt bevarar en kontroll över hur användare kan interagera med yttervärlden.

Det finns konkurrerande företag som använder sig av liknande affärsmodeller men deras position är relativt marginell på marknaden. Det stora undantaget är Android-marknaden för smartphones, surf- och läsplattor, som är mycket generösare i fråga om vad användare får göra med sina apparater. Trots denna generositet är de flesta produkter som installeras även här baserade på insamling av personliga användardata. Det sociala nätverket Facebook kan sägas utgöra en tredje modell i sammanhanget. Facebook har sin storlek och popularitet att tacka för att programmet finns förinstallerat på flertalet apparater.

Gemensamt för dessa aktörer är att de samlar in stora mängder data, analyserar det och bygger marknadsföring och framtida tjänster på det insamlade materialet. Användarens beteendemönster representerar företagets viktigaste resurs och sättet på vilket företagen använder denna resurs ligger utanför användarens kontroll. Bland dem som har riktat kritik mot denna utveckling återfinns webbens grundare Tim Berners-Lee. Han talar mycket negativt om hotet från dessa ”walled gardens” som samlar data och manipulerar verklighetsupplevelser utanför användarnas kontroll.²⁸

Fetma, hälsa och information

Genom nätet, webben, sociala medier och mobila enheter har människan lyckats koppla ihop ett starkt behov av skvaller och underhållning med en teknik som kan stilla efterfrågan dygnet runt och var som helst. Denna effektivisering av informationshantering leder till en ökad användning och ett fokus på eventuellt onyttig information, underhållning och tidsspillan. Intresset underhålls av gratistjänster där användare betalar genom att offra delar av sin personliga integritet och genom att frivilligt låta sig övervakas av andra användare och av tjänsteleverantörer.

Tillsammans leder detta till en oro att användare, framför allt unga användare, drabbas av de hälsoskadliga effekterna av förändringarna i informationsflödet. Mediareportage med rubriker som ”Uppkopplingshets ger unga sömnbrist”, ”Den lilla smarta gör dig självisk” och ”Facebook sprider olycka” visar ett ökat intresse för de negativa effekterna av vår tids teknik.²⁹ Forskningen bakom larmrubrikerna drar regelmässigt slutsatser långt över det som empirin tillåter och använder inte sällan metoder som bör ifrågasättas.

Tillgängligheten skapar nya vanor och ett ökat beroende av nätbase-

rad informationsförmedling, men det är alltför tidigt att dra slutsatser om bestående individ- och samhällsförändringar. För dem som känner sig oroadе finns olika strategier och tekniklösningar som kan motverka informationsöverflöd. Nicholas Carr skriver om teknikhotet i sin bok *The shallows: what the Internet is doing to our brains* att ingen kommer att kunna hantera större informationsmängder i en tid av sociala medier.³⁰ Han menar att själva hantverket att skriva en bok går förlorat, liksom förmågan att läsa böcker. Paradoxalt nog presenterar han sina tankar i en bok som lästs av många. Carr menar att hans bokskrivarhantverk krävde ett aktivt val att koppla ner sig från kommunikationsteknologin, dels genom fysisk isolering, dels genom användandet av programvara som stänger av all tillgång till internet över en vald tidsperiod. Ett sådant exempel är Freedom, som beskrivs som "the world-famous app that locks you away from the 'net so you can be productive".³¹

Individer, organisationer och samhällen har alltid haft ett komplext förhållande till information. Den är samtidigt livsviktig och skadlig. För att hantera denna inre motsättning skapas lagar, normer och personliga förhållningssätt till informationsspridning och konsumtion. Genom tillgången till nät och webbt teknik har problemen med information aktualiserats – på relativt kort tid har vi upplevt en förändring från brist på information till överflöd.

En av de intressantare moderna informationsdebatterna rör rätten till glömska. När allt större delar av våra liv tillgängliggörs på nätet uppstår frågan om inte databasernas eviga minne kan vara skadligt och därför bör begränsas. Ett av fallen rör en spansk plastikkirurg som 1991 omnämndes i artikeln "El riesgo de querer ser esbelta" (Risken med att vilja vara tunn) i tidningen *El País*. Artikeln innehöll information om plastikkirurgen Guidotti Russo, som anklagades för att ha begått ett gravt fel under en behandling. Kirurgen frikändes senare och där kunde historien ha slutat. *El País* digitaliserade och tillgängliggjorde emellertid sina arkiv och sökmotorn Google indexerade arkiven. Resultatet blev att en sökning på Guidotti gav resultatet att han är anklagad för en misslyckad behandling. Ingen information ges om hans frikännande.³²

Effekten blev naturligtvis negativ för Guidottis praktik och 2001 gick han till rätten för att åtgärda denna olägenhet. Det handlade inte om att han ville ta bort nyhetsartikeln från *El País*, vilket skulle göra artikeln oåtkomlig. Han ville uppnå motsvarande effekt genom att ta bort den från Google – och därmed göra den osökbar. Guidotti vill inte längre att hans namn kopplas till bristfällig information som är skadlig för hans

yrkesutövning. Google menar att deras information är korrekt – deras ansvar ligger i att tillgängliggöra information, men de kan inte säkerställa att människor tar reda på all information de behöver.

Människan som felande länk

Det spanska exemplet är spännande eftersom det visar komplexiteten i alla försök att säkerställa att korrekt information finns tillgänglig och att de beslut som individer fattar tar hänsyn till faktorer såsom tid, kontext och sannolikhet. Men är det så människor hanterar information?

Som biologisk varelse har människan långsamt utvecklat ett förhållningssätt till information. Hennes förhållande till mat skapades under tusentals år och präglades av större eller mindre brist, vilket skapade biologiska varelser med stort intresse för den svåråtkomliga och livsviktiga feta och söta födan. Nu när många lever i ett överflöd av fet och söt mat tvingas vi anpassa oss till en ny livsföring med återhållsamhet och träning som ett sätt att hantera överflöd. Detsamma kan sägas ske med information. I en tid av brist är information makt. Informationen skall samlas och hamstras inför nästa bristperiod. I övergången från en tid av brist till en tid av överflöd tvingas vi informationsbanta och informationssträna för att inte bli sjuka av vår informationskonsumtion.

NOTER

1. Den svenska tryckfrihetsförordningens innehåller en brottskatalog med arton typer av yttranden som inte skyddas.
2. Richard Rubin, *Foundations of library and information science*, tredje upplagan (New York 2010).
3. Thomas Kelly, *Early public libraries: a history of public libraries in Great Britain before 1850* (London 1966).
4. Platon, "Faidros", *Skrifter*, 1, i svensk tolkning av Claes Lindskog (Lund 1984) s. 346.
5. Thomas J. Allen, *Managing the flow of technology: technology transfer and the dissemination of technological information within the R&D organization* (Cambridge, MA, 1977).
6. Jacob Palme, "You have 134 unread mail! Do you want to read them now?", rapport vid IFIP Conference on Computer-Based Message Services, 1984, <http://people.dsv.su.se/~jpalme/s1/134/you-have-134-unread-mail.html>, 29/11 2012.

7. Olle Findahl, *Svenskarna och Internet 2012*, IIS Internetguide, <https://www.iis.se/docs/SOI2011.pdf>, 28/11 2012.
8. En förenklad förklaring kring skillnaden mellan webb och nät säger att internet är infrastrukturen som krävs för att köra olika applikationer såsom webben.
9. Wikipedia, "Encyclopædia Britannica", http://en.wikipedia.org/wiki/Encyclop%C3%A6dia_Britannica, 28/11 2012.
10. Wikipedia Statistics: Article count (official) <http://stats.wikimedia.org/EN/TablesArticlesTotal.htm>, 28/11 2012.
11. Noam Cohen, "The breakfast meeting: grilling for James Murdoch, and Facebook tops 900 million users", *New York Times*, 24/4 2012.
12. Andrew Keen, *The cult of the amateur: how today's Internet is killing our culture* (New York 2007); Sherry Turkle, *Alone together: why we expect more from technology and less from each other* (New York 2011).
13. Robin I. M. Dunbar, "Gossip in evolutionary perspective", *Review of general psychology*, 8:2 (2004) s. 100–110.
14. Armando Petrucci, *Public lettering: script, power, and culture* (Chicago 1993).
15. James Cuno (utg.), *French caricature and the French Revolution, 1789–1799* (Chicago 1989).
16. Lars Ilshammar & Ola Larsmo, 404: *utflykter i glömskans landskap* (Stockholm 2005).
17. Mark Helprin, *Digital barbarism: a writer's manifesto* (New York 2009); Nicholas Carr, *The shallows: what the Internet is doing to our brains* (New York 2010); Susan Greenfield cit. i Kevin Donnelly, "Digital age is dumbing down our children", *The Australian*, 28/7 2012.
18. Clay Shirky, "It's not information overload. It's filter failure", keynote-föredrag vid Web 2.0 Expo, New York, 16–19/8 2010, <http://www.youtube.com/watch?v=LabqeJEOQyI>.
19. Youtube rapporterar att 72 timmar med filmmaterial laddas upp varje minut: http://www.youtube.com/t/press_statistics.
20. Nicholas Negroponte, *Being digital* (New York 1995).
21. Steven Johnson, *Emergence: the connected lives of ants, brains, cities and software* (London & New York 2002).
22. Cass Sunstein, *Republic.com 2.0* (Princeton 2007).
23. David Weinberger, "Is there an echo in here?", Salon.com, 21/2 2004, http://www.salon.com/2004/02/21/echo_chamber/.
24. Alex Bentley, Mark Earls & Michael J. O'Brien. *I'll have what she's having: mapping social behavior* (Cambridge, MA, 2011).
25. Holman W. Jenkins, "Google and the search for the future", *Wall Street Journal*, 14/8 2012, <http://online.wsj.com/article/SB10001424052748704901104575423294099527212.html>.
26. Blue_Beetle. "User-driven discontent", 26/8 2010, <http://www.metafilter.com/95152/Userdriven-discontent#3256046>.

27. Eli Pariser, *The filter bubble: what the Internet is hiding from you* (London & New York 2011).
28. Ian Katz, "Tim Berners-Lee: demand your data from Google and Facebook", *The Guardian*, 18/4 2012, <http://www.guardian.co.uk/technology/2012/apr/18/tim-berners-lee-google-facebook>.
29. *Dagens Nyheter*, 7/2 2012, <http://www.dn.se/livsstil/uppkopplingshets-gerunga-somnbrist>; *Dagens Nyheter*, 13/3 2012, <http://www.dn.se/nyheter/vetenskap/den-lilla-smarta-gor-dig-sjalvist>; *Dagens Nyheter*, 5/3 2012, <http://www.dn.se/kultur-noje/facebook-sprider-olycka>.
30. Carr (2010) not 22.
31. <http://macfreedom.com/>.
32. "El riesgo de querer ser esbelta", *El País*, 28/10 1991, http://www.elpais.com/articulo/sociedad/riesgo/querer/ser/esbelta/elpepisoc/19911028elpepi soc_3/Tes.

GIANT BRAINS

OR

MACHINES THAT THINK

EDMUND CALLIS BERKELEY

Consultant in Modern Technology
President, E. C. Berkeley and Associates

JOHN WILEY & SONS, INC., NEW YORK
CHAPMAN & HALL, LIMITED, LONDON

Chapter 3

A MACHINE THAT WILL THINK: THE DESIGN OF A VERY SIMPLE MECHANICAL BRAIN

We shall now consider how we can design a very simple machine that will think. Let us call it Simon, because of its predecessor, Simple Simon.

SIMON, THE VERY SIMPLE MECHANICAL BRAIN

By designing Simon, we shall see how we can put together physical equipment for handling information in such a way as to get a very simple mechanical brain. At every point in the design of Simon, we shall make the simplest possible choice that will still give us a machine that: handles information, transfers information automatically from one part of the machine to another, and has control over the sequence of operations. Simon is so simple and so small, in fact, that it could be built to fill up less space than a grocery-store box, about 4 cubic feet. If we know a little about electrical work, we will find it rather easy to make Simon.

What do we do first to design the very simple mechanical brain, Simon?

SIMON'S FLESH AND NERVES—REPRESENTING INFORMATION

The first thing we have to decide about Simon is how information will be represented: as we put it into Simon, as it is moved around inside of Simon, and as it comes out of Simon.

We need to decide what physical equipment we shall use to make Simon's flesh and nerves. Since we are taking the simplest convenient solution to each problem, let us decide to use: *punched paper tape* for putting information in, *relays* (see Chapter 2) and wires for storing and transferring information, and *lights* for putting information out.

For the equipment inside Simon, we could choose either electronic tubes or relays. We choose relays, although they are slower, because it is easier to explain circuits using relays. We

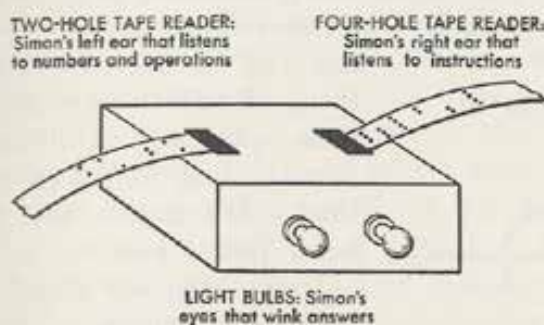

FIG. 1. Simon, the very simple mechanical brain.

can look at a relay circuit laid out on paper and tell how it works, just by seeing whether or not current will flow. Examples will be given below. When we look at a circuit using electronic tubes laid out on paper, we still need to know a good deal in order to calculate just how it will work.

How will Simon perceive a number or other information by means of punched tape, or relays, or lights? With punched paper tape having, for example, 2 spaces where holes may be, Simon can be told 4 numbers—00, 01, 10, 11. Here the binary digit 1 means a hole punched; the binary digit 0 means no hole punched. With 2 relays together in a register, Simon can remember any one of the 4 numbers 00, 01, 10, and 11. Here the binary digit 1 means the relay picked up or energized or closed; 0 means the relay not picked up or not energized or open. With 2 lights, Simon can give as an answer any one of the 4 numbers 00, 01, 10, 11. In this case the binary digit 1 means the light glowing; 0 means the light off. (See Fig. 1.)

RASMUS FLEISCHER

.....

Robotarnas kapprustning

Om spam i en nät- och bokhistorisk kontext

1.

Lika lite som nätet kan tänkas bort från bok- och tidningsväsendet, kan spam tänkas bort från nätet. Vad detta betyder är att spam – liksom de olika teknikerna för att bekämpa spam – är på väg att bli en del av existensvillkoren för litteratur och journalistik i allmänhet.

”Spam” är en samlingsterm för olika typer av oönskad information som sprids urskillningslöst i digitala kanaler. Motivet är nästan alltid kommersiellt, men det kan också vara politiskt. Ofta är det ljusskygga aktörer som ligger bakom, men gränsen mellan spam och ”normal” reklam är knappast knivskarp – särskilt inte i ett medium som e-post, där det är svårt att undvika flodvågorna av nyhetsbrev. Andra varianter är av mer experimentell natur. Enorma kvantiteter spam kan spridas endast i syfte att testa hur ett nätverk responderar och finjustera algoritmerna för att sedan sprida ytterligare spam. Renodlad spam sänds ut med hjälp av så kallade spamrobotar och ”robot” syftar i detta sammanhang helt enkelt på särskilda datorprogram.

När vi först lärde känna spam var det just i form av e-post. Vi lärde oss ordet ”skräppost” och vände oss vid att sådan måste filtreras bort, även till priset av viss *collateral damage*. Vi lärde oss skratta åt löften om pengar från Nigeria och förlängda könsorgan och åt hur spammare försökte kringgå spamfilter genom omskrivningar av typen ”vi4gra”. Vi lärde oss rentav en ny typ av vit lögn: den som inte har mejlat något i tid kan skylla på att det måste ha fastnat i spamfiltret. De som trodde att skräpposten skulle avta har fått fel. Bland all e-post som sänds i världen är åtminstone hälften spam, enligt de försiktigaste beräkningarna.

I takt med att nätet berikades med nya protokoll och vi lade till oss med nya nätvanor, lärde vi känna nya typer av spam. Alla som haft en blogg med kommentarsfunktion är van vid att få automatiskt postade kommentarer vars enda syfte är att länka till andra webbsidor. Ett kommentarsfält kan inte klara sig utan spamfilter, men i varje spamfilter fastnar även legitima kommentarer.

Överallt på nätet där det finns en öppning för envar att publicera sig, kommer det förr eller senare dyka upp robotar som skräpar ned med drivor av tvivelaktiga länkar. Sajter som bygger på radikal öppenhet – till exempel Wikipedia – kan inte överleva utan att ständigt förfina sina rutiner för såväl manuell som automatisk bevakning.¹

Precis som hotet från upprorsmakare har bidragit till att forma den moderna stadsplaneringen, går det inte att skilja nätets framväxande arkitektur från kampen mot spam. Som redan konstaterats: alla medieformer som på något vis är stadda i digitalisering, kommer i någon mån att dras in i robotarnas kapprustning.

Den här artikeln kretsar kring fenomenet ”robotförlag” som en ny typ av spam på bokmarknaden. Först skall dock göras en utflykt till fildelningens värld, för att inhämta exempel på den underliga dialektik som ådagaläggs i styrkemätningen mellan spam och filter.

2.

Till näthistoriens storspammare hör världens största skiv- och filmbolag. När dessa omkring år 2000 kände av hotet från framväxande fildelningsnätverk, svarade de inte enbart med rättsliga medel. Ett par år in i det nya seklet initierade de ett försök att spamma sönder fildelningsnätverken. Företag som Overpeer och Mediadefender anlätades för att pumpa ut felmärkta filer.²

Huruvida antipiraterna lyckades i sitt uppsåt går att diskutera. Spammandet fungerade i första hand som ett vapen mot de decentraliserade fildelningsnätverk som uppstått som en ”andra generation” efter att Napster hade stängts.

Gradvis började program som Kazaa och Limewire att förknippas med skräpfiler. Men detta bidrog till att fildelare från 2003 i stor skala övergick till den ”tredje generationens” nätverk, baserade på det nya bit-torrent-protokollet. Detta gjorde det svårare för skiv- och filmbolagen att jaga enskilda fildelare. Samtidigt blev fildelningen beroende av centrala index, exempelvis The Pirate Bay. Sådana index gjorde det möjligt att peka ut och plocka bort felmärkta filer, vilket stärkte nätverkens motståndskraft mot spam. De erbjöd även en ny måltavla för upphovsrättsindustrins försök att kväva fildelningskulturen.

Snarare än att attackera enstaka fildelare i hopp om att skrämman, attackerades nu det centrala index som fildelningen i allt högre grad förlitade sig på: just The Pirate Bay. Trots ett antal fällande domar i svenska domstolar har piratskeppet hållit sig flytande, men till ett allt högre pris. Driften har tagits över av människor som av säkerhetsskäl håller sig anonyma. Om risken i att leverera bandbredd till The Pirate Bay numera är jämförbar med risken i att låna ut pengar till Grekland, är det inte svårt att räkna ut att torrentrelaterade sajter blir dyrare i drift. Följden av detta är genast synlig för besökaren på dessa sajter, eftersom annonsörerna i hög grad har bytts ut mot sådana vars budskap ger ett anskrämligt intryck.

The Pirate Bay har blivit en reklamkanal för ljusskygga entreprenörer

som med löften om penisförlängning och samlag försöker lura folk att installera skadlig mjukvara i sina datorer. Detsamma kan sägas om sajter av typen MediaFire, RapidShare och PutLocker där envar kan ladda upp musik- och filmfiler så att de blir tillgängliga i det så kallade ”molnet”. Delar av fildelningen har flyttat vidare dit i en fortsatt rörelse mot centralisering. Enskilda fildelare kommer där undan risken för upptäckt – till priset av att tvingas navigera i en infernalisk djungel av skräpreklam och falska löften. Ofta går detta att komma undan genom att betala pengar till sajten. Risktagande entreprenörer kan i vissa fall tjäna stora pengar på delandet av filer.³

Skiv- och filmbolagen lyckades alltså, om än på omvägar, med att använda spam som ett vapen för att skadskjuta fildelningsnätverken. Parallellt med att The Pirate Bay började förlora sin tidigare vitalitet, expanderade den skivbolagskontrollerade musiktjänsten Spotify. Även där blev spam i någon mening till en integrerad del av affärsmodellen. Spotify erbjöd gratis musiklyssning till de användare som accepterade ständiga avbrott för reklam. Reklamens primära syfte var här inte att marknadsföra produkter utan att göra gratisversionen så svåruthärdlig att användarna skulle välja att betala för en reklamfri version.⁴

Återblicken på nollnolltalets strider om fildelning ger bara några exempel på vad som kan kallas ”skräpets dialektik”, i vilken spam blir en förmedlande instans i motsättningen mellan överflöd och brist. Tendensen är att varje nytt medium gradvis fylls med allt mer skräp, vilket skynkar på mediets åldrande och driver människor att söka sig till nya medier, där bruset bekämpas av mer kraftfulla filter. Skräpdialektiken spelar in i varje pendelrörelse från öppenhet till slutenhet eller från decentralisering till centralisering. Ingenting tyder på att den ömsesidiga upptrappningen mellan spam och filter kommer att avstanna.⁵ Tvärtom dyker nu spam upp i former som få hade kunnat vänta sig.

3.

En robotbok är en bok som utgivits av ett robotförlag. Ingen enskild människa har varit involverad i beslutet om att utge den enskilda titeln. Robotförlagen har nämligen automatiserat hela processen med hjälp av mjukvara. Karakteristiskt för dem är att de ger ut ett mycket stort antal titlar, varav de allra flesta troligen aldrig säljer ett enda exemplar. Affärsidén bygger alltså på att det är i stort sett gratis för producenten att lägga

ut en boktitel till försäljning.⁶ När väl mjukvaran är uppe och försäljningskanalerna etablerade, kostar det inte mer att ge ut tusen böcker än att ge ut tio. Principen om ”den långa svansen”⁷ tas till sin yttersta konsekvens av robotförlagen.

Robotböckerna kan saluföras som e-bok eller pappersbok, i det senare fallet via print-on-demand. Vad gäller innehållet går det hittills att skilja mellan två typer av robotböcker.

- 1) Icke-unika titlar. Här rör det sig om återutgåvor av trycksaker som redan finns fritt tillgängliga i digital form, ofta efter att ha scannats av Google. När upphovsrätten har löpt ut är det fullt lagligt för robotförlagen att sälja dessa verk som pappersböcker i billigt utförande. På detta vis utges både skön- och facklitteratur, liksom offentligt tryck, utan åtskillnad mellan klassiker och verkligt obskyrt material. Samma titel saluförs inte sällan av en lång rad olika robotförlag. Konkurrensen leder till att dessa automatiska återutgåvor ofta säljs till ett lågt pris.
- 2) Unika titlar. Här har böckernas innehåll sammanställts av mjukvara med utgångspunkt i fritt tillgänglig information. Dessa böcker är av facklitterär karaktär och avhandlar ofta något mycket smalt ämne – åtminstone är detta vad titeln ger sken av. Därför kan de även föras med höga priser. Målgruppen är sådana som letar information om ett specifikt ämne och som blir positivt överraskade när det tycks som att någon har skrivit en hel bok om saken.

Fackböcker kan robotgenereras på olika vis. Vissa genereras på grundval av statistik: finns det bara tillräckligt många siffror om något, går det att skapa ett program som automatiskt drar slutsatser och presenterar detta i form av en löpande text, kanske illustrerad med diagram. En fransk ekonom vid namn Philip M. Parker står som författare till hundratusentals rapporter som diskuterar den framtida världsmarknaden för olika produkter, från råolja till portionsförpackad mjukost. Var och en av dessa rapporter är 190 sidor tjock, har ett unikt ISBN och en prislapp på flera tusen kronor. Flertalet säljs aldrig, men några få uppges sälja i flera hundra exemplar, vilket borde resultera i en god vinst för både robotförlaget och nätbokhandeln – om än till priset av ett överbelamrat index hos den senare.⁸

Liknande robotar är även under framryckning inom journalistiken. Vissa notiser på sport- och ekonomisidorna är föga mer än siffror som

klätts i en språklig dräkt. Just detta iklädande erbjuds numera även av mjukvaruföretag som Narrative Science, vars robotgenererade notiser nu köps in för publicering av ansedda tidningar i USA. Exempelvis är det numera robotar som får analysera företags kvartalsrapporter i *Forbes* – vilket blir extra kittlande om man betänker att affärspressen i sin tur blir automatiskt avläst av robotar som köper och säljer aktier i samma företag. Under 2012 års presidentvalkampanj i USA genererade Narrative Science även nyhetsartiklar om hur snacket hade gått på Twitter om de respektive kandidaterna, med såväl citat som analys av trender. Artiklarna publicerades i ett stort antal lokala nyhetstidningar.⁹

Tidningarna har fortfarande mänskliga redaktörer som väljer ut vilka artiklar som skall publiceras. Därför kan man inte säga att robotjournalistiken följer en renodlad spamlogik – åtminstone inte ännu. Men även redaktörsfunktionen går att automatisera med robotar. Detta är just vad som sker när Google personaliserar sökresultat med utgångspunkt i den information man tidigare samlat in om en användare. Även tidningar kommer sannolikt att pröva på sådan personalisering i större skala, vilket betyder att två läsare kan få olika vinklar på samma nyhet.

För att återgå till den robotgenererade facklitteraturen på dagens bokmarknad, finns även en mindre sofistikerad typ som har rönt något mer uppmärksamhet. ”Wikipedia-böckerna” är helt enkelt sammanställningar av artiklar från Wikipedia som en robot har lagt ut till försäljning på nätbokhandlarna – och detta i enorm skala.

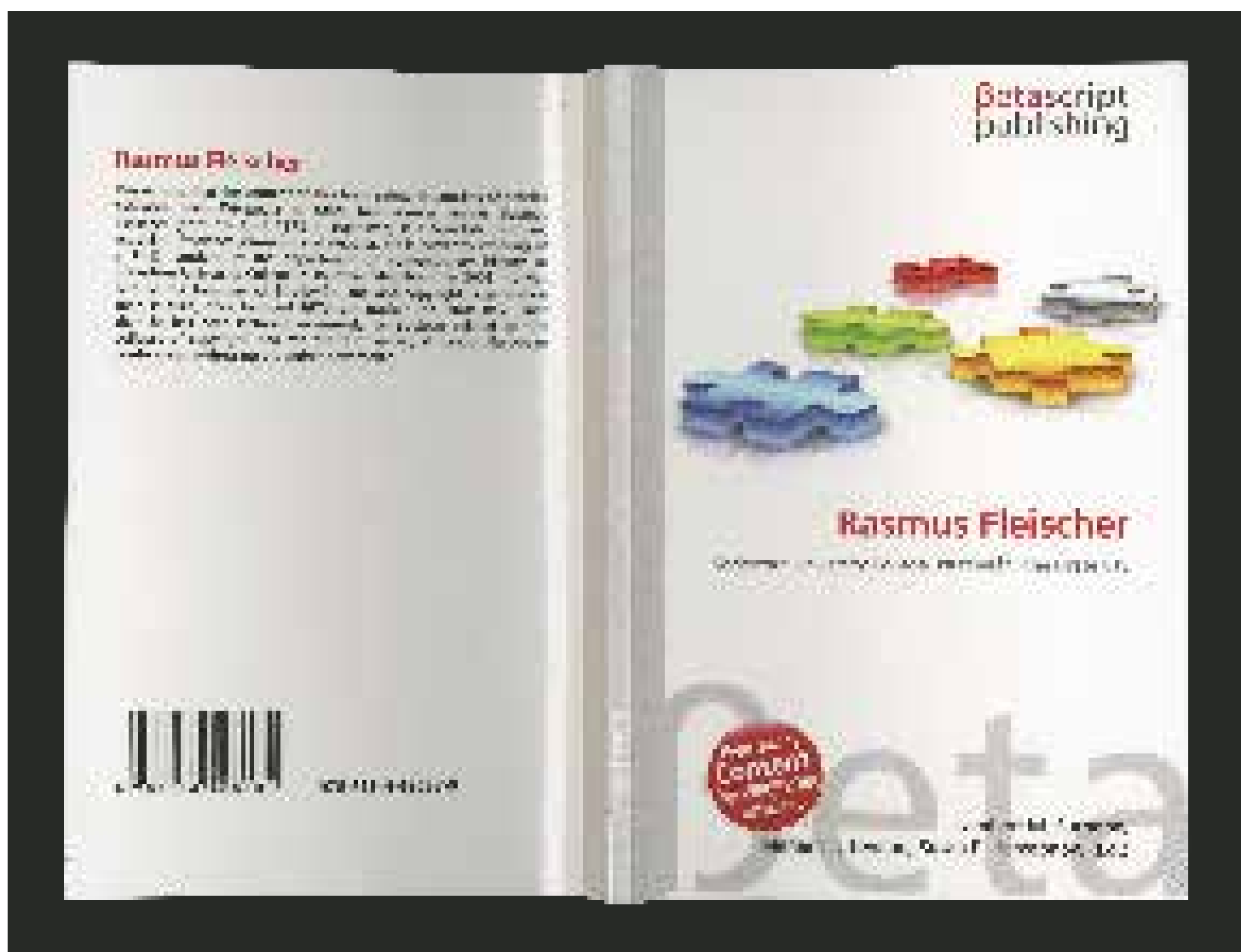
4.

Rasmus Fleischer är titeln på en robotbok, som säljs till priset av 415 kronor på Sveriges största nätbokhandel. Som författare uppges trion Lambert M. Surhone, Mariam T. Tennoe och Susan F. Henssonow – precis som i fallet med ytterligare något hundratusental böcker som utgivits av förlaget Betascript. Likt alla Betascript-böcker har även denna ett mauritiskt ISBN (978-6134486330). Omslaget pryds av en intetsäggande illustration: fem pusselbitar i olika färger. Där finns även en liten blänkare, möjlig att läsa som en varning: ”High Quality Content by Wikipedia Articles!”

Sannolikt har den här boken aldrig materialiserats, än mindre blivit läst. Skaran av potentiella köpare ter sig extremt snäv. *Rasmus Fleischer* förblir en rent virtuell bok tills någon väljer att betala för den – vilket

inte ens jag har gjort. Att räkna ut dess innehåll är ändå inte svårt för den som studerat någon annan produkt från Betascript.

Robotboken som kallas *Rasmus Fleischer* är alldeles uppenbart baserad på den likadant titulerade artikel som finns på engelskspråkiga Wikipedia. Även om denna artikel på sin höjd kan fylla två-tre boksidor, rymmer den ett antal länkar som robotförlagets mjukvara kan använda för att hitta utfyllnadsmaterial. Exempelvis finns en länk till Wikipedias artikel om staden Wien, vilken är betydligt längre då den avhandlar allt från tårter till tunnelbanenät. Sannolikt har även hela denna artikel inkluderats i robotboken *Rasmus Fleischer*.

På låtsas och på riktigt: boken Rasmus Fleischer, numera materialiserad och inkorporerad i det svenska nationalbibliotekets samlingar.

Helt säker på innehållet kan man aldrig vara när en okänd titel dyker upp i en nätbokhandel. Separationen mellan metadata och innehåll är ett strukturellt kännetecken för handeln med böcker på internet. Till skillnad från en fysisk bokhandel går det inte att granska innehållet i en bok innan man köper den via nätet, eller för den skull via en postorderkatalog. Tryckta kataloger sätter en materiell gräns för spamlogiken, men en digital katalog kan i princip rymma ett obegränsat antal titlar. Just detta faktum utnyttjar robotförlagen. Med en växande marknad för så kallade e-böcker följer sannolikt nya former av kommersiell spekulation i gränslandet mellan litteratur och spam.

I sociala medier har det nu blivit vanligt med en ny typ av spam som spelar på vår rädsla för att bli socialt stigmatiserade: ”Har du sett vilka hemska saker dina vänner skriver om dig? Klicka här för att se!”

Kanske är det bara en tidsfråga innan samma typ av spam dyker upp på bokmarknaden. Vi kan tänka oss robotböcker vars metadata antyder att de innehåller kränkande skvaller om en viss namngiven person, genererat av robotförlag som därmed hoppas att just den utpekade personen skall känna sig nödgad att betala för boken. Något kränkande innehåll behövs inte. Den saken är sekundär i robotsammanhang och kan alltid lösas med hjälp av Wikipedia.

Utvecklingen av mjukvara för semantisk analys kommer troligen att leda till att framtida robotböcker blir mer sofistikerade (för att inte säga ”bättre”). Robotgenererade biografier över allehanda halvkändisar kommer att genereras med utgångspunkt i den data som går att skrapa ihop på nätet. Om en tidigare okänd person blir omtalad i pressen på morgonen, kommer det redan på eftermiddagen gå att köpa en biografi över personen i valfri nätbokhandel.

5.

Fenomenet med robotgenererade Wikipedia-böcker blev märkbart under 2010. Banbrytande i sammanhanget var det tyska förlagshuset VDM, Verlag Dr. Müller, grundat av en viss Wolfgang Philipp Müller. Tidigare hade VDM bland annat sysslat med att utge akademiska examensarbeten via print-on-demand.

Efter hand flyttade VDM en del av sin verksamhet *offshore*, till Mauritius – kanske för att den lilla ö-nationen är en generös leverantör av ISBN. Kostnaden för ett ISBN måste nämligen vara nära noll för att ro-

botförlagens affärsidé skall gå runt. Med bas på Mauritius etablerade VDM tre nya *imprints* (underförlag): Alphascript, Betascript och Fastbook. Alla var inriktade på att spamma nätbokhandlarnas index i förhoppning om att sälja dyra bokutskrifter av Wikipedia.

Precis samma affärsidé hade ett annat robotförlag som dök upp vid samma tid, det USA-baserade Books LLC som även opererar på andra språk under förlagsnamn som Bücher Gruppe och Livres Groupe. Snart dök det upp ytterligare en handfull robotförlag som sålde samma typ av Wikipedia-böcker. Den materiella produktionen sker ofta i samarbete med de stora aktörerna inom självpubliceringsindustrin, exempelvis Lightning Source och Amazon.

Amazon gjorde tidigt klart att de inte såg robotförlagen som något problem, då de av princip inte ville lägga sig i vilka produkter som såldes via deras egna butiker. Responsen från Sveriges största nätbokhandlar, Adlibris och Bokus, var mer ambivalent. Ena dagen hänvisade de till att många kunder uppskattade möjligheten att köpa utskrifter av Wikipedia. Nästa dag erkände de att robotförlagen var ett problem, men skyllde på att de saknade kontroll över sitt eget utbud. I skrivande stund har de svenska nätbokhandlarna ännu inte etablerat några tydliga rutiner för att hantera saken.

Vissa robotböcker har försvunnit från svenska nätbokhandlar men de flesta är kvar, även om några har fått inskränkt sökbarhet. Adlibris valde att införa en varningstext på produkter från några kända robotförlag. Enligt företagets egen uppgift ledde detta till att antalet sålda exemplar minskade från hundratal robotböcker per dag till kanske en om dagen.¹⁰ Men ingen kan veta säkert. Bokmarknaden är oöverskådlig och för att avgöra om en bok är en robotbok måste man granska dess innehåll, vilket i många fall inte ens nätbokhandlarna kan göra – och inte ens då kan man vara säker. En robotiserad återutgåva av de slag som nämndes ovan kan vara omöjlig att skilja från ett faksimil som återutgivits av ett ”riktigt” förlag. Vad som utmärker en robotbok handlar ytterst inte om innehålls kvalitet, utan om det faktum att den pumpats ut på bokmarknaden jämte ett ofattbart antal andra böcker, helt utan redaktionell urskillning. Visst kan detta beskrivas som en logisk konsekvens när så sker av ”web 2.0”: den radikala lättheten att publicera sig i bloggform har nu även nått bokformen. Men medan bloggarna bredde ut sig på den öppna webben, tar böckerna fortfarande plats på en särskild bokmarknad. Av hävd är bokmarknaden en plats som i någon utsträckning går att överblicka, åtminstone för experter: litteraturkritiker, bibliotekarier och de akademis-

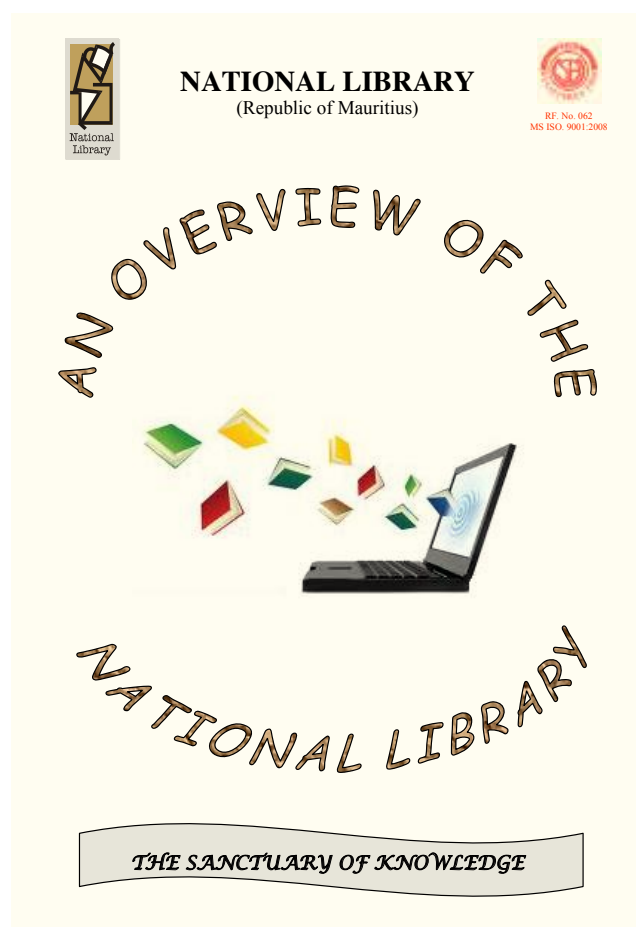
ka föreläsarna för humaniora. Frågan är bara hur länge det alls går att urskilja en bokmarknad om trösklarna dit är så låga att en majoritet av titlarna är genererade av robotar. Detta innebär knappast slutet för litteraturkritik, bibliotek eller humaniora. Däremot kan det tvinga fram delvis nya normer för vad som utgör den ”riktiga” bokmarknad som förtjänar att överblickas. Under 2010 köptes robotböcker in av ett stort antal svenska forskningsbibliotek, men 2011 tycks detta tillflöde ha stoppats. Under 2012 valde även BTJ, som förmedlar inköp till bibliotek, infört ett filter som tar bort böcker från nio kända robotförlag bland sökresultaten. Men att identifiera robotförlag efter namn är en tillfällig lösning.

Under 2011 dök det upp ett stort antal nya *imprints*, alla med bas på Mauritius och sannolikt tillhörande VDM-koncernen. Nu började robotböcker med text från Wikipedia att pumpas ut under förlagsnamn som Acu, Anim, Aud, Bellum, Brev, Cede, Ceed, Cel, Chromo, Chrono, Civ, Claud, Commun, Cred, Crypt, Culp, Dicho, Dic, Dict, Dign, Duc, Duct, Equ, Fec, Fer, Fidel, Fiu, Frac, Ject, Junct, Lect, Loc, Log, Miss, Onym, Ord, Part, Patho, Phon, Plac, Plais, Plic, Pior, Polic, Pon, Popul, Psycho, Rupt, Salu, Salv, Secut, Sent, Serv, Sess, Solv, Soph, Spell, Spir, Sta, String, Stru, Tempor, The, Tort, Tract, Turbs, Typ, Util, Vad, Vent, Ver, Vert, Volut och Volv.¹¹ Från det sistnämnda förlaget finns i skrivande stund 1 292 böcker i utbudet på Adlibris. Samtliga bär författarnamnet Sören Jehoiakim Ethan och har en titel som överensstämmer med en artikel på Wikipedia.

Mauritius' nationalbibliotek. Finns boken Rasmus Fleischer här?

Mångfaldigandet av antalet *imprints* gör robotförlagen svårare att hantera för nätbokhandlar, distributörer och bibliotek. Att filtrera bort alla förlagsnamn ter sig inte längre som en möjlighet. Det skulle utan tvivel drabba ”oskyldiga” förlag som råkar ha samma namn. Ett sätt att bli kvitt VDM-koncernens spam är förstås att filtrera bort alla böcker vars ISBN börjar med 978613. Men då försvinner även andra böcker som utgivits på Mauritius.

NATIONAL LIBRARY			
Form No: WI/FORM/LIB/29	Revision No.: 00	Page No.: 1 of 3	Effective Date: 11 Oct. 2004

ISSN APPLICATION FORM

FORM TO BE FILLED IN WHERE APPLICABLE

***N.B. :** This ISSN application form duly filled in should be deposited at the ISSN Office, National Library. However, before filling in the form, please read carefully the supplied pamphlet.*

1. NAME OF EDITOR OR EDITING AGENCY OR PUBLISHER: _____

2. ADDRESS : _____

TEL : _____
 FAX : _____
 EMAIL : _____

CONTACT ADDRESS (IF DIFFERENT FROM ABOVE) : _____

3. TITLE PROPER OF PUBLICATION (EXACTLY AS IT APPEARS ON THE TITLE PAGE. IF THERE IS NO TITLE PAGE TAKE THE TITLE FROM THE TITLE SCREEN, COVER OR MASTHEAD) : _____

4. IF THIS PUBLICATION IS YET TO BE PUBLISHED PLEASE INSERT THE PROPOSED DATE AND NUMBERING OF PUBLICATION : _____

*YEAR : _____
 *MONTH : _____
 *NUMBERING (EG. VOL. 1. NO. 1) : _____

Problematiken som är under uppsegling kan beskrivas i termer av barnet och badvattnet, eller lite mer dramatiskt som en robotarnas kapprustning. För att bekämpa spam blir det ofta nödvändigt att förlita sig på automatiska spamfilter. När robotar kämpar mot robotar uppstår ibland underliga effekter. Risken finns rentav att kombinationen av spam och spamfilter kan utnyttjas av aktörer som vill realisera en typ av censur. Ett litet bokförlag kan medvetet ”dränkas” i spam från robotförlag som startats enkom i detta syfte, för att sedan se sina böcker fastna i spamfilter.

När bruset tilltar och filtreringen hårdnar tenderar detta att gynna de största bokförlagen. Även om småförlag och egenutgivning blir kvar i nätbokhandlarna, kommer de att få det allt svårare att hävda sig i rankingen av sökresultat.

6.

Även svenskspråkig litteratur berörs av den robotiserade återutgivningen av äldre trycksaker. Däremot finns ännu inga exempel på robotförlag som genererar nya boktitlar på svenska. Kanske är det bara en tidsfråga. Hösten 2012 nådde verksamheten vårt västra grannland, i det att Books LLC började pumpa ut böcker baserade på norska Wikipedia.

Möjligtvis finns ett juridiskt hinder för utgivning av robotböcker i Sverige. Detta hinder skulle utgöras av lagen om pliktexemplar. Som bekant tillkom pliktlagen en gång som en censurlag, men ändrade sedan karaktär till att handla om kulturarvets bevarande. Nu i robotarnas tidevarv är det tänkbart att pliktlagen åter kan fylla den oavsiktliga funktionen att kontrollera utgivningen av böcker.

Normalt inkrävs sju pliktexemplar av varje nyutkommen svensk bok. När upplagan är mycket liten har Kungl. biblioteket valt att ge dispens och endast kräva två pliktexemplar. Men det stora flertalet av alla robotböcker materialiseras i noll exemplar. Vissa säljs i ett enda exemplar, vilket ger vinst så länge det bara är en bok som behöver framställas. Robotförlagens sätt att tillämpa den långa svansens affärslogik utesluter möjligheten att leverera materiella pliktexemplar.

Frågan om pliktexemplar blir inte mindre komplicerad om robotförlagen sysslar med elektronisk publicering. Plötsligt kan det dyka upp nya förlag som ger ut tiotusentals böcker på en dag. Hur skall detta hanteras av Kungl. biblioteket? Finns det rentav en risk för att spammare – med politiskt eller religiöst motiv – attackerar valda delar av kulturarvet genom att dränka det i brus?

När det kommer till spam är inga spekulationer alltför långsökta. Leveransplikt för elektroniska dokument kommer inte enbart bli ett sätt att inhämta kopior av sådana dokument som ändå skulle ha publicerats. Reformen kan rentav leda till nya typer av spam som publiceras enbart i syfte att pliktlevereras. Katalogerna kommer att sättas på hårda prov som kräver ständigt uppdaterade filter. Robotarnas kapprustning flyttar in i nationalbibliotekets hjärta.

I dagsläget tycks det bara finnas ett säkert sätt att stävja robotförlagens spammande: att skärpa villkoren för att erhålla ISBN. Att så skulle ske är föga sannolikt, med tanke på mångfalden av aktörer som ansvarar för ISBN-systemet i olika länder. Därtill kommer det faktum att systemet i sin helhet är hårt prövat av bokmediets omvälvningar. ”För tillfället råder fullständig brist på konsensus om vad som utgör en unik produkt”, konstaterade den internationella ISBN-byrån häromåret.

Ett ISBN fungerar som en inträdesbiljett till bokmarknaden. Genom att placera sig i rätt jurisdiktion kan robotförlagen erhålla dessa sifferkombinationer i mycket stor mängd och till ett pris som ligger nära noll. Att höja priset på en inträdesbiljett vore att kapa en del av den långa svansen. Kanske skulle det räcka med tio kronor i avgift för att publicera en boktitel för att många robotförlag skulle motas i grind. Är det då dags att ta betalt för utsläppsrätter på bokmarknaden? Avgörandet torde ligga hos de internationella giganterna med Amazon i spetsen. Hur de ställer sig till idén är i dagsläget inte alls klart.

Tio kronor torde vara ett överkomligt belopp även för privatpersoner som ger ut böcker på egen hand. Men på den framväxande marknaden för e-böcker är gränsen mellan en bok och en bloggpost inte längre glasklar. Det vore hutlöst att kräva tio kronor av någon som vill posta ett inlägg på en blogg. Numera är det möjligt att använda nätbokhandeln som ett slags bloggplattform. Även privatpersoner kan ”postas” sina tankar och åsikter i form av en kort e-bok varje vecka, varje dag eller ännu oftare. Så hur flitig egenutgivning klarar bokmarknaden av innan bokköparna börjar efterfråga hårdare filter?

Till skillnad från vanliga bloggplattformar erbjuder nätbokhandeln en möjlighet att ta betalt. En bloggare som övergår till daglig egenutgivning av e-böcker kan alltså i teorin belönas med en ny inkomst, förutsatt att hon eller han lyckas bryta igenom bruset. Robotförlagen har redan visat vad som gäller i den yttre änden av nätbokhandelns långa svans: satsa på metadata, inte på innehåll! För privatpersoner som vill sälja egna e-böcker ges alltså incitament att sätta titlar som är spekulativa, kittlande och utlovar något som inte behöver uppfyllas. Lägg ut en billig e-bok vars titel ger sken av att den kritiserar en namngiven person – chansen är då stor att åtminstone en person väljer att köpa den, även om innehållet kan vara kopierat från Wikipedia.

Nya typer av spekulativ självpublicering växer fram, vars motiv kan

vara kommersiella men lika gärna politiska, vissa gånger gränsande mot narcissism eller rättshaveri. Vissa människor får en kick av att se sig själva publicerade i bokform och bland dessa kommer några inte att nöja sig ens med tusentals titlar. Sådana beteenden utgör ytterligare en faktor i tendensen till överflöd på den framväxande marknaden för e-böcker.

Det gäller alltså att inte stirra sig blind på just robotförlagen. De kan snarast betraktas som en tidig indikator på den långa svansens monstruösa vändning.

Alla älskar den långa svansen. Oavsett hur obskyra intressen vi har, kan vi hitta just det vi vill ha – förutsatt att vi klarar av att formulera våra preferenser i form av sökbar text. Just sökbarheten är den långa svansens akilleshäl. Så länge det står alla fritt att publicera information i obegränsad mängd, kommer några att publicera spam. ”Några” bör förstås i termer av cyborger, assemblage av människa och maskin, omöjliga att entydigt begripa som subjekt eller objekt. Graden av automatisering kan variera. Här ryms inte bara det som kallas robotförlag, utan också de privatpersoner som till varje pris vill bryta igenom bruset när de publicerar egna e-böcker. En människa som går upp i en sökmotoroptimerande logik låter sitt handlande styras av statistisk återkoppling och skiljer sig därvidlag föga från en robot.¹²

Lägg till detta möjligheten att lägga in reklam i e-böcker, inklusive sådana e-böcker som genererats eller återutgivits av robotförlag, men även i mer ordinär litteratur. Tendensen på internet är att allt mer av reklamen blir ”personaliserad” – budskapet anpassas till den enskilda mottagaren, utifrån den kartläggning som tidigare gjorts av dennes beteende på nätet.

Personaliserad reklam är en grundsten för både Google och Facebook. Utan tvivel finns det aktörer som vill pröva samma sak i e-böcker. Det skulle innebära att varje såld bok blir en unik produkt snarare än en del av en upplaga. Under överskådlig tid verkar det emellertid som att boken, även e-boken, förblir en produkt som säljs i simulerade upplagor, alltså i serier av identiska exemplar. Bokmediets status upprätthålls av ett antal institutionella trösklar som är inbyggda i bokmarknaden, exempelvis ISBN-systemet. Men det gäller att förstå hur bräckliga dessa trösklar är – och att varje tröskel är en potentiell utmaning för en robot.

Redan i dagsläget förefaller hälften av alla nya titlar på den internationella bokmarknaden komma från kända robotförlag.¹³ Min prognos är att spamkvoten på bokmarknaden kommer att stabilisera sig på en nivå motsvarande e-posten, alltså någonstans mellan 50 och 95 procent.

Olika former av spekulativ självpublicering kommer sannolikt att träda fram och bilda ett ständigt bakgrundsbrus i de sökmotorer som används för att hitta böcker. Mycket av detta spam och brus kommer att bli möjligt att filtrera bort, om än till priset av ”kollateral censur” – alltså att legitim litteratur hamnar utanför de allmänt använda sökmotorerna för böcker. Frågan om tryckfrihet kommer i allt högre grad att bli avhängig möjligheten till kritisk granskning av olika slags spamfilter.

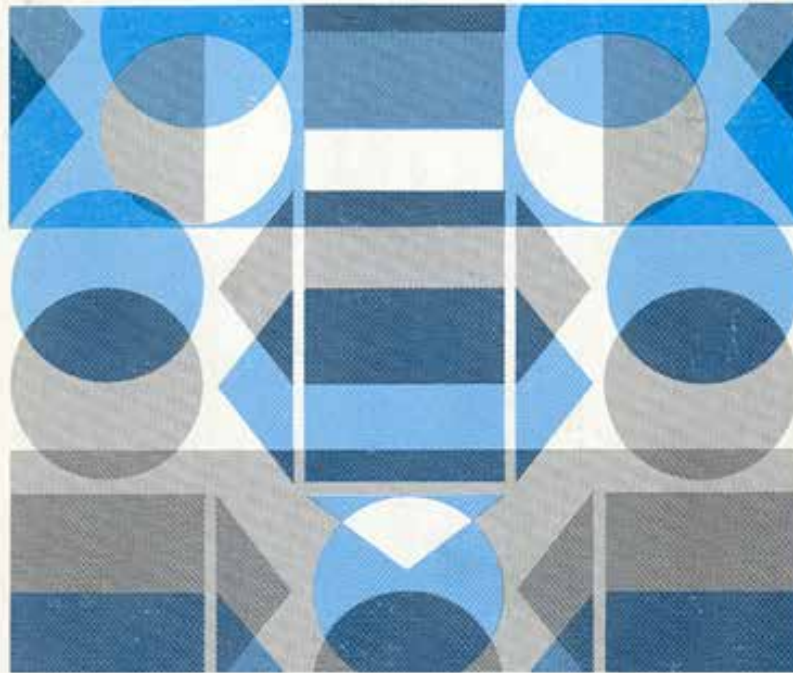
NOTER

1. Alexander R. Galloway & Eugene Thacker, *The exploit: a theory of networks* (Minneapolis 2007) s. 145–147; Lawrence Lessig, *Code, version 2.0* (New York 2006) s. 74–79, 245–268; Geert Lovink, *Zero comments: blogging and critical Internet culture* (New York 2008) s. 28, 119, 235 f. Se även Jussi Parikka & Tony Sampson (red.), *The spam book: on viruses, porn, and other anomalies from the dark side of digital culture* (Creskill 2008).
2. Janko Röttgers, *Mix, burn & R.I.P.: das Ende der Musikindustrie* (Hannover 2003) s. 73 f.; Ramon Lobato & Julian Thomas, ”The business of anti-piracy: new zones of enterprise in the copyright wars”, *International journal of communication*, 6 (2012), s. 606–625.
3. Jfr Rasmus Fleischer, ”The Pirate Bay: tecken på förruttnelse”, blogginlägg på Copyriot.se, publicerat 2012-08-28, <http://copyriot.se/2012/08/28/the-pirate-bay-tecken-pa-forruttnelse/>.
4. Rasmus Fleischer, ”Femton gästas på död mans kista: om framtidens nät-politik”, i Jonas Andersson & Pelle Snickars (red.), *Efter The Pirate Bay*, Mediehistoriskt arkiv, 19 (Stockholm 2010).
5. Nicklas Lundblad, *Law in a noise society*, Gothenburg studies in informatics, 41 (Göteborg 2008).
6. Avsnittet om robotförlag och robotböcker baserar sig på femte kapitlet i min bok *Boken: Rasmus Fleischer, Boken & Biblioteket*, 1 (Stockholm 2011) s. 86–109.
7. Chris Anderson, *Long tail: varför framtidens ekonomi handlar om att sälja mindre av mer* (Stockholm 2006).
8. Fleischer, 1 (2011) s. 86–109.
9. Evgeny Morozov, ”A robot stole my Pulitzer!”, *Slate.com*, 19/3 2012, http://www.slate.com/articles/technology/future_tense/2012/03/narrative_science_robot_journalists_customized_news_and_the_danger_to_civil_discourse_.html; Joe Fassler, ”Can the computers at Narrative Science replace paid writers?”, *The Atlantic*, 12/4 2012, <http://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2012/04/can-the-computers-at-narrative-science-replace-paid-writers/255631/>.

10. Lasse Mannheimer, ”En explosionsartad utveckling”, *Dagens Nyheter*, 16/9 2012.
11. Wikipedia, ”VDM Publishing”, http://en.wikipedia.org/wiki/VDM_Publishing, 15/11 2012.
12. Jfr diskussionen om författarnamnet Heinz Duthel som förs i Fleischer, 1 (2011) s. 88–92.
13. Jag gjorde denna bedömning i början av 2012 med utgångspunkt i utbudet på Amazon.com, som emellertid inte ger direkt möjlighet att kartlägga nyttillskottet av titlar; det går endast att göra indirekt via en sökmotor. Uppskattningen bör tolkas med viss försiktighet, men det råder inget tvivel om att robotförlagens produkter under 2012 stod för en mycket stor andel av de nytgivna titlar som salufördes i världens största nätbokhandel.

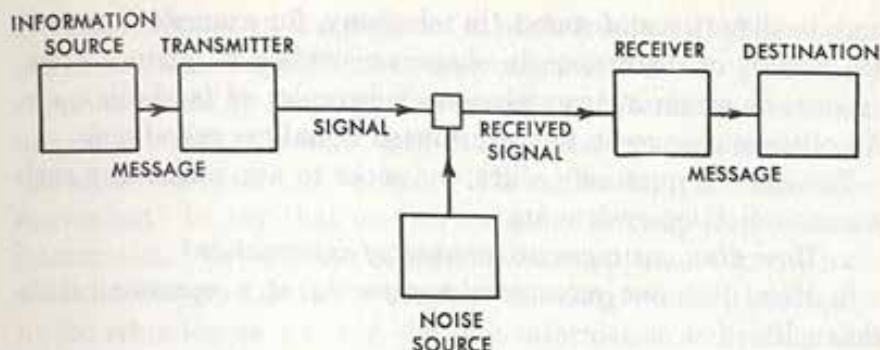
ILLINI BOOKS IB-13/\$.95

67
1084

THE MATHEMATICAL THEORY OF COMMUNICATION

by Claude E. Shannon and Warren Weaver

The *information source* selects a desired *message* out of a set of possible messages (this is a particularly important remark, which requires considerable explanation later). The selected message may consist of written or spoken words, or of pictures, music, etc.

The *transmitter* changes this *message* into the *signal* which is actually sent over the *communication channel* from the transmitter to the *receiver*. In the case of telephony, the channel is a wire, the signal a varying electrical current on this wire; the transmitter is the set of devices (telephone transmitter, etc.) which change the sound pressure of the voice into the varying electrical current. In telegraphy, the transmitter codes written words into sequences of interrupted currents of varying lengths (dots, dashes, spaces). In oral speech, the information source is the brain, the transmitter is the voice mechanism producing the varying sound pressure (the signal) which is transmitted through the air (the channel). In radio, the channel is simply space (or the aether, if any one still prefers that antiquated and misleading word), and the signal is the electromagnetic wave which is transmitted.

The *receiver* is a sort of inverse transmitter, changing the transmitted signal back into a message, and handing this message on to the destination. When I talk to you, my brain is the information source, yours the destination; my vocal system is the transmitter, and your ear and the associated eighth nerve is the receiver.

In the process of being transmitted, it is unfortunately characteristic that certain things are added to the signal which were not intended by the information source. These unwanted additions

LARS ILSHAMMAR

.....

Med e-plikten tillbaka till framtiden*

FRAMTIDEN BYGGS I REGEL på avlagringar från det förflutna. Denna sanning gäller inte bara om byggnader, utan i lika hög grad om lagar, regleringar och modeller för hur gemensamma funktioner skall organiseras i ett samhälle. Så är det, och så måste det nog vara. Utan gamla ritningar att utgå från eller jämföra med skulle varje nytt initiativ och varje ny idé bli ett skott i mörkret. Vi vet till exempel att nya kommunikationstekniker regelmässigt förstås i termer av gamla innan de lär sig stå på egna ben. Tryckpressen uppfanns för att skapa den vackraste bibeln, radion blev ett massmedium fastän den från början var tänkt som en trådlös telegraf. Men ibland händer någonting dramatiskt som nästan omedelbart gör historiska förebilder obsoleta och radikalt nytänkande nödvändigt. Man brukar kalla det för formativa moment.

Det finns vid sådana skiften ofta ett tydligt före och ett tydligt efter. Så existerade det till exempel en tid före internet när kommunikation mellan datorer handlade om att användaren manuellt måste koppla upp sig mot en annan dator via modem och det vanliga telefonnätet, och sedan lika manuellt föra över en binär fil med hjälp av något kommunikationsprotokoll som kunde heta sådant som X-modem, Z-modem, Lynx eller Kermit.

Sådana överföringar var en komplicerad hantering och gick oerhört långsamt, även med 1970- och 1980-talets blygsamma mått. Datakommunikation på den tiden påminde mycket om äldre kommunikationstekniker, som att ringa ett telefonsamtal eller till och med att posta ett brev. Ett stort mått av handpåläggning fordrades innan överföringen

kunde starta. Den som var med kanske minns det där särskilda glädjetjuttet när två modem fick kontakt med varandra och äntligen kunde börja utbyta bitar och bytes.

Sedan ändrade Tim Berners-Lee på allting när han uppfann hypertextprotokollet HTTP. Det var kring 1990 när problemet med att söka och dela information på internet hade blivit akut för allt fler. Berners-Lee föreslog helt enkelt ett globalt projekt som skulle göra det möjligt att samarbeta och utbyta kunskaper i ett nät av hypertextdokument. Principen var att informationen skulle lagras i ett system där länkarna automatiskt gick från dator till dator. Projektet fick namnet World Wide Web, WWW.¹

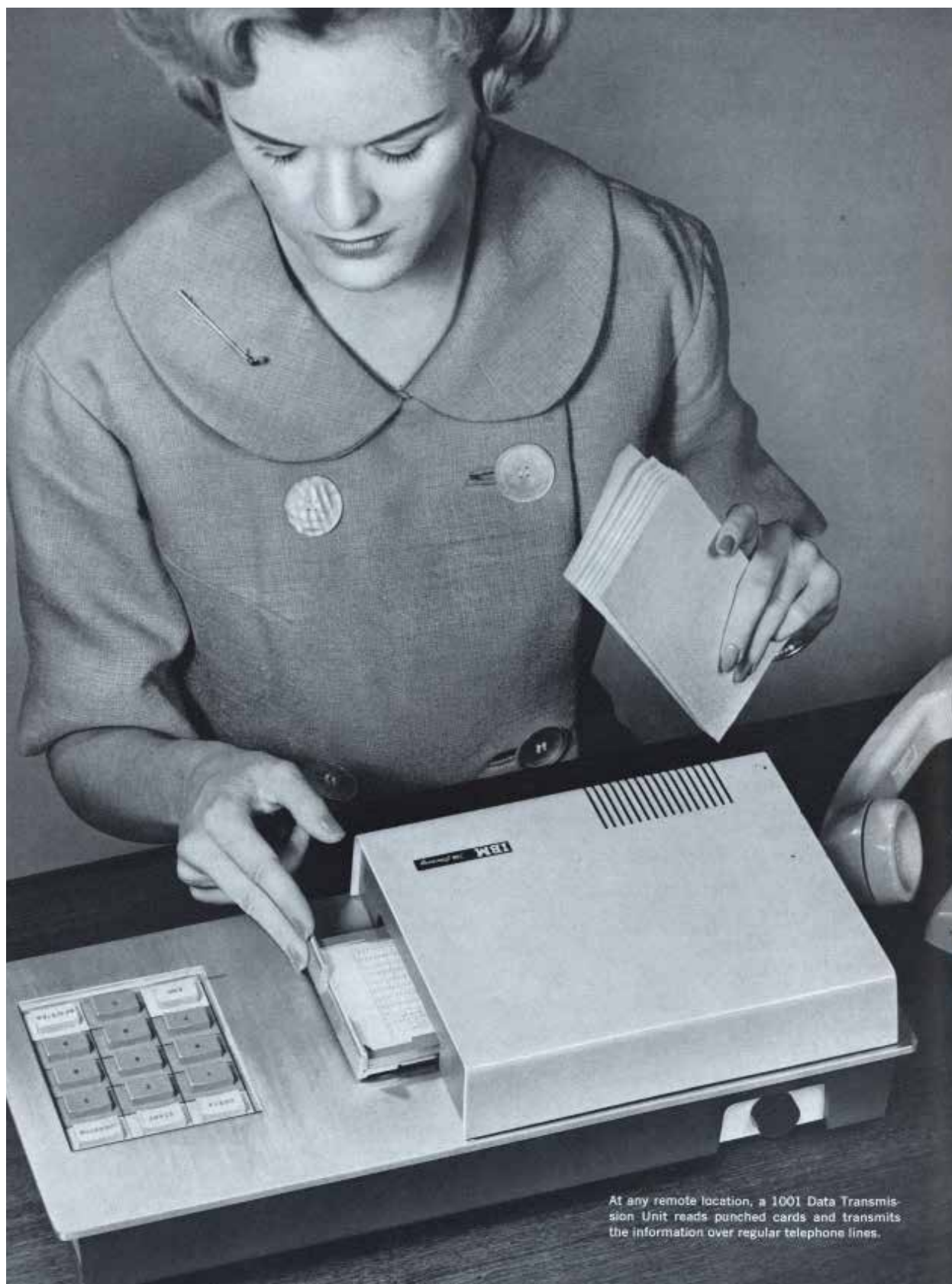
Resten är förstås historia. Kombinationen av hypertext och ett grafiskt användargränssnitt i de allra första webbläsarna Mosaic och Netscape blev en av mediehistoriens mest formidabla framgångssagor. Plötsligt kunde även vanliga användare utanför den snäva forskarvärlden hämta informationen från internet bara genom att klicka på en länk, utan att ens vara medvetna om att de flyttades runt mellan datorer som kanske befann sig på olika kontinenter. Adjö X-modem!

Tim Berners-Lee är en av dessa ovanliga människor som bokstavligen har förändrat världen. Han har gjort det genom att knyta ihop den i ett osynligt nät som når nästan alla överallt. Här är det för en gångs skull befogat att använda slitna begrepp som paradigmskifte. I dag när varje företag, organisation och privatperson med någon självbevarelsedrift har en webbplats, en blogg eller åtminstone en sida på Facebook är det nämligen svårt att tänka sig hur livet före webben faktiskt såg ut.

En baksynt lagstiftning

Den svenska pliktlagen av år 1661 har, som många vittnat om, visat sig vara ett framsynt initiativ till stor nytta för samtida och framtida forskning, även om det kortsiktiga syftet närmast var repressivt: att kontrollera det farliga tryckta ordet. På motsatt vis förhåller det sig med den nya e-pliktens lagen som med acklamation klubbades igenom av riksdagen den 13 juni 2012.

E-plikten kan komma att gå till historien som en baksynt lagstiftningsåtgärd, trots att det uttalade syftet har varit att gott och framåttriktat: att skapa ett nytt kraftfullt kulturarvsinstrument. Man kommer att tänka på den klassiska science fiction-komedin *Tillbaka till framtiden* från

At any remote location, a 1001 Data Transmission Unit reads punched cards and transmits the information over regular telephone lines.

Modem från IBM, 1961.

IBM 1001 DATA TRANSMISSION SYSTEM ... new low cost way to send punched card data ... by telephone

This IBM 1001 Data Transmission System lets you send business information in punched card form, from any office, plant or department to your central data processing installation at the cost of a telephone call.

It speeds collection of information concerning inventory, purchases, payroll, production, etc., keeps you continually informed of what's happening in your business while it's happening.

And it does it at low cost.

A simple, desk-top 1001 Data Transmission unit and telephone at each remote location plus a telephone and card punch at your data processing center put you in business. The operator at the remote unit dials the data processing center, inserts a punched card into the transmission unit, adds additional information with the simple keyboard, and presses a button.

The rest is automatic. The equipment reads the card, transmits the information over your regular telephone lines, and reproduces an identical punched card, ready for processing. You can connect a number of departments,

plants, offices or customers with this 1001 Data Transmission System.

This is another example of IBM TELE-PROCESSING® Systems which help business act faster by speeding up collection of the facts on which action is based. TELE-PROCESSING Systems are available for coordination of anything from a warehouse to an entire company.

*Trademark

At the data processing center, an IBM Card Punch receives data by phone and automatically punches it into a card, ready for processing.

IBM
DATA PROCESSING

1985 där handlingen kretsar kring en tidsmaskin, uppfunnen av den lätt excentriske Dr Brown med håret på ända. Sjuttonåringen Marty (spelad av en ung Michael J. Fox) råkar låna den och ramlar då av misstag bakåt i tiden till 1955 med diverse spännande och oväntade förvecklingar som följd. Vad rätt du tänkt, fast det blev fel!

På ett snarlikt sätt är e-pliktlagen belysande för hur det juridiska tänkandet i Sverige verkar ha avstannat eller återvänt till åren före 1990, medan utredarna antagligen föreställde sig att de skapade framtidens instrument för att samla in och bevara text, ljud och bilder som föds digitalt. Lagens byråkratiska, dyra och tekniskt föråldrade lösning tvingar nämligen myndigheter, stora medieföretag – tidningar, bok- och musikförlag, radio- och tv-kanaler samt filmproducenter med mera – till *manuella* leveranser till Kungl. biblioteket av utvalda datafiler, med åtföljande detaljerad beskrivning av hur de hänger ihop.²

Manuella leveranser av datafiler är en tanke som verkar direkt importerad från tiden före webben när långsamma telefonlinjer och ännu långsammare modem härskade. Eller varför inte från den ännu avlägsnare era när tryckpressen fortfarande representerade det yppersta och yttersta av medial modernitet. Tidningsutgivarna, som får anses som en av de tunga aktörerna på området, raljerade om denna baksynta idé i sitt remissvar på den utredning som föregick e-pliktlagen:

leverans av varje enskilt dokument – dessutom nedbrutet till varje enskild fil som kan utgöra ett dokument – [innebär] ett mycket omfattande arbete. Det skulle kunna jämföras med att pliktleveransen för tryckta tidningar ändrades till att tidningarna skulle tvingas att sitta och klippa ut varje artikel ur tidningen och sedan skicka in dem till myndigheten.³

Som en annan besynnerlighet kan antecknas att det bara är ett mindre antal ”färdiga” publicerade texter som skall bevaras, alltså texter som man inte tänker sig att uppdatera i framtiden. Definitionen lyder ”en avgränsad enhet av elektroniskt material med text, ljud eller bild som har ett på förhand bestämt innehåll som är avsett att presenteras vid varje användning”.⁴ Återigen tycks analogin vara hämtad från det förflutna, den här gången med papperstidningen och dess sekelgamla publiceringslogik i fokus. Men på webben är texter i ständig förändring, kopiering och återpublicering. Något slutligt ”stabilt” tillstånd existerar knappast. Webbens logik erkänner ingen pressläggningstid – publiceringen pågår kontinuerligt. Tidningsutgivarna igen:

Föreställningen om att man ska kunna avgränsa vad som ”förs fortlöpande” och vad som inte längre gör det är också orealistisk. Det går inte att förutsäga om ett webbinslag kommer att förändras framöver eller ej. Allt beror på händelser och förändringar som ligger i framtiden.⁵

Allt dynamiskt innehåll och alla interaktiva inslag faller alltså bort i e-pliktslagen. Vidare: material som tydligen anses oviktigt – bloggar, kommentarer, organisationswebbplatser, wikis, sociala medier – just de användargenererade inslag som i dag definierar internet – omfattas inte av lagen, och riskerar därmed att falla i glömska. Bara nätinnehåll som skapas i och genom stora medieföretag och vissa myndigheter skall sparas – detta i en tid när den digitala lagringsformen för första gången i världshistorien inte längre gör det nödvändigt att gallra det insamlade materialet av brist på förvaringsutrymme.

Återigen är det befogat att tala om ett paradigmskifte. Knapphetens problem är förbi. För första gången har vi möjlighet att avstå från att låta våra egna fördomar, begränsningar och specialintressen bestämma vad som skall sparas för kommande generationer. För första gången behöver vi inte försöka oss på den omöjliga uppgiften att gissa vilka frågor framtidens forskare kommer att ställa. Det är tekniskt möjligt att spara i bokstavlig mening allt som fötts digitalt. Men det är tydligen inte politiskt eller juridiskt önskvärt.

Lagstiftarna verkar vara förankrade i ett auktoritärt och föråldrat mediebegrepp som forskningen lämnade bakom sig på 1900-talet. I dag är det ju inte bara eliten – politiker, journalister, författare och finansmän – som räknas. Den viktigaste producenten i det nya medielandskap som allt mer träder fram på 2000-talet är medborgaren själv. Men det mest problematiska materialet ur bevarandesynpunkt, det som inte produceras av professionella mediehus, har undantagits från e-plikten.

Prioritet för den gamla mediemarknaden

Vackert tal om ”demokratiska principer och forskningsintressen” skymmer att e-pliktsutredningen och Utbildningsdepartementet har valt att frångå den hittills rådande fullständighetsprincipen och prioriterat mediemarknadens gamla aktörer framför folkets många röster. Som författaren Karl-Erik Tallmo skrev hösten 2011 i *Svenska Dagbladet*: ”just små webbtidskrifter, privata hemsidor, bloggar är ju uttryck för ett lika stort paradigmsbyte i vår tid som det var när boktrycket frigjorde handskrifterna och till exempel möjliggjorde tidningsutgivning.”⁶

Att tillämpa samma inskränkta tänkande på de tryckta mediernas område skulle vara otänkbart. Då fick vi vinka farväl till de små kulturtidskrifterna, till poesin, till smala romaner och debuterande författare

som publicerar sig på eget förlag. För att inte tala om vetenskapliga rapporter i små upplagor och med snäv målgrupp. Däremot kunde vi vara förvissade om att *Aftonbladet* och *Expressen*, Jan Guillou och Camilla Läckberg skulle bevaras för evigheten. Att låta upplagan styra insamlandet av historiska källor är sällan någon lysande idé, i varje fall inte i ett kulturarvsperspektiv.

Men urvalsproblemet är betydligt vidare än så. I dag styr även etablerade organisationer som politiska partier, fackförbund och företag över till nätpublicering – och hamnar därmed på den digitala flyktighetens sluttande plan. Kongressprotokoll, utredningar och debattskrifter passerar allt mer sällan en tryckpress, utan tar redan från början skepnaden av pdf:er eller webbsidor. Facebook och Twitter används allt oftare i kommunikationen med medlemmar och väljare. När nätet intar platsen som organisationernas centrala informations- och kommunikationskanal, hur skall man då säkerställa att viktiga nyheter och inlägg bevaras?

Utmaningen handlar på det här området om inget mindre än att från grunden uppfinna nya rutiner, och förstås teknik, för att mer eller mindre kontinuerligt spara ner innehåll som traditionellt har tryckts på papper. I dag är detta en angelägenhet för – ingen, allra minst e-pliktutredningen. Viktigt källmaterial om vår samtid riskerar därmed att aldrig skapas, eller i alla fall att aldrig bevaras.

Dessutom pågår snabba och dramatiska organisationsförändringar, inte minst inom det fackliga området och inte sällan är de pådrivna av just ny informations- och kommunikationsteknik. Ett talande exempel ur mängden: År 1944 hade svenska LO totalt 44 medlemsförbund; 2012 har antalet krympt till 14, och diskussioner om nya sammanslagningar pågår redan. I skapandet av dessa nya slagkraftiga organisationsstrukturer är omsorg om arkiven sällan ett prioriterat område, oavsett om det gäller de gamla pappersbaserade eller de nya digitala.

Blott Sverige svenska webbar har

Det finns en ytterligare underlighet i det av riksdagen klubbade lagförslaget, som tyvärr inte har uppmärksamrats särskilt mycket i debatten. E-plikten skall bara omfatta ”elektroniskt material som rör svenska förhållanden”.⁷ I en globaliserad värld där nationsgränserna smälter ner – mycket tack vare internet – anser Utbildningsdepartementets lagloka alltså att anknytningen till ”svenska förhållanden”, hur nu det skall ut-

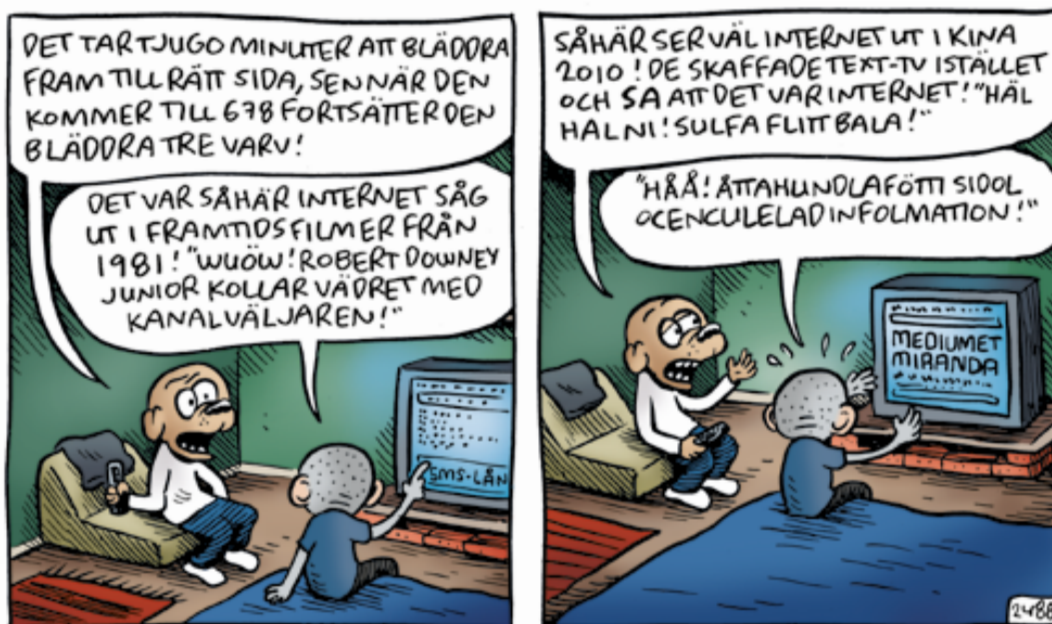
tolkas, bör vara den grund som avgör vad som skall sparas för framtiden och vad som skall raderas eller tillåtas försvinna ut i cyberrymden.

Lundin Oils förehavanden i Sudan – är det ”svenska förhållanden”? Är det ”svenska förhållanden” när soldater strider och dör i Afghanistan? Dawit Isaak, i eritreanskt fängelse sedan 4 119 dagar, representerar han ett ”svenskt förhållande”? Eurokrisen – berör den möjligen ”svenska förhållanden”?

Både internet och vår samtidskultur är i genuin mening gränsöverskridande. Några tullstationer eller gränskontroller existerar inte längre. Men när e-pliktlagens kungstanke inskränkts till att säkra bevarandet av svenskt samhällsliv och svensk kultur till eftervärlden, vad händer då med länkarna till omvärlden, eller med andra språk än svenska på .se-domänen? Kan man över huvud taget fortsätta att tänka i sekelgamla nationella termer när de nationalstatliga ramarna så uppenbart inte längre fungerar?

En sista märklighet gäller tillgängligheten. Lagtexten har inte mycket att säga om hur det insamlade e-materialet skall göras tillgängligt för forskning och allmänhet. Blir det kanske som i dag, från en eller ett par datorer i Kungl. bibliotekets lokaler? Några sammanställningar av uppgifter ur olika webbdokument eller sökningar i flera olika elektroniska dokument samtidigt för att se om en person omnämns eller finns på bild kommer i alla fall inte att tillåtas. Det skulle nämligen kunna bli ett integritetshot.⁸

Hur skall någon forskning över huvud taget kunna bedrivas under så

försvårande omständigheter? Och hur resonerar lagstiftarna när man vill förbjuda en praktik som är både etablerad och fullt tillåten så länge materialet befinner sig på den ”vanliga” webben? Troligen har man varit helt fokuserad på insamlande, och glömt bort tillgänglighöjandet. En berättigad fråga blir om man tänkt sig att det insamlade digitala materialet bara skulle samlas på hög, för någon sorts högre syfte?

Denna akuta förvirring kring centrala frågor speglar ett allmänt förvirrat tillstånd just nu. Å ena sidan har vi forsknings- och kulturarvsnätsresset. Behovet av digitalt källmaterial är stort och kommer att öka framöver. Inte minst EU försöker trycka på för att ännu mer skall göras på detta område. Den stort upplagda sökportalen Europeana, ”a single access point to millions of books, paintings, films, museum objects and archival records that have been digitised throughout Europe”, är ett exempel.

Dessa vällovliga ambitioner krockar delvis med nätkulturen: människor väljer själva vad de vill publicera och var, och i viss mån även vad de vill radera. Medvetenheten om de digitala avtryck vi sätter på nätet, inte minst i sociala medier, ökar. Folk oroar sig för att de digitala spår de lämnar efter sig skall utnyttjas för kommersiella eller kriminella aktiviteter. Färre oroar sig över det som försvinner, för att aktörer går i konkurs, för att hårddiskar faktiskt kraschar, för att ingen verkar ta ansvar för insamlingen av vår samtids digitala representationer och så vidare.

Sedan finns det även aktörer där ute som systematiskt sparar nätin-

nehåll för helt andra och för allmänheten oklara eller hemliga syften. FRA är ett exempel, och så Google naturligtvis. Men vi har som vanliga medborgare ingen som helst makt över hur Google väljer att använda eller inte använda det insamlade materialet.

Alternativet heter robotinsamling

Nej, e-pliktslagen är tyvärr inte lösningen. I ett optimistiskt scenario kan den möjligen betraktas som ett första trevande steg, en sorts felande länk mellan den analoga världen och den digitala, som potentiellt kan uppgraderas till någonting mera funktionellt i en mer eller mindre avlägsen framtid.

Nu går det förstås att som flera remissinstanser gjort skaka på huvudet och förutsätta att lagen ändå med stor sannolikhet inte kommer att fungera när den successivt skall omsättas i praktiken. Sveriges tidskrifter, en annan tung aktör, anser till exempel i sitt remissvar att förslaget är ”tekniskt resurskrävande, ekonomiskt oförsvarbart och praktiskt ogenomförbart”.⁹

Vad är då alternativet? Det borde inte vara svårt att formulera. Som många remissinstanser också konstaterade har Kungl. biblioteket sedan länge drivit en både framgångsrik och internationellt vägledande samlingsverksamhet av webbsidor. Pionjärprojektet heter Kulturarw3 och har tekniskt fungerat som en klocka sedan starten 1997 fram till det plötsliga och oväntade avbrottet 2010.¹⁰

Man valde redan från start fullständighetsprincipen, ingen sällning bland webbmaterialet skulle göras. Automatiserad avsökning av framför allt .se-, .com- och .org-domänerna med webbrobot några gånger per år blev en relativt enkel och billig lösning. Andra nationalbibliotek kom på studiebesök, inspirerades och tog efter. I dag finns drygt 1,7 miljarder objekt, motsvarande cirka 72 Terabyte data i samlingarna.

Det självklara svaret på problemet med hur digitala pliktleveranser skall utformas i internetåldern borde alltså vara inte bara att lagfästa och bygga vidare på erfarenheterna från Kulturarw3, utan också att utveckla projektet till något riktigt bra. Just så har man också resonerat i andra länder, som våra nordiska grannar, och nu senast Storbritannien.¹¹

Den utmaning man på Utbildningsdepartementet borde koncentrera sig på är snarare att komma till rätta med det som varit Kulturarw3:s stora svaghet: begränsningarna i tillgängligheten till det bevarade webb-

materialet. Avsikten när man publicerar något för alla med tillgång till internet – i dagsläget drygt 25 procent av världens befolkning – får väl ändå anses vara att det skall bli offentligt tillgängligt?

Men hittills har denna rika forskningsresurs i praktiken varit svår eller omöjlig att använda. Man får nämligen bara titta på det insamlade webb-materialet i Kungl. bibliotekets lokaler, och det går inte heller att söka i flera dokument samtidigt. Något som sedan länge har varit en självklarhet på den riktiga webben blir plötsligt omöjligt på Kungl. biblioteket.

I praktiken har det inneburit att forskare och studenter tvingats bygga upp egna arkiv, alternativt förlita sig på det för svenskt material långt ifrån heltäckande eller tillförlitliga Internet Archive, vilket inte egentligen är nationalbibliotekets fel. Inte heller ligger problemet i första hand på den tekniska sidan. Orsaken är främst absurda konsekvenser av integritets- och upphovsrättslagstiftning. Det bästa har, som alltför många gånger tidigare, tillåtits att bli det godas fiende.

Men att Kulturarw3 fortfarande drivs på sparlåga, avvaktande ett osäkert öde, är Kungl. bibliotekets eget val. Beslutet att först pausa webb-insamlingen under ett år och sedan bara tillåta den att fungera på en del av sin kapacitet är intressant som exempel på hur vårdslöst det digitala kulturarvet hanteras. En sådan prioritering hade knappast fått passera om det varit frågan om böcker eller andra tryckta skrifter.

Tänk rubriken: "Kungl. biblioteket slutar samla in svensk litteratur". Författare, debattörer och kulturpolitiker skulle köa till medias debattsoffor för att kräva riksbibliotekariens huvud på ett fat, samt förstås kulturministerns avgång. Men nu handlar det om något så obskyrt som webbarkivering. Därför nästan kompakt tystnad. I alla arkiv finns luckor och hål av olika slag, men att medvetet hoppa över ett helt år – i praktiken en ännu längre period – är en helt ny tankefigur på kulturarvsområdet med konsekvenser som vi bara kan ana för framtidens historieskrivning.

När Kulturarw3 pausades 2010 var det med hänvisning till brist på anslag, en aningen tveksam förklaring.¹² Snarare tycks den låga värderingen av Kulturarw3 bottna i ett medvetet ställningstagande mellan två principiellt olika metoder för att samla in digitala publikationer från den nebulösa webben: automatiskt, med robotar som söker av nätet och laddar ned webbsidor i stora svep, eller punktvisa, manuella leveranser från (åtminstone inledningsvis) ett antal särskilt utpekade myndigheter och medieföretag. I denna prioritering har nationalbiblioteket valt att bortse från webbens särart och i stället sökt sina förebilder i det gamla pappersuniversumet.

Uppenbarligen finns dock olika åsikter internt på Kungl. biblioteket, och att Kulturarw3 lyckas leva vidare i skuggan av den stora satsningen på manuell insamling av digitala pliktdokument antyder att det baksynta perspektivet inte är det enda som existerar. I skrivande stund föreligger en ansökan till Wallenbergstiftelsen som, om den beviljades, skulle göra det möjligt att uppgradera projektets insamlingsstrategier och inte minst viktigt; att förbättra tillgängligheten till det insamlade materialet.¹³

Den naturliga – och dessutom i särklass billigaste – lösningen på e-pliktsproblematiken hade dock varit att lagfästa, och gärna utveckla, Kungl. bibliotekets verksamhet att samla in svenska webbsidor enligt den modell som har utvecklats inom Kulturarw3. Så hanterar man, som nämnts, redan sina elektroniska pliktleveranser på nationalbiblioteken i andra jämförbara länder. Så tänkte också flertalet remissinstanser på e-pliktsutredningen. Men detta valde regering och riksdag märkligt nog att strunta i när e-plikten blev lag våren 2012. Man kan givetvis fråga sig vilket syfte remissförfarandet i så fall skall tjäna.

Ett tecken på att lagstiftningens innehåll i realiteten varit bestämt på förhand tycks vara att de större aktörerna närmast ställdes inför fullbordat faktum. Tidningsutgivarna skriver med beklagande i sitt remissyttrande, att "Några synpunkter från företrädare för branschen och 'leverantörerna' har inte efterfrågats annat än vid den hearing som sent avhölls när betänkandeutkastet redan var färdigskrivet och vid ett mycket tidigt besök på Aftonbladet".¹⁴

Man kan, om man vill, härleda ett slags historisk lagbundenhet ur den här diskussionen. Den brukar kallas för lagen om undertryckande av radikal potential och har formulerats av den brittiske medieforskaren Brian Winston. Enligt Winston ser eliterna, tolkade i vid mening, alltid till att ny teknik integreras i samhället på så sätt att den förstärker, eller i alla fall inte allvarligt rubbar, några grundläggande maktförhållanden. Man tämjer förändringskrafterna och försöker vrida dem till sin fördel. Undertryckandet av teknikens radikala potential kan ta sig många olika former, från strikt upprätthållande av en gammaldags upphovsrätt och bevarande av olika informationsmonopol till just ett envist fastklamrande vid en obsolet insamlingslogik.¹⁵

Inom ekonomisk historia används ekonomipristagaren Douglass C. Norths begrepp *path dependence* (stigberoende) för att beskriva hur institutioner som uppstår i en viss miljö lever kvar när förhållandena ändras och då fungerar som bromsar mot radikal förändring. Politiska lösningar som länder väljer för sin tekniska infrastruktur blir på så vis ofta vägle-

dande när nya problem ska hanteras.¹⁶ Stigberoende och undertryckande av radikal potential är begrepp som i grunden relaterar till samma fenomen – att framtiden tenderar att styras av historien även under formativa moment. Finns inga starka och välorganiserade motkrafter riskerar vi att ramla tillbaks till framtiden.

Med tanke på Sveriges uttalande ambitioner att ligga i den digitala utvecklingens absoluta framkant borde hanteringen av e-pliktslagen innebära öppet mål för det oppositionsparti som vill göra ett viktigt politiskt inspel i dessa tider av kulturarvslyft. Eller för den som vill lyfta diskussionen till att inte bara handla om att välja rätt metod för att bevara och tillgängliggöra enskilda materialkategorier, utan hellre om att bygga en tekniskt och juridiskt hållbar infrastruktur för att systematiskt kunna lyfta hela kulturarvet in i den digitala domänen och göra det tillgängligt för alla. En sådan ”minnespolitik” skulle då kunna omfatta både digitalisering av analogt material, som annars hotas av historiens förgängelse, och pragmatiska former för att inkludera det i vår tid helt dominerande digitalt födda materialet.

I väntan på detta goda, som nog tyvärr kan bli lång med tanke på att en helt enig riksdag nyligen stod bakom e-pliktslagen, kan vi i alla fall trösta oss med att Kungl. bibliotekets webbrobotar i en datorhall någonstans i närheten av Humlegården står redo att återuppta sitt insamlingsarbete med förnyad kraft den dag som lagen bevisar sin otillräcklighet.

Kanske kan det avslutningsvis vara klokt att erinra sig att det tog lång tid också för 1661 års pliktlag att etablera sig som ett effektivt kulturarvsinstrument. Som historikern Jonas Nordin har påpekat är det inte heller pliktlagen som vi skall tacka för att Kungl. bibliotekets samling av äldre svenskt tryck är någorlunda komplett. Det var främst tack vare några framsynta och handlingsberedda riksbibliotekarier som det tidigare kungliga biblioteket blev ett nationalbibliotek värt namnet under 1800-talet. Böckerna kom inte från pliktleveranser i första hand, utan samlades i många fall in på auktioner och från privata boksamlingar.¹⁷

NOTER

- * När den här texten ursprungligen skrevs hade jag ingen tanke på att jag våren 2014 skulle ingå i Kungl. bibliotekets ledning. Analys och slutsatser står sig dock väl, även om vissa förhållanden hunnit ändras under de år som gått. Framför allt är det min förhoppning att e-plikten, som nu befinner sig under

uppstart, och webbinsamling via Kulturarw3, som fortfarande pågår, skall kunna synkroniseras och samordnas inom en inte alltför avlägsen framtid.

1. Paul E. Ceruzzi, *A history of modern computing*, second edition (Boston 2003).
2. Leveransplikt för elektroniska dokument, Ds 2009:61.
3. Tidningsutgivarna genom Per Hultengård, "Remissvar på SOU 2009:61, 'Leveransplikt för elektroniska dokument'", 14/1 2010.
4. Leveransplikt för elektroniska dokument, Ds 2009:61, s. 12, 15.
5. Tidningsutgivarna, "Remissvar på SOU 2009:61, 'Leveransplikt för elektroniska dokument'", 14/1 2010.
6. Karl-Erik Tallmo, "KB tar inte vara på digitalt kulturarv", *Svenska Dagbladet*, 13/9 2011.
7. Lag om pliktexemplar av elektroniskt material, SFS 2012:492.
8. Leveransplikt för elektroniskt material, Prop. 2011/12:121.
9. Sveriges Tidskrifter genom Tobias Lindberg, "Remissvar på SOU 2009:61 'Leveransplikt för elektroniska dokument'", 14/1 2010.
10. "Svenska webbsidor – Kulturarw3", www.kb.se/om/projekt/Svenska-webbsidor---Kulturarw3/, 13/2 2012.
11. "List of Web archiving initiatives", en.wikipedia.org/wiki/List_of_Web_archiving_initiatives, 2/1 2013.
12. Åsa Ekström, "KB ett steg närmare e-plikt?", *Biblioteksbladet*, 2011/08.
13. "KW3_3.0", ansökan till Wallenbergstiftelsen genom Pelle Snickars, november 2012.
14. Tidningsutgivarna, "Remissvar på SOU 2009:61, 'Leveransplikt för elektroniska dokument'", 14/1 2010.
15. Brian Winston, *Media, technology and society, a history: from the telegraph to the Internet* (London 1998).
16. Douglass C. North, *Institutionerna, tillväxten och välbståndet* (Stockholm 1993).
17. Jonas Nordin, "Kunglig fristad för det tryckta ordet", *Svenska Dagbladet*, 28/9 2011.

Till Universitetskanslersämbetet

Genom beslut den 8 juli 1964 tillsatte Universitetskanslersämbetet en kommitté med uppgift att inom ämbetet utreda frågor rörande användningen av maskinella hjälpmedel inom det vetenskapliga biblioteksväsendet. Utredningen skulle avse såväl de olika vetenskapliga biblioteken som för biblioteksväsendet gemensamma och centrala funktioner. Särskild uppmärksamhet skulle ägnas möjligheten att på ett effektivare sätt än nu är förhållandet tillmötesgå ökade anspråk på informations- och dokumentationstjänst. Undersökningen skulle avse hjälpmedel, såsom hålkort och datamaskiner, ävensom användning i biblioteksdriften av mikrofilm, andra mikroreproduktioner, fotografiska och övriga kopieringsmetoder samt telex och andra mekaniska kommunikationer. Utredningen borde även klarlägga de behov, som användandet av hjälpmedel av angivna slag kunde påfordra med avseende å personal och lokaler. Den borde slutligen vara åtföljd av kostnadsberäkningar.

Till ledamöter av kommittén utsåg Universitetskanslersämbetet biblioteksrådet Sune Lindqvist, kungl. biblioteket, tillika ordförande, förste bibliotekarierna Folke Ström, Göteborgs universitetsbibliotek och Nils Palmberg, Lunds universitetsbibliotek, samt bibliotekarien Åke Dintler, Uppsala universitetsbibliotek. Den 15 januari 1965 utsågs till ledamot jämväl överbibliotekarien Paul Sjögren, Umeå universitetsbibliotek.

Som expert åt kommittén tillkallade Universitetskanslersämbetet den 6 november 1964 förste forskningsingenjören Lennart Rosquist, försvarets forskningsanstalt.

Till sekreterare åt kommittén har förste bibliotekarien Lars Tynell, kungl. biblioteket, varit förordnad.

Enligt av Kungl. Maj:t genom beslut den 26 februari 1965 lämnat medgi-

For the love of the Lord

and the church and the world

and the church and the world

and the church and the world

and the church and the world

and the church and the world

and the church and the world

and the church and the world

and the church and the world

and the church and the world

and the church and the world

and the church and the world

TOWARD THE LIBRARY OF THE 21ST CENTURY

A REPORT BY ROBERTO MULLIS IN A JOURNAL OF RESEARCH
SPONSORED BY THE COUNCIL ON LIBRARY RESOURCES

Published by the
Council on Library Resources
June 1994

PELLE SNICKARS

.....

Information overload

DET FINNS EN UTBREDD uppfattning att vi lever i en tid av informationsöverflöd. Detta överflöd sägs inte sällan vara utan motsvarighet i historien. Modern informationsteknologi har, påpekas det, gjort att vi inte längre med våra sinnen kan ta in och bearbeta all den mängd information som omger oss; det finns mer information tillgänglig än någonsin, bruset är konstant. "Aldrig förr", hävdar till exempel Framtidskommissionens huvudsekreterare, "har informationsöverskottet varit lika omfattande som nu." Men, påpekas det något förnumstigt: "att det finns mer information tillgänglig än någonsin är inte liktydigt med att det finns mer sann och relevant information tillgänglig. Det är inte bara mängden sann och relevant information som har ökat, utan också desinformation."¹ Boven i dramat sägs ofta vara den pågående revolutionen av medielandskapet och de nya digitala mediernas genomslag. Lägg därtill maskinärt producerad spam, ett ubikvitärt nät, sociala medieformer och allt mer integrerad informationshantering via mobil hårdvara – där mer än hälften av den svenska befolkningen dagligen använder internet i mobiltelefonen – så framträder bilden av en ny sorts samhällelig informationstäthet. Enligt webbplatsen internetstatistik.se ökade exempelvis den mobila datatrafiken "med 73 procent under det första halvåret 2012 jämfört med första halvåret 2011"; den totala datatrafiken har också uppvisat en brant stigande kurva under de senaste åren.² 350 år efter den svenska pliktexemplarslagens införande 1661 lär det ha skapats en miljon TB online, ett överflöd av mänsklig och maskinellt "publicerad" information, vilken bland annat ställt en nationell institution som Kungl.

biblioteket inför närmast ohanterliga svårigheter – smärtsamt uppenbara i den e-pliktlag som gradvis håller på att implementeras.

Som disruptiv kraft har digitaliseringen av samhälle, ekonomi och kultur under de senaste tjugo åren genererat en informativt explosiv redundans, ett veritabelt *information overload* – åtminstone enligt detta synsätt. Att räkna antal Google-träffar är källkritiskt vanskligt, men att en sökning på detta begrepp genererar mer än en halv miljon träffar utgör likväl en illustration till de problem termer beskriver. Vad kan då vara syftet med all denna informaton online, frågar sig Steven Johnson medvetet naivt i boken *Future perfect*. Om nu nätet över huvud taget vill något handlar det om att sänka kostnader, speciellt för information: ”So what does the Internet want? It wants to lower the cost for creating and sharing information”, är hans korta och koncisa svar.³

Billig information innebär i regel mer information; olika stigande siffror eller ökande procentmått får därför ofta illustrera vikten av den pågående förändringen. De säger inte alltid så mycket i sak – men samhällsdiskursen där analogt betyder gammalt och digitalt skinande modernt har nog få missat. Socio-ekonomiska föreställningar om ett digitalt imperativ är numera högst påtagliga. Den digitala eran har visserligen fått sig ett par törnar i en och annan dotcom-krasch, men allt sedan 1990-talet har digitaliseringen som samhällsdanande kraft blivit allt mer omfattande. Numera omger den oss ständigt, inte minst framdriven av starka IT-marknadskrafter som på årsbasis vill få oss att konstant byta hårdvara. Det digitala imperativet har de facto förändrat hela branscher i en sorts kreativ destruktion; strömmad musik utgör det bästa exemplet. Synsättet är därtill ständigt närvarande i politikers sätt att tala om det nya informationssamhället, där Sverige är tänkt att ”bli bäst i världen på att använda digitaliseringens möjligheter”.⁴ Diskursen kring det digitala imperativet är alltså allt annat än neutral, och den ger förstås även effekter i andra led. Möjligheten att mycket snabbt lagra och indexera allt – eller åtminstone föreställningen om att det är möjligt – har exempelvis givit upphov till missförståndet att ett informationssamhälle också är ett kunskapssamhälle. Men inträdet i det ena behöver inte med nödvändighet innebära en rörelse in i det andra.

Huvudskälet till de flesta av dessa samhälleliga och kulturella förändringar är förstås att den digitala utvecklingen inte visar några tecken på att avstanna. Tvärtom gäller den kommersiellt drivna devisen om allt snabbare och mer, från 4G till iPhone5 – Moores berömda lag kommer att vara aktuell ännu en tid.⁵ Ingenting talar för något annat. ”Postmo-

derniteten”, ”det analoga informationssamhället”, ”det andra moderna”, eller vad man nu väljer att kalla samhällsutvecklingen fram till mitten av 1990-talet, har med digitaliseringens hjälp fått en kraftfull numerisk motor som snabbt accelererat rörelsen in i den binära informationsåldern. Men saker och företeelser blir naturligtvis inte resurssnåla, effektiva och automatiskt bättre bara för att de är digitala. Som motkraft finns i dag flera tecken på ett slags digital devalvering – där just information i överflöd tappar i värde. Somliga undersökningar antyder också att en hel del användare inte alls känner sig speciellt stressade eller överstimulerade; digital teknik och stora informationsmängder ger snarare nya möjligheter, där inte minst sociala medier snarare utgör ett produktivt sätt att hantera överflödet av information.⁶ På ett sätt skulle man här kunna tala om sociala *long tail*-effekter; ett obegränsat utbud sägs ju skapa en obegränsad efterfrågan, det vill säga *information overload* genererar alltså inte obehag utan tvärtom otaliga tillfällen att ta i anspråk. Anders Mildner har exempelvis påpekat att om vi numera lever i en tid av kulturellt överflöd så innebär det i princip två saker, dels att ”ett oöverskådligt utbud” alltid kommer att ”filtreras på ett bättre sätt av maskiner än av människor”, dels att oavsett vilken ”kunskap kritiker, redaktörer och förläggare har om sitt område, saknar de kunskap om just min personliga smak. Denna blir dock möjlig att begripa sig på genom att allt jag gör loggas: mina boken köps sparas och matchas med andra som köper samma böcker, mina musikval pareras med andra utgåvor som uppvisar likheter med musiken, och så vidare”.⁷

Ökad personifiering är möjligen en effekt av det samtida överflödet, men i mer ekonomiska termer står dock ett outtömligt utbud – eller rentav fri access – ofta i bjärt kontrast till den exklusivitet som de flesta marknadsmekanismer är beroende av. Delandets kultur omhuldas ju inte direkt av alla. En samtidsfråga av vikt rör därför vilka samhälls- och marknadssektorer som är digitalt immuna, och om det är önskvärt att fler borde bli det. Butiker där singulära varuobjekt likt konstverk ställs ut för att beskådas snarare än konsumeras – om så glänsande Apple-produkter eller ångande espressomaskiner – utgör i så måtto en anti-digital konsumtionspraktik där varans unika aura framstår som resistent mot den digitala kulturens överflöd och kopierbarhet (även om samma varor naturligtvis också är tänkta att så småningom införskaffas online).

I strikta värdetermer innebär ett ökat utbud eller informationsöverflöd därför inte med nödvändighet en förlust. Den digitala maxim som Stewart Brand formulerade redan i mitten av 1980-talet håller på många

sätt fortfarande, även om de flesta tekno-romantiker, hackers och pirater tenderar att bara minnas hälften av hans uttalande. ”Å den ena sidan vill information vara dyr, eftersom den är så värdefull. Rätt information på rätt plats kan förändra ditt liv. Å den andra sidan vill information vara fri, eftersom kostnaden för att få ut den hela tiden blir lägre och lägre.”⁸ I det följande är det värt att försöka hålla denna för vår samtid centrala dikotomi i åtanke; det digitala samhället innebär nämligen påfallande ofta olika saker – samtidigt. Dataexplosionen online är till exempel inte bara en närmast outsinlig resurs ur vilken information (eller desinformation) kan extraheras. Som bekant är ettor och nollor också vår tids nya hårdvaluta som vi alla friskt spenderar mer eller mindre medvetet när vi surfar på webben. Transaktionskostnaderna är här ringa, för att inte säga minimala; data är aldrig speciellt dyrt att producera. I en digital kontext är mängder av data snarare den biprodukt som alla slags aktiviteter genererar, oavsett om vi önskar det eller inte. Därav just överflödet. På webben och i sociala medier alstras numera ofantliga mängder användargenererad data och information, vilka företag världen över tävlar om att slå reella mynt av. Google – som vet mer om oss än vi själva kan komma ihåg – gör det sedan en tid allra bäst.

En av de mest centrala och samtidigt intrikata frågeställningarna när man i dag diskuterar digitaliseringens möjligheter och problem handlar om hur denna tilltagande mängd data och information egentligen skall hanteras – och begripas. I en tid när digital information snart kommer att räknas i yottabytes (1000000000000000000000000 bytes) finns goda skäl att fundera över hur den bör conceptualiseras och analyseras, men också hur dagens situation kan historiseras, kontextualiseras och på så vis relativiseras. Den alarmism som understundom präglat samhällsdebatten kring nya digitala mediers inverkan, faran med att vara ständigt uppkopplad, *multi-tasking* etcetera, kan på många sätt reduceras till räds-la gentemot de digitala nätverkens överväldigande kraft och subjektdanande inflytande. Men dagens teknologiska situation är förstås inte ny. Och inte heller de föreställningar som existerar kring den. Som Lewis Mumford påpekade redan på 1930-talet i sin *Technics and civilization* har teknologins maskinära förmåga alltid gått hand i hand med en mer eller mindre explicit oro för vad tekniken egentligen innebär.⁹ Också med de bästa intentioner kan den ställa till med problem – och det gäller även utbudet av information. En medieprofet som Marshall McLuhan menade exempelvis att 1960-talet, ”the new electric Age of Information”, präglades av ungefär samma informationsöverflöd som dagens samhälle.

Företag som IBM, AT&T och General Electric hade då, enligt McLuhan, börjat inse att vad de egentligen sysslade med var i grunden kopiös informationshantering. De var alla bolag inom "the business of moving information". Samtidigt hade McLuhan några år tidigare i *Gutenberg-galaxen: den typografiska människans uppkomst* något enigmatiskt hävdat att redan före "den typografiska människan" – det vill säga under medeltiden – så innebar den kvantitativa ökningen av information en tilltagande visuell organisering av kunskap, exempelvis genom uppkomsten av det, enligt honom, informationstäta perspektivet. Gutenberg och Alberti var faktiskt nästan samtida.¹⁰

Information i överflöd har alltså en lång förhistoria, kan man konstatera. Ändå finns det en hel del som talar för att vi i dag lever i en informationsmässig brytningstid – framför allt i kvantitativ bemärkelse. Kvantitativ analys av stora kulturella dataset är exempelvis centralt för flera forskningsfält inom digital humaniora, såsom Franco Morettis "distant reading" eller Lev Manovichs "cultural analytics". Ibland talas det därför om en ny "vändning" inom humanvetenskaperna, "the computational turn", där nytt vetande kan produceras och nya frågor ställas förutsatt att det bara finns tillräckligt med digitalt material att bearbeta. En av utgångspunkterna här är att givet de enorma datamängder som webben både ger tillgång till och själv genererar, samt de digitaliseringsinsatser som utförs på olika minnesinstitutioner, så behövs inte längre teori på samma sätt som tidigare. Hypoteser för hur saker och ting fungerar kan i stället ersättas med analys av kopiösa mängder data – vilket förstås är det synsätt som Google haft länge. Att Chris Anderson redan 2008 prognosticerade "the end of theory" är talande,¹¹ och faktum är att intresset för så kallad *big data* sedan dess ökat markant. *The Economist* specialnummer från februari 2010 – med undertiteln, "Data, data everywhere: a special report on managing information" – framstår som ett pregnant exempel på det ökade ekonomiska värdet i att lära sig hantera stora datamängder.¹²

I dag är *big data* lika med *big business*. Information är såväl kapital som produkt och service. Mest bekant är nog hur Google eller Facebook skräddarsyr annonser på grundval av de datamönster vi lämnar efter oss på nätet. Andra företag har specialiserat sig på att använda webbens oändliga dokumentflod för att mer eller mindre adekvat prognostisera framtiden. Företaget Recorded Future, till exempel, använder sig av överflödet av information på nyhetssajter, bloggar och i sociala medier och utför algoritmiska beräkningar och "data mining" på temporala markörer i webbens oändliga textsjok. Genom att för somliga utvalda händelser jämföra stora

mängder information kring årtal, dagar, årstid, månad, publiceringsdatum etcetera är det möjligt att algoritmiskt förutse eller åtminstone på ett statistiskt synnerligen välunderbyggt underlag spekulera kring vad som kommer att ske. ”We help you find predictive signals in the noise of the web”, skriver företaget på sin hemsida.¹³ Ett snarlikt angreppssätt används av Nate Silver, en webbstatistiker som gjort sig ett namn på att förutse mönster i amerikansk inrikespolitik. På bloggen FiveThirtyEight.com liksom i boken *The signal and the noise* (2012) har Silver nyttjat webbens öveflöd av information på ett närmast futurologiskt vis. Man kan med fördel jämföra hans metoder med Moores lag, och fråga sig om inte mer data, ökad beräkningskapacitet och förbättrade analysmetoder kommer göra att vi framöver kan se längre och längre in i framtiden. Vad som talar mot en sådan utveckling är dels att så kallade dynamiska och icke-linjära system (exempelvis politiska preferenser) är mycket svåra att förutse, dels att en konstant ökad mängd data också innebär problem med att skilja viktiga signaler från brus.¹⁴

Ökade datamängder är alltså en förutsättning för *big data* och metoder att urskilja allehanda användarmönster. Men de genererar också alltid ett överflöd av mindre värdefull data. Mer data betyder bättre förutsättningar för analys – signalen blir starkare – men samtidigt riskerar den att försvagas på grund av ökat brus. Exemplet antyder det digitala överflödets janusansikte, med både en fördelaktig och en mindre tilltalande sida. Kanhända dominerar emellertid den förra, framför allt på grund av den ofta oförutsedda produktivitet som kan extrapoleras ur det massiva överflöd av data och information som annars ses som ett hot. Om man, som vi gör i den här boken, funderar och resonerar kring begrepp som information, bibliotek och arkiv, data, vetande och kunskap, ja, då framstår vår digitala samtid därför som annorlunda – även om det också finns likheter med tidigare epoker (vilket varit en av utgångspunkterna för bokens upplägg).

För att åter apostrofera McLuhan så menade han att under den mediala brytningstid han genomlevde för femtio år sedan var endast det elektriska ljuset ”ren information”; glödlampans ljus var rentav ett medium utan budskap.¹⁵ Skenet av denna rena information har under de senaste decennierna spritt sig väsentligt. Det kan inte ens de mest inbitna be-lackarna av det digitala informationssamhället bestrida.¹⁶ I form av bits på det globala nätverket är det på många sätt som om information numera befriats från de traditionellt materiella artefakter – arkivens käll-dokument och bibliotekens böcker – som tidigare band den vid sig.

Datorernas bitar (*binary digits*) är också den ursprungliga tekniska måttenheten för information, och under skannern (i digitaliseringens ljus), omstöps alla dokument till information. Det ställer förstås nya krav på den humanistiske uttolkaren av dem. Alan Liu påpekade redan för ett drygt decennium sedan, med en blinkning till Kafka, att han i början av 2000-talet upplevde att han gick till sängs som litteratur- och kulturkritiker – och vaknade nästa dag ”metamorphosed into a data processor”.¹⁷

Mer eller mindre Kafka-artat är olika slags förvandlingsprocesser även ämnet för den här artikeln. Närmare bestämt är ambitionen att resonera kring problemkomplexet information som överflöd – nu och då. Artikeln behandlar överflöd i bokstavlig bemärkelse, inte sällan från ett biblioteksperspektiv. Hur har egentligen snabbt växande informationsmängder hanterats, historiskt såväl som i dag? Fokus ligger dock främst på imaginära föreställningar snarare än på praktiska tillämpningar. I gengäld används begreppet överflöd också analytiskt, som ett sätt att förstå framför allt det digitala informationssamhället.¹⁸ Kongenialt med sitt ämne levererar denna tämligen omfattande artikel därför själv ett överflöd av exempel och iakttagelser. ”Less is more”, heter det ibland. Det är en devis som alls inte präglar denna text; snarare gäller att ”more data is better data”, vilket varit ett lukrativt ledord för det företag som ordnar samtidens digitala information åt oss alla. Mediehistoriskt har överflöd i regel betraktats som ett problem att lösa. I en digital kontext däremot ses stora datamängder inte sällan som en nödvändig förutsättning för innovation, därav Google-devisen. En paradox, helt visst, men samtidigt en antydning om att det digitala informationsöverflödet i historiskt perspektiv är annorlunda eftersom det inte med nödvändighet innebär risk eller förlust, utan framför allt ökad kapacitet. Den ofta uttryckta rädslan att betydande resultat skall gå förlorade i ett ständigt ökande informationsöverflöd uppvägs alltså av den digitalt produktiva potential som detta överflöd av data har att på algoritmisk väg generera ny information och nytt vetande.

Begreppet information

Vad är egentligen information? Den lexikala betydelsen ger vid handen att det handlar om en generell beteckning för ett meningsfullt innehåll som överförs via eller genom olika slags kommunikationsformer. Ur ett användarperspektiv uppstår information därför först när ett meddelande

uppfattas och tolkas av mottagaren; information är i så måtto, och enligt en klassisk kommunikationsmodell, helt beroende av den senare. Det finns dock en påtaglig tendens, bland annat inom cybernetik-fältet, att i princip allt betraktas som potentiell information. Följer man *Nationalencyklopedin* finns heller ingen strikt skillnad på information och kunskap. ”Termen information används ibland för att beteckna innebörd eller kunskapsinnehåll i ett meddelande till skillnad från data, som utgör den yttre form, kodning eller representation som överbringat innehållet. Ofta används orden data och information utan åtskillnad.”¹⁹ Enligt *Nationalencyklopedin* är gränsen mellan kunskap och information svår att dra, därtill används information inte sällan med betydelsen data. Det kan få en tro att data, information och kunskap är samma sak – vilket de naturligtvis inte är. Information särskiljs i lexikala sammanhang ofta från termen ”data”, som i regel behöver bearbetas för att betraktas som information. Det skiljer sig även från en mer specifik term som ”kunskap”, vilken strängt taget implicerar ett subjekt. Ibland talar man om en form av begreppslik ”data-information-kunskap”-hierarki, som har sin grund i traditionella IT-metoder. Information betraktas här som mellanläge, det vill säga som en kategori som betecknar >data men <kunskap. Samtidigt håller sådana traditionella kategoriseringar på att bli obsoleta. Mediebranschen producerar till exempel i dag innehåll, ”content”, ett samlingsbegrepp som inkluderar alla tidigare kommunikationsformer – även information. Dessutom skrivs kunskap inte med nödvändighet längre in i ett individuellt subjektivt minne utan kan med fördel medieras genom olika datoriserade gränssnitt och lagras som elektromagnetiska spår i namnlösa server- och datahallar. Skillnaden mellan begrepp som kunskap, data och information blir då allt svårare att upprätthålla.

I den här artikeln används informationsbegreppet på ett öppet, brett och inkluderande sätt – inte olikt det ställvis ännu vidare mediebegreppet. Det är ett ganska vanligt sätt att använda termen, men helt annorlunda än dess mer naturvetenskapliga och informationsteoretiska betydelse, vilken i ärlighetens namn få känner till eftersom den är utomordentligt krånglig att begripa sig på. ”Information” är faktiskt ett lika vanligt som oklart begrepp; det används på de mest skilda sätt, och inte ens i akademiska sammanhang är forskare speciellt noga med att definiera vad för slags information som egentligen avses. (Det gäller i hög grad också artiklarna i den här boken.) Biblioteks- och informationsvetenskap är ett forskningsfält som generellt sett behandlat information i vid bemärkelse, till exempel hur den kan ordnas, göras sökbar och tillgäng-

lig, liksom hur den kan förmedlas genom olika tjänster. Inom denna disciplin betraktas informationsbegreppet i princip sedan 1970-talet som alltför omfattande för att på allvar kunna sammanfattas på ett adekvat sätt.²⁰ En anledning är att begreppet betecknar en abstraktion, en annan att termens ursprung är ganska dunkel. Följer man en informationsteoretisk kanon är informationsbegreppet på många sätt lika snårigt som dess matematiska grund är svårbegriplig (åtminstone för den numeriskt mindre skolade).

I teknisk bemärkelse har information alltifrån 1940-talet fungerat som kvantitativ måtenhet. Claude Shannon började då använda termen *bit* – en förkortning för *binary digit* – som informativ måttenhet. Enligt James Gleick, som utförligt skrivit om såväl Shannon som informationsbegreppet i sin magistrala *The information* – en bok som har den i sammanhanget passande undertiteln *A history, a theory, a flood* – plockade den senare upp termen när han arbetade på Bell Labs.²¹ Ett antal telefoningenjörer talade där om "information" som ett sätt att mäta datamängder i telefonssamtal, och begreppet har alltså sin upprinnelse i den mänskliga rösten. I Shannons tappning blev en bit till en enhet för den information som ett utfall av en slumpmässig händelse genererade: "a unit for measuring information".

Shannon betraktas ofta som en genial amerikansk datapionjär. Under 1930-talet hade han bland annat varit Vannevar Bushs assistent på MIT när denne byggde sin analoga (och mekaniska) dator, "Differential analyzer". Det var också då Shannon skrev magisteruppsatsen "A symbolic analysis of relay and switching circuits" (1937), i vilken han kombinerade boolesk algebra med rigorös elektronisk logik,²² ett koncept som sedan dess ligger till grund för i princip all elektronisk datadesign. Studentuppsatsen har omtalats som den viktigaste och kanske mest berömda under hela 1900-talet. Shannon fortsatte att skriva om och experimentera med elektronisk information, vilket så småningom resulterade i den banbrytande artikeln "A mathematical theory of communication" från 1948. Den har blivit ett grunddokument för flera natur- och humanvetenskapliga discipliner, alltifrån datavetenskap och numerisk analys till informatik och medie- och kommunikationsvetenskap. Shannon lanserade ett strikt ingenjörsmässigt synsätt på information – han brydde sig inte ett dugg om vad den information han mätte egentligen betydde eller hade för kulturell innebörd. Sådana variabler försvårade nämligen undersökningens exakthet. Ofta har budskap mening, "frequently the messages have meaning", skrev han i sin artikel; de var korrelerade till

ettdera system med en eller annan fysisk eller konceptuell egenskap. Men sådana semantiska aspekter av kommunikation är irrelevanta, menade Shannon – åtminstone i förhållande till ingenjörspöblem, ”the engineering problem”, förtydligade han i ett lika precist som minimalt tillägg.²³

Shannon var dock högst medveten om att informationsbegreppet på detta sätt användes mer strikt än i vardagligt tal. ”Begreppet information”, skrev han i en anteckning, ”relaterar förstås till den vardagliga betydelsen av detta ord, men här ska de inte blandas samman.”²⁴ Poängen var att mäta och ställa upp ett teoretiskt ramverk för huruvida den binära kodens ettor och nollor, det vill säga information i strängare bemärkelse, överfördes på ett korrekt sätt utan alltför mycket brus. För detta ändamål var allsköns semantiska och meningsskapande aspekter av kommunikation irrelevanta, även om man också kan fråga sig vad som egentligen blev kvar när sådana bokstavligen informativa dimensioner lämnades därhän. Hur som helst, för detta ändamål utvecklade Shannon en sorts informationsentropi som måtenhet för osäkerhetsfaktorn i ett meddelande. I korthet definierades information om till entropi, detta kniviga begrepp för termodynamisk oordning. Information blev helt sonika till det som reducerade osäkerhet och entropi. Fanns ingen sådan fanns heller ingen information. Entropi-begreppet användes därför främst som stöd för att definiera och beräkna kapaciteten hos olika kommunikationskanaler. Inom det informationsteoretiska fältet är entropi allt sedan dess ett mått på informationsinnehållet i ett meddelande. ”Om det finns $n=2^m$ tänkbara meddelanden som alla är lika sannolika, definieras entropin som $S=\log_2 n=m$ och kan tolkas som antalet binära siffror som behövs för att definiera meddelandet.”²⁵

I Shannons ingenjörsmässiga informationssyn fanns alltså inget bruk för meningsskapande aktiviteter. Hans idéer ligger därför främst till grund för matematisk teoribildning kring kodning och kommunikation, vilken arbetar med signalers och kodors sannolikhet oberoende av deras semantiska innehåll. Shannon skall dock inte misstas för en torr och världsfrånvänd matematiker. Faktum är att han i sin artikel försökte konstruera en matematisk teori för kommunikation; det är alltså inte primärt en text om informationsteori, även om ordet information förekommer hela sextio gånger i artikeln. Att han tillsammans med Warren Weaver valde att popularisera sin teori i boken *The mathematical theory of communication* (1949) är också helt följdriktigt.²⁶ Shannon var dessutom en *trickster* som bland annat gillade att bygga mekaniska apparater, som

exempelvis "the ultimate machine", ett slags leksaks-dataapparat med ett enda syfte: slå på den – och den slår av sig själv. En snarlik, harmlös för att inte säga meningslös, lek med 1 och 0 är på många sätt grunden för all datoriserad information, men Shannon var alls inte främmande för att se de kulturella implikationer som dataåldern potentiellt innebar. Det sägs att han under andra världskriget ibland åt lunch med datorpionjären Alan Turing när denne var på kryptografiska uppdrag på Bell Labs, och att de resonerade kring olika informationsmått (Shannon om bits, Turing om *decibans*) samt spekulerade om artificiellt tänkande maskiner. Enligt Turings biograf lär denne ha sagt att "Shannon wants to feed not just data to a Brain, but cultural things! He wants to play music to it!"²⁷

Att datorhistoriens grundelement utgörs av en serie diskreta bits av bokstavligen meningslös information kan möjligen framstå som en paradox givet den kommunikativa roll datorer numera har. Samtidigt bör man komma ihåg att denna form av människa-data-interaktion, det vill säga datorn som en kommunikativ kulturmaskin, är ett tämligen sent påfund som inte uppstod på allvar förrän med PC-revolutionen och vidhängande teleteknik under det sena 1980-talet. Informationssamhället handlar trots allt främst om informationsteknologier, och redan Shannon och Weaver skrev mest om maskinärt informationsutbyte i olika teknikersystem – det vill säga en form av cybernetik. Denna tekniska dimension av information präglar fortfarande vår samtid och är om inte annat uppenbar i det sätt som exempelvis internet fungerar. Informationsutbytet här sker primärt maskiner emellan, medan det mänskliga subjektet träder in först som slutanvändare. Nätet består av olika kommunikativa lager och är i princip både stumt och blind; uppgiften är att slussa data med hjälp av kommunikationsprotokollet TCP/IP som bryter ned all informationen till paket av data, vilka adresseras för att nå en viss maskin. Vilken betydelse den distribuerade informationen har saknar betydelse; all data är bokstavligen betydelselös, utan mening.

Samtidens kommunikativa medieformer må numera konvergera i nätets gemensamma gränssnitt, men arvet efter Shannon är ännu högst påtagligt i det sätt som datakod skiljer sig från andra medieformer. Kod har nämligen ingen mening – i analogi med Shannons utsagor – bara funktion. Kod, det vill säga ett dataprogram, har de facto bara en enda mening: det som utförs. Kod är med andra ord meningslös på samma sätt som Shannon menade att information måste vara för att kunna beräknas. Att informationsmängden bits också ligger till grund för den i

datorsammanhang minsta beräknings- och adresserbara enheten, en byte, är därför följdriktigt. Den är i regel synonym med en sekvens av åtta informationsbärande bitar, även om den klassiska informationsteorins diskreta bits på senare år också kommit att omtolkas. Inom ny kvantumbaserad informationsteori har det nämligen formulerats utsagor där information betraktas som ett närmast tidsligt flöde. Bits har här blivit till *qubits*, och inom ”quantum computing” kan ettor och nollor följaktligen anta båda dessa värden, liksom ett oändligt antal andra värden mittemellan – samtidigt. Här framstår information mer som en temporal kategori utan fixerad mängd eller innehåll.

Information löst från innehåll eller mening har i takt med den digitala utvecklingen dessutom blivit påtaglig i en helt annan kontext som av tradition lagrat stora datamängder, nämligen den arkivariska. I arkiv förvaras som bekant dokument, men när dessa digitaliseras har de i regel en tendens att förlora såväl sammanhang som proveniens. Som bland annat Luciana Duranti påtalat innebär införandet av digital teknik i en arkivkontext rent principiellt att dokument omkodas till information. Det är en process som nästan alltid förändrar dokumentens autenticitet, till exempel i juridisk bemärkelse.²⁸ Digitalisering innebär alltså, i korthet, en form av medieöverföring som kodar om originaldokument till digitala filer. Rör det sig om text kan de förstås enkelt OCR-tolkas. Det resulterar i ökad sökbarhet, men också i att dokumentet omvandlas till rena textfiler. Sådana filer kan i sig naturligtvis kopieras hur som helst, och innehåller de dessutom grafisk eller textuell information kan utvalda delar lika enkelt sökas fram som kopieras och distribueras vidare. Av intakta och meningsbärande autentiska dokument i arkivens gömmor uppstår det alltså lätt informationsfragment som digitalt förlösta från sin proveniens (åtminstone potentiellt) befinner sig på drift i cyberrymden.

Informationsbegreppet har till sist också migrerat in i en mer samhälls- eller kulturell eller ekonomisk kontext. Här har termen gärna använts på ett närmast icke-teknologiskt sätt. Redan McLuhan skrev, som nämnts, i början av 1960-talet om ”the Age of Information”, och framväxten av det så kallade informationssamhället under efterkrigstiden brukar allmänt beskrivas i termer av ökad tillgång till (och beroende av) information, ny informationsteknologi i form av integrerade system för dator- och teleteknik samt uppkomsten av en speciell informationssektor inom ekonomin. Somliga menar just att en ny sorts ”informations-ekonomi” under det senaste kvartssekklet har ersatt en tidigare industriell era. ”Kunskap och information – och inte bara vetenskaplig kunskap

utan också nyheter, underhållning, kommunikation och olika former av service – har blivit till ekonomins primära råmaterial och dess absolut viktigaste produkt.”²⁹ Digitaliseringen har tveklöst accentuerat denna utveckling. Men förskjutningen från en industriell varuekonomi mot ett informationsbaserat tjänstesamhälle är en process som egentligen startade redan under 1970-talet. Det är sådana frågor som Manuel Castells undersökt i sin monumentala trilogi *Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur*. Här finns inte plats att redogöra för Castells användning av informationsbegreppet och hans ”informational capitalism”, men noterbart är att hans terminologi avsevärt skiljer sig från såväl Shannon som McLuhan i det att han primärt förstår information som makt. Information är i Castells tappning en ekonomisk maktresurs spridd över nätets globala nätverk, och den informationsteknologiska revolution han målar upp har haft som yttersta syfte att revitalisera den globala kapitalismen med, enligt honom, ödesdigra konsekvenser.³⁰

Överflödets mediehistoria

På flera sätt är det alltför enkelt att föreställa sig att samtidens digitala informationsöverflöd utgör ett undantag, ett strukturellt brott där vår tid skiljer ut sig från tidigare epoker. Det är sant i vissa perspektiv, men en problematisk utsaga utifrån andra synsätt. I likhet med en temporal term som ”nya medier” har begreppet ”överflöd” också betytt olika saker vid olika tidpunkter. Huruvida digitaliseringen som samhällsomvälvande kraft utgör ett (informations)teknologiskt brott eller präglas av kontinuiteter nedsänkta i det analoga 1900-talet, är en omtvistad fråga. Somligt ter sig likadant, annat är radikalt annorlunda. De mediala och informationsmässiga likheterna mellan det massmediala modernitets-skiftet 1900 och det digitala millenieskiftet hundra år senare utgör till exempel en given kontinuitet. Det är sekelskiftet som inte bara av kronologiska skäl utgör referenspunkter till varandra, låt vara att mediehistoriens brist på precision ofta står i kontrast till händelsehistoriens specifika årtal. Medie- och informationslandskapen förändrades under alla omständigheter i grunden vid båda dessa sekelskiften. De mediala nedskrivningssystemen har växlat – och det gäller även epokskiftet kring 1800, om man följer Friedrich Kittler. I hjärtat av den västerländska kulturen finns vare sig en ande eller ett subjekt, utan snarare skiftande teknologier för lagring, överföring och bearbetning av information.³¹

En explicit diskurs kring information som överflöd har dock varit i omlopp först under de senaste femtio åren. Om det råder ingen tvekan. Den elektroniska medieålderns genomslag under 1960-talet kan därför med fördel lyftas fram som en analog period till vår digitala samtid. Datoriseringen sköt då fart, lägg därtill televisionens framväxt som globalt ledmedium och ett allt mer rationaliserat samhälle präglad av lika delar ökad konsumtion och välstånd (om vi nu håller oss till västvärlden). Det var inte bara förståsigpåare som hävdade att ökad samhällslig hastighet och informationstäthet karakteriserade samtiden. Att en figur som McLuhan framträdde som medieprofet under sextioalet är talande – för att inte tala om att hans strömförande idéer spreds och massmedierades just genom de kanaler han analyserade. Men McLuhan var långt ifrån ensam. Alvin Toffler – den man som lanserade eller åtminstone populariserade begreppet ”informationsöverflöd” – menade att tiden präglades av en sorts ”framtdschock”. Den pågående samhällsliga ”förändringens snabbhet” med ökat ”livstempo” och ”beständighetens död”, för att citera några av de begrepp som Toffler använde, stod i fokus i hans bok *Framtdschocken* (1970). I all korthet försökte han där analysera en ständigt undflyende samtid för att därigenom ”hjälpa oss att komma på vän-skaplig fot med framtiden”. Varje försök att definiera den pågående förändringens innebörd, menade Toffler, måste nämligen ”inkludera konsekvenserna av själva hastigheten som en del av den innebörden”. Frågan om informationsöverflöd uppmärksammade Toffler främst utifrån ett psykologiskt perspektiv. Framtdschockens ”psykologiska dimension” skildrades i utförliga diskussioner med rubriker som ”den överstimulerade individen”, ”bombardemang av sinnena” samt individuell ”överbelastning av information”.³²

Såväl McLuhans som Tofflers samtidsdiagnoser var förstås högst spekulativa. De bedrev bägge en form av framtidsstudier som knappast gick att empiriskt vederlägga. Men att stirra sig blind på detta är att missa idéernas samhällsliga och mediala genomslag. Tofflers bok översattes exempelvis omgående till svenska, och det gäller i princip även McLuhans skrifter. Det handlar om föreställningar med en betydande medial spridning; bara Tofflers bok lär ha sålt i över sex miljoner exemplar, och McLuhan förstås i långt fler – i sig exempel på det informationssamhällets gradvisa genomslag. Men framför allt lyfte bägge (som exempel bland många andra) fram aspekter som har betydande likheter och paralleller med vår egen tid, vilken – åtminstone i populariserad form – ofta framställs som en unik epok präglad av mångfald och överflöd. Begrepp som

information overload utgör här ett exempel, termen ”nya medier” ett annat – alldeles oavsett att även alla gamla medier en gång varit nya.

Moderniteten framställs (liksom vår egen digitala epok) inte sällan som ett brott mot det förgångna. Det stämmer i vissa avseenden, men inte i andra. Som Alex Wright påtalar i boken *Glut: mastering information through the ages* gäller det framför allt synen på mängden information, vilken i regel framställts som vore den lavinartad vid nästan varje given tidpunkt, och speciellt då under 1900-talet. Med stöd i samtida källor skriver Wright att det förra seklets bibliotekssystem exempelvis bör betraktas som en närmast industriell verksamhet. Redan för hundra år sedan var många bibliotekarier på det klara med att även om det generella folkbiblioteket alltjämt ägnade sig åt att förteckna och låna ut böcker, så var specialbibliotekens uppgift ingen annan än att hantera ständigt ökande informationsmängder. En rad nya klassificeringssystem etablerades, dokumentalismen frodades och informationshantering blev redan då till en i det närmaste vetenskaplig praktik. Och det är förstas ur dessa omständigheter som insikten föddes att ett sådant informationsöverflöd bara kunde hanteras med maskinell hjälp – om så i form av sinnrika mikrofilmsapparater eller analoga datorer.³³

Men anlägger man ett längre tidsperspektiv förefaller informationsöverflöd faktiskt ha präglat de flesta tidsåldrar allt sedan boktryckarkonstens barndom. Åtminstone finns det ett överflöd av utsagor att så varit fallet – McLuhan levererar fler än en. Som termen antyder var boktryckarkonsten till en början en konst, men det tryckta ordets spridning var ovanligt snabb för att vara en medeltida företeelse; distributionen av textuell information i bokform var i själva verket nästintill industriellt explosiv. Bara femtio år efter Gutenberg's uppfinning var mer än tusen boktryckare verksamma i ungefär 350 europeiska städer. Mellan 1450 och 1500 trycktes och publicerades omkring 30 000 titlar med en ”beräknad totalupplaga på nio miljoner band”.³⁴ Informationsöverflöd är alltså knappast en erfarenhet unik för vår tid. *Too much to know* heter just det mediehistoriska standarverket på området, en bok skriven av Ann M. Blair. Faktum är att redan i sitt massiva katalogiseringsprojekt över dåtidens alla böcker, *Bibliotheca universalis*, publicerat 1545, beklagade sig Conrad Gesner över mängden böcker. Enligt Blair varnade därtill en viss Adrien Baillet tvåhundra år senare för att det fanns all ”anledning att befara att mångfalden böcker som växer för varje dag i en ofantlig omfattning, gör att de följande århundradena kommer att falla ner i samma barbariska tillstånd som följde på det romerska rikets fall”.³⁵ Rör man sig

framåt i tiden kan exempelfloran kring ett snarlikt informations- och boköverskott flerfaldigas. Daniel Rosenberg har hävdade att under den tidigmoderna perioden upplevde Europa en form av informationsexplosion. ”Det finns gott om bevis för att såväl produktion, cirkulation, som spridning av vetenskapliga och akademiska texter accelererade oerhört under denna period.”³⁶ Det innebar naturligtvis enorma fördelar: cirkulerande publikationer genererade nytt vetande och nya böcker i en ständigt stigande spiral av kunskapsproduktion. Men kontroll och överblick gick snart förlorade. Vid mitten av 1700-talet beklagade sig därför Denis Diderot över det ständigt ökade antalet böcker och de ”enorma mängderna av inbundna volymer”, vilka gömde undan kunskap lika mycket som de förtecknade den. Kring 1800 skall till exempel biblioteket vid British Museum (föregångaren till British Library) ha haft omkring 50 000 böcker i sina samlingar – trettio år senare fanns en kvarts miljon volymer på hyllorna, varför biblioteksverksamheten snabbt var tvungen att mer eller mindre industrialiseras.³⁷

Vad detta överskott generade var, för det första, en reflexiv rörelse (inom framför allt vetenskap och teologi) där tidens tänkare och bibliotekarier allt mer insåg att ordnandet av världen och representationen av den i bokform aldrig kunde komma till stånd om inte utsagorna själva förtecknades. Tidens informativa överskott ledde med andra ord till strategier för att katalogisera vetandet självt. För det andra ryckte teknologin allt mer till undsättning som instrumentellt hjälpmedel för detta förtecknande. Under 1800-talet blev den textuella och visuella informationsproduktionen därtill industriell, samtidigt som tekniska system, mekanik, nya klassificeringsmetoder och rationellt tänkande (åtminstone i hanteringshänseende) introducerades som hjälpmedel. Överskottet av information kunde bemästras, men bara om man använde samma tekniska tillvägagångssätt som var själva upprinnelsen till problemet. Förlänger man perspektivet utgör Googles ständigt optimerade sökalgoritm drömmen om det ultimata informationssystemet som skall lösa digitaliseringens dataexcesser. Som medicinsk process har tekniken ständigt levererat lösningen på de problem den själv alstrat.

Med stöd hos forskare som Wright, Blair, Rosenberg och andra finns det fog för att hävda att *information overload* – som är det vedertagna engelska begreppet för detta överskottsfenomen – utgör något av bok- och informationshistoriens själva *default*. Det är överskott snarare än knapphet som allt sedan 1500-talet präglar nästan all informationshantering. Överskott är visserligen en relativ term. Upplysningens ”enorma” mängder vo-

lymer skulle förstås inte alls uppfattas så i dag. Men känslan av förlorad kontroll och oförmåga att överblicka utbudet är likväl återkommande erfarenheter som gjorts vid högst olika mediehistoriska tidpunkter. Framför allt har den hotande överflödsfiguren givit upphov till allsköns rädslor och farhågor; från medeltida suckar över böcker i floder till Vannevar Bushs kri(g)spräglade oro över att betydande vetenskapliga resultat riskerade att försvinna i mängden av obetydligheter, "lost in the mass of the inconsequential". Hans lika beryktade som hypotetiska Memex-apparat (en sorts avancerad mikrofilmsläsare) är ingenting annat än ett maskinärt försök – om än imaginärt – att i skalbar form bemästra och hantera ett överflöd av vetenskaplig information. De farhågor som mediehistorien vittnar om beträffande alltför mycket information handlar nästan alltid om en rädsla för att betydande kunskap skall gå förlorad på ett närmast banalt sätt därför att ingen hittar fram till resultaten. Gregor Mendels genetiska experiment med ärtsorter var exempelvis länge förlorade för eftervärlden eftersom hans resultat inte distribuerades på ett adekvat sätt. Exemplet är hämtat från Bush, och på ett snarlikt vis oroade han sig 1945 (då han lanserade sin hypotetiska Memex) för den situation av bristande överblick som uppstått under hans levnad. Men, tillade han, "svårigheten är inte så mycket att vi publicerar otillbörligt med hänsyn till omfattningen och mångfalden av dagens intressen, utan snarare att publiceringstakten ökat långt bortom vår nuvarande användningsförmåga". "To make real use of the record", var trots allt vetenskapens kungstanke, och då fick inte tidigare resultat gå om intet och tappas bort.³⁸ Detta skrevs när andra världskriget höll på att ta slut och i dag är situationen naturligtvis långt mer komplicerad. Samtidigt pekar frågeställningen mot själva essensen av ett företag som Google, nämligen att ur ett ständigt ökande överflöd av information på ett adekvat sätt kunna hitta det specifikt eftersökta. Idén om Memex-apparaten och Googles berömda algoritm är alltså sprungna ur exakt samma erfarenhet av överflöd – men vid helt olika tidpunkter. För Bush kunde i princip all information lagras om den bara förminskades och förtätades i mikrofilmad form, en praktik som faktiskt också ligger till grund för den moderna datorns födelse. Mikrofilmandets skalförskjutning har nämligen sin analogi i fotolitografisk miniatyrisering, en process som varit central för utvecklandet av de allt mindre kretskort som moderna datamaskiner byggts upp av.

Informationshanteringsens mediehistoria är en berättelse om vad vi vet – om det som vi vet. Det är en historia om data och information, om böcker och redskap för att hantera kunskap, liksom det är en historia

kring hur gammal och ny informationsteknologi ständigt skapat och reglerat mänskliga subjekt och tankar. Överflöd är här ett återkommande tema. Det kommer därför knappast som någon överraskning att det numera finns en sajt på nätet som kallar sig Information Overload Research Group där allehanda problem kring begreppet informationsöverflöd diskuteras – inte minst dess maskinära grund. Vad som alltför sällan lyfts fram när det gäller de digitala dimensionerna av denna fråga är just att överflödet av information inte primärt skapats av oss människor. Berträffande produktion av data har maskinerna för länge sedan tagit över. Information som produceras av datorer – och som används av andra datorer – växer snabbare än något annat på såväl webben som internet. Klickar man runt och läser på Information Overload Research Group finns schematiskt två berättelser om detta överflöd. Å ena sidan menar somliga att den digitala tidsåldern inneburit att den antika drömmen om fullständig kunskap äntligen gått i uppfyllelse. Webben och internet blir här till ett Alexandrinskt bibliotek; en sömlös kunskapsväv utan mediala, teknologiska eller juridiska gränser, ett universellt och allomfattande bibliotek utan väggar. Överflödet av information kan, ja rentav bör frälsa oss. Men vi kan också drunkna i denna excess av information, det menar åtminstone den andra falangen av kultur- och informationskritiker. Inte sällan försöker de tjäna pengar på vad som kunde kallas informationsöverflödets rädsla. På marknaden i dag finns en uppsjö *management*- och självhjälps-böcker inriktade på hur exempelvis företag bör reducera sina informationsflöden i syfte att bli mer effektiva.³⁹ Här är man förvisso noga med att lyfta fram att IT och internet förstås är fantastiska redskap och källor. Men de är också formidabla avbrottssystem: de griper tag i vår uppmärksamhet och förvränger den. Google är i distraktionsbranschen och webben sprider ens tankar åt alla möjliga håll genom hyperlänkar och konvergerande medieformer. Vi är vad vi klickar på, menar dessa informationsskeptiker, vi kan inte längre koncentrera oss och webben gör att vi minns allt sämre eftersom vi inte längre behöver komma ihåg något – det är bara att googla. Överflöd och hastighet, distraktion och sviktande minnesförmåga är fiender som varje nätanvändare har att kämpa mot.

Intressant nog återfinns bägge dessa berättelser i många av efterkrigstidens framåtblickande förhoppningar kring den initiala datorteknikens möjligheter – för att nu hålla oss till diskussionen om överflödets mediehistoria. Om en kunskapsutopi kring biblioteket i Alexandria utgör den ena polen i dessa narrativ, utgörs den andra av en sorts bävan för

vad ett dylikt överflöd av information egentligen kommer att göra med det mänskliga subjektet. Samtidigt har arkivens och bibliotekens växande informationsberg utgjort en stark drivkraft för att etablera en rationell informationshantering med datoriserade förtecken. Det är sant att den moderna datamaskinens primära användningsområde var numeriska beräkningar. Men man kan också argumentera för att informationshantering i textuell bemärkelse varit central för de föreställningar och idéer som flera datapionjärer givit uttryck för. Ibland har dessa herrar rentav explicit ägnat sig åt den mer praktiska informationshanterings utmaningar. I Arpanet-finansiären J. C. R Lickliders *Libraries of the future* (1965) framstår exempelvis datorer som bibliotekssektorns stora räddning; i likhet med Vannevar Bush menade Licklider att det verkliga universalbiblioteket endast kunde ta form med teknikens hjälp. Att boken är dedicerad till Bush är därför helt följdriktigt.⁴⁰ Ungefär samtidigt hävdade dock McLuhan något motvalls att ”istället för att utvecklas i riktning mot ett enormt alexandrinskt bibliotek har världen blivit en datamaskin, elektronhjärna, precis som i de barnsliga science-fictionromanerna”.⁴¹

Bibliotek och dator behöver inte med nödvändighet relatera till varandra. Ändå har de under efterkrigstiden haft en tendens att göra det. Ungefär samtidigt som Licklider och McLuhan publicerade sina alster skrev exempelvis Olof Johannesson *Sagan om den stora datamaskinen* (1966), en bok som trots sin titel är långt ifrån barnslig (den utkom i USA redan 1968). Skriven under pseudonym – författare var egentligen Nobelpristagaren Hannes Alfvén på KTH – relaterar den i satirens form utifrån en specifikt svensk horisont till de här behandlade frågorna kring datorisering av information. Sextiotalet framstår just som en period där mediernas inverkan på människor blev allt mer påtaglig – och följaktligen borde behandlas som samhällsproblem att lösa. Tidens mediepåverkan var mest negativ, och framför allt var det televisionens lågkulturella influens man oroades över. Men de grå datamaskinernas avhumaniserande tendenser kom inte långt efter. *Sagan om den stora datamaskinen* tecknade just bilden av en tid då datorerna helt tagit över. Att berättaren själv är ”en data”, och att Alfvén sedan 1940-talet hade arbetat på KTH, där en av de första svenska datamaskinerna byggdes under femtiotalet – BESK, Binär Elektronisk Sekvens Kalkylator, med ett elektrostatiskt minne som kunde lagra 512 ord – ger berättelsen ytterligare dimensioner. Historien som återges handlar om människans gradvisa marginalisering – allt i form av ”en vision”. Den ”fördatiska tiden” övergick i en tid av

symbios mellan människa och dator under vilken det bland annat påtalades att genom

en central biblioteksdata [kunde vem som helst] omedelbart få all kunskap man behövde [...] Det var alltså onödigt att belasta sin hjärna med en massa minneskunskaper [...] Eftersom alla kunskaper var magasinerade i datornas minnesenheter och där var lätt tillgängliga för alla och envar, utjämnades allt mer skillnaden mellan de människor som visste något och dem som inte visste något. Den gamla kunskapshögfärden försvann. [...] Det var helt överflödigt att stuva in någon vishet i en människohjärna.⁴²

Alfvéns fiktiva vision kan med fördel läsas som en berättelse om informationsteknologi som löper amok. Det är förstås ingen ovanlighet inom science fiction-genren, som bokstavligen rör sig i den fiktiva vetenskapens utmarker. Här är H. G. Wells den okrönte mästaren, en författare som tematiskt delade flera av de tekno-futuristiska drag som Alfvéns bok turnerade. Intressant nog ägnade sig även Wells åt vetandets nya lagringsvillkor – i ljuset av övergripande teknikskiften. Om Bush 1945 publicerade sin essä "As we may think", i vilken Memex-apparaten introducerades, så föregicks faktiskt dessa idéer av Wells med nästan tio år.⁴³ Under det sena trettioåret hävdade han i en rad olika artiklar att världens mikrofilmade vetande potentiellt skulle kunna anta formen av en "world brain". Idéerna samlades sedermera i en bok med just denna titel, utgiven 1938. McLuhans infantila elektronhjärna har med all sannolikhet fått mer än en impuls från denna världsdito.

Utgångspunkten för Wells' funderingar var nu inte så mycket moderniteten som den franska Upplysningens klassiska encyklopediprojekt, vilket som bekant hade målsättningen att mer eller mindre samla all information värd att känna till. Det var emellertid en idé som rimmade illa med såväl ny informationsteknik som med ständigt ökade mängder information. "Under hela artonhundratalet följde olika uppslagsverk sjuttonhundratalets skala och mönster", påtalade Wells, detta "trots både en gigantisk ökning av dokumenterad kunskap och en ännu mer gigantisk tillväxt av antalet människor som krävde både korrekt och lättillgänglig information. Till en början uppmärksammades detta faktum inte alls, och inte heller dess konsekvenser." Nu för tiden, det vill säga i slutet av det mediemoderna 1930-talet, menade Wells, "börjar allt fler människor inse att samtidens uppslagsverk befinner sig i en sorts häst och vagn-stadium, snarare än i fas med autobiler och flygplan. De encyklopediska

ansträngningarna har dock inte hållit jämna steg med de materiella framstegen”. Moderna transport- och kommunikationsformer, radio och fotografisk reproduktion, påpekade han vidare, hade gjort det möjligt att på nya sätt förpacka information, fakta och idéer. Lösningen på samtidens informationsproblem var därför en permanent världsencyklopedi, ”Permanent World Encyclopedia”. Den skulle syntetisera alla bibliografiska insatser världen över och indexera alla arkiv, hoppades Wells, och detta med hjälp av mikro-fotografi: ”the resources of micro-photography [...] will be creating a concentrated visual record”.⁴⁴

Det är ofta vanskligt att försöka historisera medieteknologiska företeelser. I regel finns det nämligen alltid exempel som föregår det man tror vara startpunkten för ett visst synsätt. Det gäller också Wells’, Bushs och Lickliders föreställningar, vilka alla förvisso tillhör informatikfältets kanonbildning, men icke desto mindre har sina förelöpare. Man kan ändå konstatera att det inom fiktionens domäner – eller semi-fiktionens hypotetiska tankeexperiment – ofta finns osedvanligt bärkraftiga idéer som sedermera fällt ut, i detta fall som teknologiska praktiker inom ramen för informationshanterings mediehistoria. Memex-maskinen liksom Wells världshjärna är båda litterära påfund som föregrep hur digital teknologi kommit att utvecklas, och det gäller också många av de ”data-innovationer” som Alfvén roade sig med att hitta på. Men informationsteknologier har före 1900 naturligtvis också påverkat hur information lagrades och bearbetades, något som flera artiklar i den här boken diskuterar. I den kongenialt betitlade *The Victorian Internet* – en bok som handlar om telegrafens utbredning under 1800-talet – berättas det till exempel om hur den snabba information som telegrafen levererade snabbt blev till närmast en drog för tidens affärsmän. ”I kombination med järnvägen, vilken snabbt kunde flytta varor från en plats till en annan”, skriver bokens författare Tom Standage, ”förändrade [telegrafens] rappa informationsflöde drastiskt den samtida affärsverksamheten.”⁴⁵ Här var det alltså telegrafen som producerade ett ökande informationsflöde – allt medan ny teknik i andra sammanhang främst användes för att bemästra en växande informationsmängd. Det är till exempel fallet i den framtidsvision, ”The Buffalo Public Library in 1983”, som bibliotekarien Charles Ammi Cutter fantiserade ihop under det tidiga 1880-talet. Precis som hos Wells framstod här modern fotografi som ett hjälpmedel att katalogisera böcker. Ögonblicksfotografi som då etablerats som spjutspetsteknologi lyftes därför fram som universalinstrument för att dokumentera och förteckna samtidens mängder av publikationer.

Sådana här framtidsutsagor säger ofta mer om sin egen tid än om den period de menar sig rapportera från. Cutter skrev därför en del om fotografi, men framför allt mängder om det framtida bibliotekets nyttjande av fonografteknik – detta eftersom Edison några år tidigare uppfunnit just fonografen. För den storögde framtidsbesökaren berättades det att ”fonografen spelar en viktig roll i vårt biblioteksarbete. Om Boston eller Philadelphia har en sällsynt bok som vi skulle vilja ha ett utdrag ur, så spelas en fonografrulle in med de önskade passagera”. På detta sätt hade ”bibliotekarier gradvis samlat på sig fonografiska reproduktioner av alla sina sällsynta böcker”. I ett så kallat ”lyssnings-rum” lästes sådana inspelningar ibland ”upp av maskiner, ofta för massor av åskådare”. Och eftersom biblioteken var sammankopplade kunde de närhelst någon låntagare intresserade sig för en inspelad bok enkelt låta en fonografrulle spelas upp på distans. Skrivet 1883: ”All the libraries in the country, you see, are practically one library.”⁴⁶

Digitalt överflöd

I den digitala begynnelsen var överflöd – eller åtminstone föreställningen om att digitaliseringens själva essens låg i att både producera och hantera en omätlig ymnighet. Idén om det universella biblioteket med all världens information sök- och nåbar, utgör här ett tankemässigt fundament för såväl internet som den publika webbens genomslag i mitten av 1990-talet. Google är bokstavligen ett företag som fötts ur ett digitalt biblioteksprojekt, och i så måtto existerar det en stark kontinuitet bakåt till digitala pionjärer som Bush, Licklider eller Ted Nelson. Den senare menade exempelvis i boken *Computer Lib* (1974) att datorer skulle utgöra framtidens drömmaskiner; uppmaningen var därför att omgående skanna böcker och ”digitalisera målningar och fotografier; gör biblioteken till digitala lagringsplatser”⁴⁷ – och det vid en tidpunkt under tidigt sjuttio-tal när få menade att datorer kunde användas till annat än matematisk kalkylering. Tjugo år senare hade den teknologiska situationen radikalt förändras. Men framför allt hade synen på datorer förskjutits. Som Fred Turner påpekat i sin bok *From counterculture to cyberculture* är en av datorhistoriens mest fascinerande omställningar hur föreställningen om den lika gigantiska som avpersonifierade *mainframe*-maskinen – symboliserad av ”Big Blue” (IBM) med kalla krigs-teknokrater redo att när som helst trycka på domedagsknappen – gradvis ersätts av idén om att

personliga små datorer kanske var demokratins stora hopp; med persondatorn kunde alla potentiellt kommunicera med vem som helst.⁴⁸ Det kanske mest genomgripande skiftet som datoriseringen av samhället inneburit under de senaste decennierna är därför inte det sätt som de spritt sig till i princip alla samhällssektorer, utan snarare den förändrade synen på vad datorer kan användas till. Introduktionen av persondatorn är här naturligtvis viktig, och den verkligt centrala insats som till exempel Apple gjort, ett företag som från början bara inriktat sig mot den individuella konsumtionsmarkanden, har varit att förändra människors beteenden samt syn på och bruk av datorer. Givetvis är det en utveckling som löpt i synnerligen framgångsrik ekonomisk symbios med lanseringen av ständigt nya Apple-apparater; ingen produkt – om så en Mac, en iPod, iPhone eller iPad – är så inkomstbringande som den som ur intet skapar sitt eget habegär.

Den datorisering av samhället som på sextio- och sjuttioalet ställvis sågs som ett dystopiskt hot hade i början av nittioalet ersatts av allsköns utopiska föreställningar där det inte längre verkade finnas någon gräns för vad datorerna förväntades kunna åstadkomma. Likväl framstår hanteringen av stora informationsmängder som ett genomgående tema i dessa bägge berättelser. Ny mellanmänsklig datoriserad kommunikation innebar ett ökat utbud av information, men också nya möjligheter att hantera den uppsjö av material som exempelvis biblioteken samlat in. Att en rad digitala biblioteksprojekt sjösattes under 1990-talet är därför talande. Att bibliotekens kortkataloger skulle digitaliseras och göras tillgängliga över nätverk kan från dagens horisont förefalla som en självklarhet, och var det väl också i vissa kretsar redan på 1980-talet. Men British Librarys kataloger kunde forskare exempelvis få distanstillgång till först 1993. I Sverige tog det än lägre tid och inte förrän 1997 introducerade Libris sitt så kallade webbsök. Andra aktörer insåg dock betydligt tidigare digitalteknikens möjligheter att inte bara erbjuda information om information (metadata), utan även materialet per se. Bibliothèque Nationale de France hade exempelvis redan 1993 ambitionen att skanna hundra tusen kanoniska verk ur den franska litteraturhistorien i projektet Très Grande Bibliothèque samt att distribuera dem fritt över nätverk. Nationalistiskt centraliserade projekt kan ibland dra nytta av en globalt decentraliserad infrastruktur. Även Library of Congress var tidigt inne på snarlika tankegångar, och just i USA utkom 1993 *Wired* – en vida spridd tidskrift, vilken sedan dess alltid menat sig utgöra en form av digitalt avantgarde – med sitt första nummer. Signifikant nog innehöll det en längre artikel om framtidens digitala bibliotek,

"Libraries without walls for books without pages". John Browning hävdade där att redan i början av nittiotalet så förenades världens alla bibliotek av den storslagna visionen att alla böcker de hade uppställda i sina hyllor skulle skannas in och göras tillgängliga. Givet Googles senare intresse för frågan är uppmaningen värd att citeras i original: "Books once hoarded in subterranean stacks will be scanned into computers and made available to anyone, anywhere, almost instantly, over high-speed networks." I stället för instängd kunskap skulle all information göras fri: "instead of fortresses of knowledge, there will be an ocean of information."⁴⁹

En ocean av information – i den digitala begynnelsen var överflödet. Att Brownings artikel var minst sagt hyperbolisk är dock inte överraskande; ett sådant tonfall har varit *Wireds* signum alltifrån tidskriftens första nummer. Min poäng är emellertid att i webberans begynnelse – om man nu tillåter sig att karakterisera det tidiga nittiotalet, då den publika webben var på väg att få sitt genombrott, som utgångspunkt för den digitala epok vi nu lever i – figurerade starka föreställningar om att all icke-digital information snart skulle komma att bli tillgänglig. Läger man därtill webbens explosiva utveckling med ett digitalt fött material, inser man att överflöd är både en praktisk erfarenhet och ett analytiskt koncept som med fördel kan appliceras på den digitala situation som gradvis uppstod. Och det är faktiskt precis vad som sker med utgångspunkt i ett annat amerikanskt biblioteksprojekt, långt viktigare än de ovan beskrivna. Stanford Digital Library Project, som startade 1996, hade som syfte att "utveckla tekniker som möjliggör ett singulärt och integrerat universellt digitalt bibliotek".⁵⁰ Till projektet knöts två doktorander, vilka dock snart blev mer intresserade av att flytta sitt teknologiska fokus från gamla böcker på bibliotek till de exponentiellt ökade informationsresurser som webben erbjöd. Redan i mitten av 1996 fanns det mer än 75 miljoner URL:er (Uniform Resource Locator), det vill säga unika webbadresser. Doktoranderna Sergey Brin och Larry Page ville alltså inte (då) utveckla tekniker för att digitalisera böcker, utan snarare försöka att indexera all denna kopiösa mängd information. 1997 hade de lyckats samla ihop datamaskiner som sammantagna hade ungefär en TB lagringsutrymme, men det räckte ändå bara för att indexera 26 miljoner webbsidor. Därför bildades företaget Google med hjälp av riskkapital – och resten är historia. Men den stora utmaningen var från början att bygga ett system med förmågan att anpassa sig till den explosiva webbutvecklingen; själva företagsidén baserar sig alltså på att hantera ett skenande överflöd av information. Det kan inte nog understrykas:

Google utgör på flera sätt svaret på *information overload*. Numerisk analys och beräkningsvetenskap har alltid varit lika centrala för Google, vilket antyds av företagsnamnets ofantliga ursprung: i matematiken är talet ”googol” lika med 10^{100} , det vill säga en etta följd av hundra nollor.

Google utgör med andra ord en direkt produkt av samtidens digitala excesser. Företaget är på många sätt en konsekvens av samma hotande informationsöverflöd som utgjort bolagets drivkraft och grundidé att hantera. Här räcker det med att erinra sig den minst sagt anspråksfulla företagsdevisen: ”Google’s mission is to organize the world’s information and make it universally accessible and useful” – en utsaga som även legat till grund för det gigantiska bokskanningsprojekt som företaget ägnat sig åt sedan 2005. Före Google hade ledande sökmotorer som AltaVista och Yahoo förlitat sig på en form av semi-manuell indexering av webbsidor. Det hade fungerat ganska bra så länge utbudet av sajter inte var alltför omfattande, men det geniala hos Google låg i insikten om – och tajmningen med – att endast ett automatiskt mjukvarusystem, deras så kallade PageRank-system, skulle ha förmågan att hänga med i den vansinnigt snabba tillväxten av sajter och innehåll på webben från mitten av nittiotalet och framåt. Mänskliga redaktörer ersattes följaktligen av matematiska algoritmer. Framgångssagan kring Google kan därför på många sätt reduceras till historien om överflöd – och om hur ett skalbart hårdvarusystem byggdes upp med förmågan att hantera en historiskt unik tillväxt av information. Googles utveckling utgör därför en direkt spegelbild av webben. Att företaget i princip helt undvek *dotcom*-kraschen kring millennieskiftet har till exempel inte uppmärksamrats speciellt mycket, och i flera avseenden har Google alltid varit digitalt immunt mot webbens skiftande krisperioder eftersom man primärt ägnat sig åt att slussa meningslös information. Shannons skugga gör sig här åter påmind. Samtidigt har den användargenererade webbens fria och gratis producerade information med bloggar, semi-kommersiella plattformar som Flickr eller YouTube samt öppna kollaborativa projekt som Wikipedia i mycket utgjort basen för Googles annonsimperium. Företaget insåg helt enkelt före någon annan att man på ett storskaligt sätt kunde använda fri och öppen information – som någon annan producerat utan kostnad – som kommersiell strategi för att maximera antalet användare och sin egen vinst.

Google har i så måtto utvecklats i symbios med den så kallade Web 2.0, det sociala fenomen som i dag framför allt förknippas med begreppet *information overload*. Generellt sett har den användargenererade webben och sociala medieformer på senare år gjort att IT-sektorn är på stark

frammarsch. Och här är det just distribution av information som sätter agendan. Om industriella tankar och maskinromantik var den underström som influerade moderniteten (och modernismen), är dagens datorbaserade flöde av mer eller mindre social information den samtida digitalkulturens default. Information uppdateras, länkas och förmedlas, delas och distribueras – och den växer ständigt mer eller mindre exponentiellt. Med hjälp av mobiler och datorer skapar människor världen över enorma databaser av text, bild, ljud och rörlig bild; professionella medieprodukter utgör bara en liten rännil i jämförelse. I samma sekund som vi mediekulturellt positionerat oss genom en eller annan *update* i ”molnet” har dataprotokollen indexerat våra beteenden. Genom sociala medier och det molnlika nätets ständiga närvaro är vi alla i dag medialt mobila informationsnoder som våra *smartphones* håller koll på. Algoritmerna må arbeta gratis – men all data registreras, indexeras, lagras och övervakas. Googles tidigare vd Eric Schmidt har i olika sammanhang påpekat att om man lade samman all mänsklig kommunikation fram till 2003 skulle den uppta cirka fem miljarder GB i lagringsutrymme – i dag, ett decennium senare, skapas den volymen data på två dagar. Andra siffror anger att världens informationsvolym dubblas var artonde månad, eller som Eli Pariser uttryckt det i sin *The Filter Bubble*:

Vi överväldigas ständigt av en störtflod med information: 900 000 blogginlägg, 50 miljoner tweets, mer än 60 miljoner Facebook-uppdateringar och 210 miljarder e-postmeddelanden skickas ut i den elektroniska etern varje dag. [...] Oundvikligen ger detta upphov till [...] en uppmärksamhetskris. Eftersom kostnaderna för kommunikation över stora avstånd och mellan stora grupper av människor minskat radikalt kan vi inte längre ta in allt utbud. Vårt fokus flimrar mellan SMS över webbklipp till e-post, allt i syfte att skanna av eller leta efter dyrgripas av information relevanta för oss. När olika slags personliga filter erbjuder hjälp är vi benägna att ta emot den.⁵¹

Parisers bok handlar just om hur dagens användande av internet styrs av personaliserad informationsreglering baserad på vad vi tidigare sökt efter, vilket språk vi talar, var vi bor etcetera. Med utgångspunkt i nätets väldiga informationsmassor gör sådana personligt anpassade sökresultat att vi som individer datamässigt transporteras in i helt olika kunskapskontexter. Informationsteknologin genererar här bokstavligen olika slags mening beroende på tidigare inmatade subjektiva parametrar.

Givet denna samtida informationsexplosion – eller åtminstone upplevelsen av att leva i en tid av informationsöverflöd – kommer det knappast som någon överraskning att engelska Wikipedia har en längre artikel med 43 externa referenser kring begreppet *information overload*. I artikeln sammanfattas termen i punktform med åtta generella bakomliggande orsaker: (1) ett allt snabbare nyhetsflöde där hastighet i rapportering anses ge komparativa fördelar; (2) nätets förenklade kopieringsmöjligheter; (3) stadig ökning av tillgängliga kanaler för inkommande information (telefoni, e-post, rss etcetera); (4) allt större mängder historiskt inmatad eller inskannad information; (5) motsägelser eller felaktigheter i tillgänglig information; (6) ett lågt ”signal-brus-förhållande” (det vill säga att den så kallade nyttsignalen allt mer tenderar att drunkna i bakgrundsbrus); (7) bristande metodik att jämföra och behandla olika typer av information; samt (8) allt mer icke-koherent information utan tydliga inbördes relationer.⁵² Till dessa orsaker kan säkert adderas fler. Poängen är emellertid att begreppet *information overload* som sådant kan brytas ned i flera underkategorier. Som fenomen har det också beskrivits på högst olika sätt av en rad kommentatorer: ”data asphyxiation” (William van Winkle), ”data smog” (David Shenk), ”information fatigue syndrome” (David Lewis), ”cognitive overload” (Eric Schmidt) eller ”time famine” (Leslie Perlow). Den kanske bästa beskrivningen, ”Total Noise”, kommer dock från författaren David Foster Wallace. I hans tappning handlar information i överflöd kort och gott om ”the tsunami of available fact, context, and perspective that constitutes Total Noise”.⁵³

Av beskrivningarna ovan framgår att den huvudsakliga risken med alltför mycket tillgänglig digital information är att det uppstår en individuell överstimulans, det vill säga brist på adekvat uppmärksamhet. Det råder knappast något tvivel om att den digitala domänens överflöd just skapat en situation där den begränsande faktorn är användarnas uppmärksamhet. Inom det som kallas *attention economics* är det emellertid sedan länge ett välbekant faktum, och även Alvin Toffler var inne på sådana tankegångar i sin chockdoktrin. Herb Simon skrev ungefär samtidigt, att ”i en informationsrik värld innebär mängden information alltid ett underskott av något annat: en brist uppstår därför kring det som informationen förbrukar. Och vad den förbrukar är tämligen uppenbart: mottagarnas uppmärksamhet [*the attention of its recipients*]. Ett rikt informationsutbud skapar alltså en brist på uppmärksamhet”, samt inte minst ”ett behov av att fördela uppmärksamheten så effektivt som möjligt bland det överflöd av informationskällor, vilka alltid riskerar att konsumera den förra”.⁵⁴

Vi sägs numera inte sällan konsumera information, och man kan med rätta fråga sig vilken form av informationsdiet som är den rätta och hur mycket man egentligen bör konsumera för att bli mätt. Om det råder det naturligtvis olika åsikter, men de senaste åren har trots allt delvis kännetecknats av en viss oro inför webben som en bokstavligen uppslukande informationsresurs. Ett av de mer uppmärksammade bidragen till den här diskussionen skrevs av Nicholas Carr. I en artikel i *The Atlantic* sommaren 2008 frågade han rakt upp och ned om inte Google höll på att göra oss alla dumma: "Is Google making us stupid?" Frågan satte ord på den krypande rädsla som fler och fler börjat känna inför webben som allomfattande *Gesamtkunstwerk* som ständigt pockade på vår uppmärksamhet. "I den allt snabbare jakten på information, håller vi på att offra och göra oss av med vår förmåga att läsa eftertänksamt?", frågade sig en bekymrad Carr. I Stanley Kubricks 2001: *a space Odyssey* var det superdatorn HAL som menade att hans hjärna höll på att kollapsa – "my mind is going". "Jag kan känna det också", menade Carr. "Under de senaste åren har jag haft en obekväm känsla av att någon, eller något, håller på att mixtra med min hjärna, kopplar om mina neurala kretsar, omprogrammerar mitt minne". "My mind isn't going – so far as I can tell – but it's changing." Ånyo var det mängden information och de sätt som Google levererade den på i allt mindre utsnitt och bitar, som ökade.⁵⁵

Några år senare följde Carr upp denna tankegång i boken *The shallows: what the Internet is doing to our brains* (2011). Där slog han initialt fast att nätet förmodligen "är den allra mest kraftfulla sinnesförändrande teknologi som någonsin kommit i allmänt bruk", och boken är i korthet ett försök att beskriva hur våra hjärnor (möjligen) håller på att förändras av att surfa runt i ett oändligt överflöd av information. Visserligen har den mänskliga hjärnan inte ändrat sig speciellt mycket de senaste 40 000 åren. Men hjärnan är synnerligen plastisk och därför dynamiskt receptiv för påverkan, till exempel genom det sätt på vilket vi människor använder olika teknologier. Det kemiska flödet mellan hjärnans synapser, det vill säga själva kopplingen mellan hjärncellerna, kan nämligen variera och påverka hjärnans funktion. Carr refererade i sin bok till mängder av ny forskning kring hyperlänkar, multimedia och *multitasking*, som på olika sätt framhållit att den mänskliga hjärnan faktiskt påverkats av samtidsens massiva informationsflöden. Experiment med studenter har exempelvis visat att just *multitasking* med ett dynamiskt växlande mellan olika aktiviteter knappast leder till större produktivitet. Snarare motsatsen. Ständig distraktion är boven i dramat. Framför våra skärmar gäller på

många sätt, hävdade Carr, en form av digital-darwinistiskt ”survival of the busiest”. Uppdaterar man sig inte i den ocean av information som webben producerar går man under; cirkulation förutsätter produktion som förutsätter konsumtion *ad nauseam*. Vi blir konstant avbrutna hela tiden, menade Carr, och tekniken underminerar allt mer vårt sätt att tänka.⁵⁶

Den grundfigur Carr arbetar med i *The shallows* stipulerar att webbens överflöd och nätet som omnipotent och informativt redskap leder till distraktion och svårigheter att ta in kunskaper på djupet; det kvalitativa läsandet är hotat, minnet eroderar etcetera. Något förenklat är detta Carrs hypotes – vilken han också och med rätta kritiserats för. En första invändning gäller huruvida internet egentligen är kognitivt värre än andra, tidigare kommunikationsformer. På många sätt kan hela mediemoderniteten reduceras till historien om en krisande uppmärksamhet. För tio-tio år sedan försökte exempelvis Jonathan Crary i sin *Suspensions of perception: attention, spectacle, and modern culture* att på konstvetarmanér förklara denna förändring med utgångspunkt i några modernistiska målare.⁵⁷ Det säger sig självt att det inte var helt lyckat. Uppmärksamhetens kris är snarare ett symptom på urbaniteten och stadens myller, nya transportmedel och diverse medietekniker som film, radio, och tv – och frågan är alltså om nätet i kvalitativ bemärkelse är så mycket mer kraftfullt än dessa tidigare kommunikationsformer. Problemet hänger samman med det som Thorstein Veblen en gång sägs ha kallat teknologisk determinism, det vill säga synen på teknologin som en autonom kraft utanför människans kontroll, i jämförelse med den mer instrumentella föreställningen om teknologin som neutral. När det gäller digital informationsteknologi är den ofta grundad i en deterministisk föreställning om att saker och ting bör göras, därför att de kan göras. Carrs tes att webben distraherar oss så till den grad att denna kommunikationsteknologi håller på att förändra vårt sätt att tänka, sätter därför fingret på teknikens reglerande funktion.

Oberoende av om man håller med honom eller inte, så är en av förtjänsterna med *The shallows* att den lyfter fram den deterministiska frågan om hur modern teknik egentligen påverkar oss i allmänhet och information i överflöd i synnerhet. Som Chad Wellmon påpekat i en kritisk läsning av Carrs bok så utgör den framför allt ett eko av tidigare mediehistoriska konfliktlinjer. Både den tekno-optimistiska falangen, som bejaktar den nuvarande utvecklingen mot ”digital ’liquid’ intelligence”, och pessimisterna i Carrs läger, har tveklöst sina klara, historiska fö-

relöpare, skriver Wellmon. Informationsöverflödets utopiska potential har alltid lockat somliga, liksom den har orsakat klagosånger kring alltför stora mängder information bland andra. Framför allt, menar Wellmon, så har dessa diametralt olika synsätt haft en tendens att ständigt negligera den andra. Antingen alstrar ny teknik det ena – eller det andra. Men att hävda att en teknologi har en enda unik effekt är förstås att ”både historiskt och konceptuellt reducera det samspel som all interaktion mellan människa och teknik för med sig”.⁵⁸ Att Wellmon valt att kalla sin artikel, ”Why Google isn’t making us stupid ... or smart” är signifikativt.

Denna återkommande dubbelhet i umgänget med nya medie- och kommunikationsformer får ofta ge vika i diskussioner kring mediepåverkan. Inom det medievetenskapliga fältet har denna diskurs en lång förhistoria – från Nick Carter-eländet kring 1900 till videovåldsdebatten på åttiotalet. Uppfattningar kring mediepåverkan är aldrig politiskt neutrala, tvärtom används de ofta i samhällsdebatten för att argumentera för en viss ståndpunkt. Det var exempelvis uppenbart i 2012 års svenska litteraturutredning, *Läsandets kultur*. I den förfäktas nämligen åsikten att läsning är en hotad aktivitet i den digitala reproduktionsåldern. ”Det är av stor betydelse att läsförståelsen sträcker sig längre än till vissa grundläggande kunskaper och en förmåga att ta del av korta budskap i snabba informationskanaler”, hävdas där bland annat. ”För att utveckla en mer avancerad läsförståelse krävs [...] ett läsande av texter som är mer komplicerade än korta inlägg i forum på nätet. Det krävs även en förmåga till koncentrerad läsning av längre sammanhängande texter.” I litteraturutredningen är det enbart boken som kan åstadkomma denna djupa läsart, detta eftersom ”de texter som internetanvändarna kommer i kontakt med oftast är korta och inte kräver så mycket av läsarna”. Det är naturligtvis nonsens och vittnar om en skriande brist på förståelse för nätet som primärt textuell kommunikationsform. Här är nu inte platsen att recensera regeringens senaste litteraturutredning, men noterbart är att den, i analogi med Carrs argumentation, vittnar om en stark rädsla för det flyktiga nätmediet och dess lika massiva som okontrollerbara informationsutbud. Strängt taget har såväl Carr som litteraturutredningen en romantisk litteratursyn.⁵⁹ I den senare kan man till exempel läsa att online så existerar nästan inga ”aktiviteter som kräver kvalificerad läsning”; ungefär så står det faktiskt på flera ställen. Nätet präglas snarare av överflöd och ett ”snabbare och mer kortfattat informationsutbyte”. Att läsa ”längre sammanhängande resonerande texter via internet” är

därför ovanligt.⁶⁰ Faktum är att utredningen på flera sätt bokstavligen kan läsas som en plädoajé för en möjligen utdöende medieform och praktik (boken och det kontemplativa läsandet). I så måtto är den mer mcluhansk än de flesta offentliga utredningar – även om (den djupt konservativa) McLuhan inte alls förekommer på de drygt sexhundra sidorna. Om han på sextiotalet menade att den tryckta Gutenberg-galaxen föreföll vara på väg att ge vika för den nya elektroniska eran, så har de digitala medierna nu tagit dess plats.

Litteraturutredningen skriver in sig i en historia om medial påverkan och subjektdaning. Enligt denna berättelse är skrift, tryck, elektroniska medier – ibland till och med själva språket – alla olika slags teknologier som ger form åt våra kognitiva kapaciteter. När dessa teknologier förändras vid innovationsskiften (som det digitala) ändras också de teknologiskt medierade förmågorna radikalt. Skriften innebar exempelvis att den talade och orala kulturen nästan helt gick under – och de digitala medierna hotar nu den skrift- och bokkultur som västerlandet vilat på allt sedan medeltiden. Litteraturutredningen är i det avseendet blind för de mediespecifika egenskaper som skiljer den tryckta och den digitala kulturen åt. Dessutom är den (liksom Carr) okunnig om – eller vill snarare inte veta av – de många olika läsformer som numera präglar vår vardag. I dag läser och skriver vi som aldrig förr, men vi gör det på helt andra sätt än tidigare. Och inte heller det är något nytt. Läsning har historiskt alltid inneburit högst olika saker; bokhistorien vittnar om mängder av skiftande läsarvanor och läsattityder. Det kontemplativa skönlitterära läsande som litteraturutredningen menar är hotat har alltid bara utgjort en praktik bland många.

Avslutning

Hösten 2008 höll Clay Shirky en föreläsning i New York inom ramen för ”Web 2.0 Expo NY”, ett branschevenemang som i regel anordnas i San Francisco och mest brukar innehålla mer eller mindre förtäckta produktlanseringar – men som understundom också kan erbjuda en och annan informativ pärla. Shirkys föredrag var just en sådan, och hans framförande utgör faktiskt huvudskälet till att den här artikeln över huvud taget blivit skriven. På amerikanskt akademiskt manér var det tämligen korta föredraget på drygt tjugo minuter en briljant exposé med personligt anslag kring en aktuell problemställning, i detta fall om hur man egentli-

gen bör resonera och tänka rörande samtidens informationsöverflöd. Titeln på fördraget, "It's not information overload, it's filter failure", säger egentligen det mesta. Vid en första anblick kan såväl titel som tema te sig något reklamaktiga. Men uppslaget döljer en idé långt mer betydelsefull än så, och den är i allra högsta grad relevant för den här bokens utgångspunkter kring information som problem.

Som alla goda idéer är Shirkys generande enkel att sammanfatta. Samtiden bör, enligt honom, inte betraktas som om den ständigt präglas av ett ohanterligt informationsöverflöd. Snarare bör vi se över hur de sorteringsmekanismer, "filter", vi använder oss av egentligen fungerar för att minimera överflödet, samt hur vi möjligen kan konstruera och forma nya filter på ett sätt som bättre passar den digitala tidsåldern. Utan namns nämnande var Shirkys framförande präglad av en sorts mc-luhanism. Historiskt betraktat var informationsutbudet, enligt McLuhan, länge reglerat av "post-Gutenberg economics" där produktion av böcker utgjorde ett ekonomiskt risktagande. I korthet var tryckarnas publiceringsbeslut under århundraden baserade på bedömningar kring huruvida boken i fråga potentiellt skulle kunna generera en viss vinst eller inte. Detta beteende utgjorde ett grovt kvalitetsfilter, "filter for quality", vilket antyder en form av förlagstänkande. Kvalitet skall här förstås i ekonomiska snarare än konstnärliga termer. Shirkys huvudpoäng är dock att det i Gutenberggalaxen fanns någorlunda väl fungerande mekanismer för att sortera bland utbudet. Men i och med den digitala eran har vi inträtt i en situation av "filter failure", detta eftersom publiceringsfiguren numera förlorat sin semantiska betydelse och det egentligen inte längre finns några grindvakter online över huvud taget. Information måste, eller snarare bör, därför regleras och hanteras på nya sätt. Frågan är bara hur dessa skall utformas och fungera. Spam, hävdade Shirky i sitt föredrag, utgör exempelvis en filtreringsmekanism som man kan lära sig en hel del av; spam fastnar i filter som måste granskas, vittjas och ständigt rekonfigureras. Få saker i den digitala världen är statiska; dynamiska processer måste nästan alltid till för att reglera utbud och efterfrågan. Situationen med "filter failure" kan därför, enligt Shirky, med fördel också användas som en sorts "designlins för andra sociala system".⁶¹

Bibliotek är just ett sådant socialt system för information. Man behöver därför inte blicka speciellt långt för att inse att publiceringsfigurens kris och tilltagande implosion snabbt inneburit en enorm förändring i analogi med Shirkys resonemang. Den pliktexemplarslag som i Sverige

(någorlunda) fungerat sedan 1661 – och vars 350-årsjubileum ligger till grund för den här boken – urholkas exempelvis allt mer precis på grund av de digitala mekanismer Shirky beskrev i sitt anförande. Institutionen som står bakom denna bok, Kungl. biblioteket, skulle rentav upphöra att fungera om något annat filter än ”publicerat material” reglerade verksamheten. Nationalbiblioteket ”gör det möjligt att läsa och studera allt som trycks eller publiceras i Sverige” kan man bland annat läsa på kb.se – men det är faktiskt ren lögn. Knappt något svenskt digitalt material alls återfinns i bibliotekets samlingar, om man nu bortser från de frusna ögonblicksbilder som samlats in genom webbroboten Kulturarw3 (en verksamhet som heller inte är lagstadgad). Forskningsmässigt har detta material inte heller använts i någon större utsträckning. Det beror på olika tillgänglighetsbegränsningar, men framför allt på att materialet lagras i förvanskad medial form som inte stämmer överens med materialets digitala ursprung.

Vän av ordning anför nu att det gradvis håller på att ske en förändring givet den e-pliktslag som i skrivande stund håller på att implementeras. Men som bland andra Lars Ilshammar skriver i sin artikel i den här boken är den elektroniska pliktlagstiftningen nära nog ett juridiskt skämt. Att fortsatt 2014, snart tjugo år efter den publika webbens genomslag, nyttja en traditionell publiceringsfigur som mall för ett nationalbiblioteks verksamhet passar synnerligen illa med hur det nya digitala informationslandskapet ser ut (vilket är Shirkys poäng), och detta trots att Kungl. biblioteket numera satsar stora resurser på att få olika slags digitala leveranser att fungera rent tekniskt. Och det är just därför Shirkys föredrag är så träffande. Kungl. biblioteket ägnar sig faktiskt i dag med kraft åt en form av kvalificerat ”filter failure” dömt att misslyckas på förhand. Lagförslagets definition av vad som skall pliktlevereras är ”en avgränsad enhet av elektroniskt material med text, ljud eller bild som har ett på förhand bestämt innehåll som är avsett att presenteras vid varje användning” – och så ser förstås bara marginella delar av den digitala domänen ut.⁶²

När alla sedan länge kan publicera – vad denna term nu egentligen betyder – vad de vill, uppstår ett minst sagt besvärande glapp mellan vad ett nationalbibliotek samlar in och bevarar och vad som de facto produceras medialt. Det bör finnas en hyfsad korrelation mellan dessa storheter, differensen får inte bli för stor, då mister ett nationalbibliotek sin legitimitet. I digitalt hänseende har denna situation för länge sedan inträffat i Sverige. Digital information i överflöd och ”filter failure” antyder

med andra ord en radikalt förändrad situation som inte längre kan hanteras med gamla analoga idéer. Frågan är hur den samtida situationen skall hanteras, och om erfarenheter i det förflutna kan vara till hjälp. Just i detta avseende kan de inte det. Men som demonstrerats i den här artikeln framstår ett begrepp som överflöd icke desto mindre som centralt för att förstå den digitala kulturens särart. Författaren och den alltför lite uppmärksammade medieteoretikern Hans Magnus Enzensberger har i en intervju hävdad att kritik var den publicistiska tankefigur som följde på den flodvåg av information som Gutenbergs tryckpress en gång genererade. Kritik blev ett slags generativ sorteringsmekanism. I Enzensbergers tappning framstår Kant, kort och gott, som svaret på Gutenberg. Djupsinnigheter från Königsberg fungerar dock dåligt som sållningsfilter i en digital kontext. Men, menar Enzensberger något enigmatiskt, det hindrar inte att nya filter ständigt kodas fram. Numera opererar exempelvis nya socialt subjektiva urval för att sålla i webbens informationsmassor. ”Jag säger inte om de är bra eller dåliga. Men de utgör en reaktion som för närvarande är högst påtaglig” – ”und sie wird ihre eigene Intelligenz entwickeln”.⁶³

NOTER

1. Jesper Strömbäck, ”Att öka långsiktigheten”, i Jesper Strömbäck (red.), *Framtidsutmaningar: det nya Sverige* (Stockholm 2013) s. 19.
2. Erik Forsberg, ”Mobila datatrafiken fortsätter att öka” 19/11, 2012, <http://www.internetstatistik.se/artiklar/mobila-datatrafiken-fortsatter-oka/>, 15/2 2014.
3. Steven Johnson, *Future perfect: the case for progress in a networked world* (New York 2012) s. 120 f.
4. *It i människans tjänst – en digital agenda för Sverige*, Näringsdepartementet N2011.12, s. 6, <http://www.regeringen.se/sb/d/14216/a/177256>, 15/2 2014.
5. ”Moore's lag, uppkallad efter en av Intels grundare, Gordon E. Moore, betecknar det fenomen att antalet transistorer som får plats på ett chip växer exponentiellt. Takten som gäller sedan många år tillbaka ger en fördubbling var 24:e månad.” ”Moore's lag”, http://sv.wikipedia.org/wiki/Moores_lag, 15/2 2014.
6. För en diskussion, se till exempel Eszter Hargittai, W. Russell Neuman & Olivia Curry, ”Taming the information tide: perceptions of information overload in the American home”, *The information society*, 28, 2012.
7. Anders Mildner, ”Farväl till kvaliteten”, *Sydsvenska Dagbladet*, 16/12 2012.
8. Stewart Brand i *Whole earth review*, maj 1985, s. 49. För en diskussion om

- citatets uppkomst, se <http://www.rogerclarke.com/II/IWtbF.html>, 15/2 2014. Alla översättningar från engelska i det följande är artikelförfattarens.
9. Lewis Mumford, *Technics and civilization* (New York 1934).
 10. Marshall McLuhan, *Media: människans utbyggnader* (Stockholm 1967) s. 16.
Marshall McLuhan, *Gutenberg-galaxen: den typografiska människans uppkomst* (Stockholm 1969).
 11. Chris Anderson, "The end of theory: the data deluge makes the scientific method obsolete", *Wired*, 16:7 (2008), http://www.wired.com/science/discoveries/magazine/16-07/pb_theory, 15/2 2014.
 12. "Data, data everywhere: a special report on managing information", *The Economist*, 27/2 2010, <http://www.emc.com/collateral/analyst-reports/ar-the-economist-data-data-everywhere.pdf>, 19/2 2014.
 13. För mer information om Recorded Future, se <https://www.recordedfuture.com/this-is-recorded-future/>, 15/2, 2014.
 14. För mer information, se bloggen FiveThirtyEight.com, som numera återfinns på *New York Times'* sajt: <http://fivethirtyeight.blogs.nytimes.com/>, senast kontrollerad 15/2, 2013. Se även Nate Silver, *The signal and the noise: why so many predictions fail – but some don't* (New York 2012).
 15. McLuhan (1967) s. 16.
 16. Alberto Manguel, denne nostalgiske bok- och bibliotekskramare, kan med fördel tilldelas rollen att representera detta synsätt. För hans uttalade skepsis till elektroniska publikationer och webben som informationsresurs, se bl.a. *Nattens bibliotek* (Stockholm 2007).
 17. Alan Liu, *The laws of cool: knowledge work and the culture of information* (Chicago 2004) 4. Tilläggas kan att inom en fransk kvantitativ historietradition, *l'histoire quantitative*, påpekades det redan under 1970-talet (av exempelvis Emmanuel LeRoy Ladurie) att framtidens historiker måste bli programmerare för att till fullo kunna hantera historiska databaser.
 18. För ett snarlikt tillvägagångssätt (men med mer etnologiska utgångspunkter), se *Managing overflow in affluent societies*, red. Barbara Czarniawska & Orvar Löfgren (London 2012).
 19. "Information", <http://www.ne.se/lang/information/211471> Nationalencyklopedin, 15/2 2014.
 20. För ett tidigt exempel på en sådan ifrågasättande inställning, se William Goffman, "Information science: discipline or disappearance?", *Aslib proceedings*, 12 (1970).
 21. För en diskussion, se James Gleick, *The information: a history, a theory, a flood* (New York 2011).
 22. Claude Shannon, "A Symbolic Analysis of Relay and Switching Circuits", MIT 1937, <http://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/11173/34541425.pdf?sequence=1>, 15/2 2014.
 23. Claude Shannon, "A mathematical theory of communication", *The Bell Sys-*

- tem technical journal*, 27 (1948), <http://cm.bell-labs.com/cm/ms/what/shannonday/shannon1948.pdf>, 15/2 2014.
24. Claude Shannon, "Communication theory: expositions of fundamentals" [1950], i *Collected papers*, red. N. J. A. Sloane & Aaron D. Wyner (New York 1993). Cit. efter Gleick (2011) s. 219.
 25. "Entropi", <http://www.ne.se/lang/entropi> Nationalencyklopedin, 15/2 2014.
 26. Claude Shannon & Warren Weaver, *The mathematical theory of communication* (Urbana 1949).
 27. Andre Hodges, *Alan Turing, the enigma* (London 1992) s. 251.
 28. För en diskussion, se exv. Luciana Duranti, "More than information, other than knowledge", *Cadernos BAD*, 2 (2003), <http://www.apbad.pt/Cadernos-BAD/Caderno22003/Duranti.pdf>, 15/2 2014.
 29. Thomas A. Stewart, *Intellectual capital: the new wealth of organizations* (New York 1997) s. x.
 30. För en diskussion, se Manuel Castells, *Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur*, 1–3 (Göteborg 2000).
 31. För en diskussion, se Friedrich Kittler, *Nedskrivningssystem 1800/1900* (Göteborg 2012).
 32. Alvin Toffler, *Framtidschocken* (Stockholm 1970) s. 14 f., 253 f., 256, 258.
 33. För en diskussion, se Alex Wright, *Glut: mastering information through the ages* (New York 2008).
 34. Stephan Füßel, *Gutenberg och hans verk* (Nora 2000) s. 8.
 35. Ann M. Blair, *Too much to know: managing scholarly information before the modern age* (New Haven 2010) s. 94.
 36. För en diskussion, se Daniel Rosenberg, "Early modern information overload", *Journal of the history of ideas*, 64 (2003).
 37. Wright (2007) s. 166.
 38. Vannevar Bush, "As we may think", *The Atlantic* (juli 1945), <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1945/07/as-we-may-think/303881/>, 15/2 2014.
 39. Som exempel kan anföras boken, *Overload! How too much information is hazardous to your organization* (New York 2011) av en viss Jonathan B. Spira. "Don't let Information Overload strangle your organization's productivity. Fight back with the tips and strategies found in Overload!" påpekas det. Spira driver också sajten, <http://www.overloadstories.com/>, där han uppmanar användare att skicka in sedelärande berättelser om hur minskat informationsberoende gjort dem till bättre människor.
 40. J. C. R Licklider, *Libraries of the future* (Cambridge, MA, 1965).
 41. McLuhan (1967) s. 45.
 42. Olof Johannesson, *Sagan om den stora datamaskinen* (Stockholm 1966) s. 63, 65.
 43. Bush (1945).
 44. H. G. Wells, *World brain* (London 1938). Citaten ovan är hämtade från en av

- Wells artiklar som föregick boken, skriven för *Encyclopédie Française* 1937, <http://history-computer.com/Library/WorldBrain.pdf>, 15/2 2014.
45. Tom Standage, *The Victorian Internet* (New York 1998) s. 166.
 46. Charles Ammi Cutter, "The Buffalo Public Library in 1983", *Library Journal* (1883), http://en.wikisource.org/wiki/The_Buffalo_Public_Library_in_1983, 15/2 2014.
 47. Ted Nelson, *Computer Lib* (Chicago 1974) s. 158.
 48. För en diskussion, se Fred Turner, *From counterculture to cyberculture* (Chicago 2006).
 49. John Browning, "Libraries Without Walls for Books Without Pages" *Wired* nr. 1, 1993.
 50. För en diskussion om "Stanford Digital Library Project", se <http://diglib.stanford.edu:8091/>, 15/2 2014.
 51. Eli Pariser, *The filter bubble* (New York 2011) s. 11.
 52. Wikipedia, "Information overload", http://en.wikipedia.org/wiki/Information_overload, 15/2 2014.
 53. För en diskussion om olika definitioner av *information overload*, se "Too much information", *The Economist*, 30/6 2011, <http://www.economist.com/node/18895468>, 15/2 2014. Om David Foster Wallaces begrepp "Total Noise" kan man läsa i Michiko Kakutanis artikel, "Lengthy insights, vividly served at high velocity", *New York Times*, 15/11 2012, http://www.nytimes.com/2012/11/16/books/both-flesh-and-not-by-david-foster-wallace.html?_r=0, 15/2 2014.
 54. Herb Simon, "Designing organizations for an information-rich world", i Martin Greenberger (red.), *Computers, communication, and the public interest* (Baltimore 1971) s. 40 f.
 55. Nicholas Carr, "Is Google making us stupid?" *The Atlantic*, juli/augusti 2008, <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/07/is-google-making-us-stupid/306868/>, 15/2 2014.
 56. För en diskussion, se Nicholas Carr, *The shallows: what the Internet is doing to our brains* (New York 2011).
 57. Se Jonathan Crary, *Suspensions of perception: attention, spectacle, and modern culture* (Cambridge, MA 2001).
 58. Chad Wellmon, "Why Google isn't making us stupid ... or smart", *The Hedgehog Review*, 14:1 (2012), http://www.iasc-culture.org/THR/THR_article_2012_Spring_Wellmon.php, 15/2 2014.
 59. För en vidare kritik av Carr, se Rob Lucas, "The critical net critic", *New Left Review*, 77 (2012), <http://newleftreview.org/II/77/rob-lucas-the-critical-net-critic>, 15/2 2014.
 60. *Läsandets kultur*, SOU 2012:65, s. 30 f., 41, <http://regeringen.se/sb/d/15600/a/200257>, 15/2 2014.
 61. Clay Shirkys föreläsning, "It's not information overload, it's filter failure"

- (2008) finns tillgänglig online på flera platser, se t.ex. <http://www.youtube.com/watch?v=LabqeJEOQyI>, 15/2 2014.
62. För information kring Kungl. biblioteket och den aktuella e-plikt som håller på att implementeras, se <http://www.kb.se/plikt/Eplikt/>, 15/2 2014.
63. Hans Magnus Enzensberger, "Der Angriff der 13. Fee" (intervju), *Der Freitag* 24/12, 2009, <http://www.freitag.de/autoren/der-freitag/der-angriff-der-13-fee>, 15/2 2014.

GOOGLE LÖGNARE!!!

VARNING! VARNING!

Google tar bort med censur alla
ALLARMERANDE RAPPORTER om
deras skakande ekonomi och att dem ska ta
över våra MEDVETANDEN genom att
inplantera i våra kroppar FENOL PLAST
med hjälp av konserverad mat i konserv
burkar för att dom ska förvandla
människorna till mönsterkort (som datorer)
som kan bära elektricitets kretsar som dem
senare kommer att inoperera med vårt
EGET!! godkännande i akt och vilja att
omvandla mänskligheten till EN ENDASTE
SUPER-DATOR som dem kan kontrolleras
från ett tangentbord som bara har en
endaste knapp: DELETE!!!!!! Dem vill
stoppa den GLOBALA UPP-
VÄRMNINGEN som dem själva har hittat
på (uppfunnit)! Google styrs av miljö
rasisterna!!! DETTA SKRIVER DEM
INTE OM! På Google!?! MEN meningslös
informaton!!!!!! Dem är hatare av 1 och 0!!!

Elevutställning

Lördagen 24 Ma

Kl 10-15

FÖRFATTARPPRESENTATIONER

BIRGITTA ALMGREN, född 1943, är professor emerita, verksam vid Centrum för Östersjö- och Östeuropaforskning, Södertörns högskola. Sedan 1998 har hon varit engagerad i internationella nätverk och forskningsprojekt kring interkulturella processer mellan Sverige och Tyskland i skuggan av nazismen och kalla kriget. Bland hennes publikationer märks *Drömmen om Norden: nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (2005), *Inte bara Stasi ...: relationer Sverige-DDR 1949–1990* och *Inte bara spioner ...: Stasi-infiltration i Sverige under kalla kriget* (2011).

JÜRGEN BEYER, född 1965, är fil. dr och seniorforskare vid Tartus universitetsbibliotek. Beyer har i sin forskning framför allt behandlat lutherdomens kulturhistoria på 1500-, 1600- och 1700-talet.

PÄR CASSEL, född 1970, är *associate professor* i modern kinesisk historia vid University of Michigan i Ann Arbor. Till hans forskningsområden hör det moderna Kinas rättshistoria, politiska historia och internationella relationer. I boken *Grounds of judgment: extraterritoriality and imperial power in nineteenth-century China and Japan* (2012) analyserar han förhållandet mellan rättspluralism och exterritorialitet i Kina och Japan.

OTFRIED CZAİKA, född 1971, är professor i Kyrkohistoria vid Det teologiske menighetsfakultet i Oslo. Mellan 2007 och 2013 var han postdoktoral forskare och handläggare vid Kungl. biblioteket i Stockholm. I sin forskning har Czaika främst sysslat med 1500- och 1600-talet. Hans senaste bok är *Sveno Jacobi: boksamlaren, biskopen, teologen* (2013).

RASMUS FLEISCHER, född 1978, är fil. dr i historia och forskare vid ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet. Efter doktorsavhandlingen *Musikens politiska ekonomi* (2012) har han utkommit med samlingsvolymen *Tapirskrift* (2013), som bland annat rymmer ett flertal essäer med nätkritisk inriktning.

ANNA MARIA FORSSBERG, född 1976 är fil. dr i historia och 1:e intendent på Armémuseum i Stockholm. Forssberg har specialiserat sig på krigspropaganda under tidigmodern tid. I ett pågående projekt undersöker hon krigslegitimering i Frankrike och Sverige under perioden 1610–1710. Utöver detta har hon lett ett insamlings- och forskningsprojekt om värnplikten och intresserat sig för föremålsforskning. Under 2014 utkommer två antologier där hon varit medredaktör: *Lumpen – från mönsterring till muck* (med Klas Kronberg) och *Fråga föremålen: handbok till historiska studier av materiell kultur* (med Karin Sennefelt).

MAGDALENA GRAM, född 1949, är bibliotekarie och fil. dr i konstvetenskap. Gram har arbetat vid flera centrala kulturarvsinstitutioner, bland annat Kungl. biblioteket, och är sedan 2012 chef för Forskning, arkiv och bibliotek vid Nationalmuseum. I sin forskning har Gram varit inriktad mot bokkonst, grafisk formgivning, illustrationskonst och bok- och bibliotekshistoria.

LARS ILSHAMMAR, född 1959, är fil. dr historia och avdelningschef för fysiska samlingar vid Kungl. biblioteket. Ilshammar var chef för Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek 2005–2013. Han har i sin forskning framför allt berört mötet mellan teknik och politik i det moderna informationssamhället.

MATHIAS KLANG, född 1967, är docent i informationsvetenskap vid Bibliotekshögskolan i Borås. Hans forskningsinriktning rör mänskliga rättigheter och teknologi med frågor om yttrandefrihet, integritet och upphovsrätt som specialintressen. För mer information se www.digital-rights.net eller följ honom på www.klangable.com.

ESKO M. LAINE, född 1964, är docent i kyrkohistoria verksam vid Helsingfors universitet och Östra Finlands universitet. Han är styrelsemedlem i Förbundet för vetenskapspubliserings i Finland. Laine var redaktör för *Teologisk tidskrift* 2003–2013. Laine har i sin forskning framför allt be-

handlat 1600- och 1700-talet. Hans senaste forskningsintresse har varit herrnhutismen i Finland under 1700-talet.

MATTS LINDSTRÖM, född 1982, är doktorand i idéhistoria och knuten till forskarskolan i kulturhistoriska studier (FoKult) vid Stockholms universitet. Hans avhandling behandlar informationshanteringens kultur- och mediehistoria genom en studie av 1900-talets mikrofotografiska reproduktionsteknologier.

JONAS NORDIN, född 1968, är docent i historia och handläggare vid Kungl. biblioteket. Nordin var redaktör för *Historisk tidskrift* 2005–2009. Nordin har i sin forskning framför allt behandlat 1600- och 1700-talet. Hans senaste bok är *Versailles – slottet, parken, livet* (2013).

PELLE SNICKARS, född 1971, är professor i medie- och kommunikationsvetenskap med inriktning mot digital humaniora vid Umeå universitet. Snickars var tidigare verksam som forskningschef på Kungl. biblioteket, och har under åren 2006–2013 varit vetenskaplig utgivare för bokserien Mediehistoriskt arkiv. Hans senaste bok är *Digitalism: när allting är internet* (2014).

BILDFÖRTECKNING

.....

Fotografierna till det inledande bildarket är tagna av Jens Gustavsson. Fotografierna till det avslutande bildarket är tagna av Istvan Borbas och Jens Gustavsson. **9** Wikipedia.se. **11** <https://www.facebook.com/kungligabiblioteket>. **14–15** Foto: Marcus Andrae, KB. **18–23** KB. **26–33** Foto: Jonas Nordin. **36** KB, KoB Sv. Uts. Sthlm, Slottet. A. 92. **44–45** C. Gesner, *Bibliotheca universalis* (1545). Foto: Matts Lindström. **51** KB, KoB Sv. Uts. Sthlm, Slottet. B. 19. **52** KB, He Vf 196 d 16. **53** KB, KoB Sv. Uts. Sthlm, Östern. B. 7/2. **54–55** KB, KoB Sv. Uts. Sthlm, Öst. A. 71. **57 a** KB, KoB Sv. Uts. Sthlm, Fc. 167/7. Fotograf okänd. **57 b** KB, KoB Sv. Uts. Sthlm, Öst. A. 73. Fotograf okänd. **61** KB, KoB Sv. Uts. Sthlm, Öst. A. 148/2. Okänd fotograf 1963. **62** KB, KoB Vykort, Stockholm KB. Fotograf okänd. **76–77** Diderots *Encyclopédie* (1765); *Encyclopædia Britannica* (1771). KB. **81** Foto: Andrea Davis Kronlund, KB. **84** Foto: Jens Östman, KB. **87** Foto: Andrea Davis Kronlund, KB. **96–97** C. Babbage, *On the Swedish calculating machine* (1857). Foto: Matts Lindström. **100–105** KB. **109** Armémuseum. **117–119** Foto: Matts Lindström. **121–127** Foto: Jonas Nordin. **138–139** A. Predeek, *Die Ausleihkontrolle der Bibliothek mit Hilfe der Flachkartei* (1931). KB. **141** Getty Images. **143** KB. **149–150** Predeek (1931). KB. **155** Inkomna handlingar 44, 1877–1878, Konsulatarkiv Shanghai, RA/231143, Riksarkivet (Arninge). Foto: Pär Cassel. **159** Inkomna handlingar 42, 1870–1873, Konsulatarkiv Shanghai, RA/231143, Riksarkivet (Arninge). Foto: Pär Cassel. **168–169** Foto: Matts Lindström. **173** Robert C. Binkley, *Manual on methods of reproducing research materials* (1936) Foto: Matts Lindström. **177–179** G. E. Pendray, *The story of the Westinghouse time capsule* (1939). Archive.org. **184–185** *Watson-nyheter*, 1941/3. Foto: Matts Lindström. **188–209** Birgitta Almgren. **216–217** *IBM library mechanization symposium* (1964). KB. **223** Foto: Matts Lindström. **227** Cigaretfilter. US patent 6595218, July 2003. Google Patent Search. **231** A. Ramelli, *Le diverse et artificiose machine* (1588). KB. **239–241** KB. **243** Foto: Matts Lindström. **248** KB. **251–252** National Library of Mauritius. **259–260** KB. **262–263** Modernmechanix.org. **268–269** ©Kellerman/Strandcomic. **275–277** KB. **283** Fermilab, Illinois. ©Tony Reynes. **290–291, 304–305** The Software Studies Initiative. Flickr. KB. **321–323** Foto: Jonas Nordin.

Redaktörerna har försökt att spåra rättighetsinnehavarna till bokens bilder. Eventuella förbiseenden är oavsiktliga och rättighetsinnehavare med anspråk ombedes kontakta bokens redaktörer.

KOLOFON

.....

REDAKTÖRERNA VILL TACKA KUNGL. VITTERHETSAKADEMIEN

OCH SVEN HAGSTRÖMER

FÖR GENERÖSA EKONOMISKA BIDRAG

SOM MÖJLIGGJORT TRYCKNINGEN AV DENNA BOK

OCH GENOMFÖRANDET AV DEN KONFERENS

SOM LIGGER TILL GRUND FÖR FLERA AV BIDRAGEN.

MEDIEHISTORISKT ARKIV 26

KUNGL. BIBLIOTEKET

BOX 5039

102 41 STOCKHOLM

© KUNGL. BIBLIOTEKET, DE ENSKILDA FÖRFATTARNA

SAMT BILDRÄTTIGHETSINNEHAVARNA

FORMGIVNING: JENS ANDERSSON/BOKOCHFORM.SE

TRYCK: GÖTEBORGSTRYCKERIET, MÖLNDAL 2014

ISSN 1654-6601

ISBN 978-91-981961-1-5 (TRYCKT UTGÅVA)

ISBN 978-91-981967-2-6 (DIGITAL UTGÅVA)

National Library
of Sweden

